

„Niełatwo być człowiekiem”

O twórczości Mešy Selimovicia

UNIwersYTET OPOLSKI

STUDIA I MONOGRAFIE NR 467

Anna Modelska-Kwaśniewska

**„Niełatwo być człowiekiem”
O twórczości Mešy Selimovicia**

OPOLE 2011

RECENZENCI

Maria D'bowska-Partyka, Bogusław Zieliński

REDAKCJA

Grzegorz Staniszewski

REDAKCJA TECHNICZNA

Halina Szczegot

SKŁAD I ŁAMANIE

Jolanta Kotura

KOREKTA

Katarzyna Wiatkowska

PROJEKT OKŁADKI

Marta Wichary

© Copyright by Uniwersytet Opolski
Opole 2011

ISSN 1233-6408

ISBN 978-83-7395-477-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 45-037 Opole, ul. H. Sienkiewicza 33.
Składanie zamówień: tel. 77 441 08 78; e-mail: wydawnictwo@uni.opole.pl. Nakład: 150 egz.
Druk: QUICK DRUK s.c. 90-562 Łódź, ul. Łukowa 11; e-mail: QUICK@DRUK.pdi.pl

Spis treści

Wstêp	7
Rozdział 1. <i>Sjećanja</i> – droga literacka Mešy Selimovicia w ujęciu autobiograficznym	13
Rozdział 2. Twórczość eseistyczna i wczesna twórczość fabularna (opowiadania)	25
2.1. Praca krytycznoliteracka jako drugi biegun dziełnoœci współczesnego pisarza	25
2.2. Opowiadania: od socrealistycznej jednowymiarowoœci ku bardziej złożonej wizji rzeczywistoœci	35
Rozdział 3. Pierwsze powieœci	51
3.1. <i>Tišine</i>	51
3.2. <i>Magla i mjesečina</i>	57
Rozdział 4. Najwiêksze osiãgnięcia literackie	67
4.1. <i>Derviš i smrt</i> – powieœæ o tragicznym losie cz³owieka zindoktrynowanego	67
4.2. <i>Tvrđava</i> – o tym, jak pozostae cz³owiekiem w mrocznych czasach	93
4.3. <i>Za i protiv Vuka</i> – g³os pisarza w dyskusji o serbskim jêzyku literackim i swoisty komentarz do w³asnej twórczoœci	114
4.3.1. Jêzyk ludowy a jêzyk literacki oraz funkcja ka¿dego z nich	117
4.3.2. Nurt oboczny wobec reprezentowanego przez Vuka jako uzupe³niaj¹ca wobec niego podstawa nowoczesnego jêzyka literackiego	120
4.3.3. Postulat w³¹czenia pogl¹dów przeciwników Vuka do współczesnej serbskiej nauki o jêzyku	126
Rozdział 5. Zmierzch twórczoœci	131
5.1. <i>Ostrvo</i> – gorzka alegoria przegranego Źycia	131
5.2. <i>Krug</i> – nieukończona próba stworzenia wielkiej powieœci współczesnej	137
Zakoñczenie	147
Literatura	151
Indeks nazwisk	157
Summary	161

Wstęp

Meša Selimovića (1910–1982) to jeden z najwybitniejszych pisarzy serbskich pochodzących z Bośni. Przez znaczną część życia związany z Sarajewem, po przejściu na emeryturę w roku 1972 osiadł na stałe w Belgradzie. Jego testament, spisany 3 listopada 1976 roku dla Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk (Srpska akademija nauka i umetnosti – SANU), to dokument, w którym jednoznacznie uznaje swój twórczość za należącą do dziedzictwa serbskiego piśmiennictwa¹. Jednocześnie jednak z uwagi na jego muzumiańskie pochodzenie i silny związek z matką ojczyzną – Bośnią¹, o którym sam wielokrotnie mówi, twórczość Selimovića umieszcza się również w kontekście literatury bośniacko-hercegowińskiej. O roli Bośni w kształtowaniu własnej osobowości, a także o jej wpływie na twórczość literacką mówi np.: „Bośnia to moja ojczyzna, Źródło wszystkiego, czym jestem i co czuję. To Bośnię najbardziej kocham i najwięcej jej wybaczam. Z powodu miłości”²; „Bośnia widziana z zewnątrz, bez zaangażowania emocjonalnego, wydaje się szorstka i ciężka, oglądana od wewnątrz, z pewną dozą miłości, której jest godna, charakteryzuje się niezwykłym bogactwem, nie do końca rozpoznanym. [...] Bośnia jest moją wielką i wieczną miłością, ale od czasu do czasu budzi też moją nienawiść. Niezliczoną ilość razy próbowałem od niej uciec, ale zawsze – bezskutecznie, ponieważ nie jest ważne, gdzie się aktualnie znajduję, Bośnia jest we mnie, niczym krwiobieg”³. Bośnia i jej mieszkańcy są, według Selimovića, w szczególny sposób naznaczeni przez historię, co z jednej strony stanowi o jej bogactwie, z drugiej zaś jest balastem i Źródłem cierpienia: „Dawno temu powiedziano, że Bośniacy są dziwnymi ludźmi. Ich dziwność polega na tym, że są pełni sprzeczności: rozdziera ich nieskończona ilość rozmaitych pragnień, porywów, instynktów, i dążenie, niepewności, powodów do dumy i smutków”⁴. Poczucie własnej nieokreśloności

¹ M. Skakia, *Meša Selimovića u književnoj kritici. Kritika kritike. (Studija)*, Beograd 1999, s. 167–168.

² M. Selimovića, *Moja filozofija je iz ovog tla, iz moga muslimanskog korjena...*, [w:] tegoż, *Pisci, mišljenja i razgovori. Eseji, članci, polemike, intervjui*, Beograd 1986, s. 377.

³ Tenże, *Bosna je razlog što su moje ličnosti komplikovane*, razgovor vodio A. Gruhonjia, [w:] tegoż, *Pisci...*, s. 301.

⁴ Tenże, *Pisanje je nemilosrdan posao*, [w:] tegoż, *Pisci...*, s. 286.

ci, strach przed wszelkimi zmianami, nienawiść, którą zrodziły częste rozczarowania, a także *merhamet* (pojęcie orientalne oznaczające pragnienie dobra w stosunku do wszystkich ludzi) to najbardziej charakterystyczne cechy Bośniaków. Kultura bośniacka jest syntezą komponentów muzumiańskich oraz s'owiańskich, czego zarówno przyczyną, jak i efektem jest ciągłe balansowanie pomiędzy Wschodem a Zachodem.

Jak zauważa Julian Kornhauser, „Współczesna literatura bośniacko-hercegowińska, zróżnicowana narodowo i językowo, wykazuje często cechy wspólne z siedzącymi kulturami, wyróżnia się jednak pewną odrębnością, którą można zakwalifikować jako narodową. Składa się na nią duch miejsca, jego historia i tradycja, regionalizm połączony z europejskością, charakterystyczne słownictwo o orientalnych wpływach, głębokie poczucie oddalenia i istnienia na granicy dwóch światów, a zatem «pograniczność», bogata swoją różnorodnością, a także silnie obecny pierwiastek metafizyczny”⁵.

Dawna literatura muzumiańska była albo znana i zbadana. W jednym z wywiadów autor *Derwisza i miernicy* wymienił kilka nazwisk wybitnych pisarzy (Safet-beg Bašagić czy Mehmed Handić), a także badaczka tego piśmiennictwa Hazima Šabanovićia, wyrażając jednak przekonanie, że to tylko kropla w morzu bogactwa tej literatury. Według szacunków Šabanovićia można mówić nawet o ośmiuset–dziewięciuset pisarzach. Selimović postulował potrzebę wydania niektórych przynajmniej księzek, co wiązało się m.in. z koniecznością dokonania przekładów⁶. Sytuacja zmieniła się znacząco w latach pięćdziesiątych XX wieku, gdy w efekcie wojny domowej Bośnia i Hercegowina uzyskała niepodległość – Bośniacy, a zwłaszcza Muzumanie (Boszniacy), rozpoczęli wówczas intensywne działania zmierzające do podkreślenia własnej odrębności i tożsamości. Dziedzictwo, jakim jest twórczość w językach orientalnych, znakomicie się do tego celu nadawało⁷.

Uznawany za wielkiego muzumiańskiego pisarza, który działał w ramach literatury serbskiej – obok takich autorów, jak Hamza Humo w okresie międzywojennym czy Skender Kulenović po II wojnie światowej⁸ – autor *Twierdzy* jest nowatorem: o ile Ivo Andrić doprowadził literaturę do progu bośniackiego domu, o tyle Meša Selimović wprowadził ją do jego wnętrza – pokazał jego wewnętrzne życie⁹. Zainteresowanie sferą przeżycia i uczucia jest istotnym elementem wyróżniającym jego piśmiennictwo w obrębie literatury bośniackiej. Minipowieść

⁵ J. Kornhauser, *Literatura bośniacko-hercegowińska*, „Literatura na świecie” 2003, nr 5/6, s. 277–278.

⁶ M. Selimović, *Moja filozofija...*, s. 373–374.

⁷ A. Bloch, *W poszukiwaniu tożsamości*, „Pamiętnik S'owiański” 2000, t. 50, s. 115–125.

⁸ S. Tutnjević, *Mostarski književni krug*, Beograd 2001, s. 217.

⁹ A. Peco, *U funkciji djela. Turcizmi u romanu „Derviš i smrt” Meše Selimovića*, [w:] *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988, s. 351.

Magla i mjesečina [Mg³a i awiat³o ksiêçyca] ucieleśnia nowoczesnoœæ w prozie boœniackiej w³œmie dziêki zwrotowi w stronê çyca wewnêtrznego cz³owieka. Tradycyjn¹ opowieœæ boœniack¹ charakteryzowa³y: silny zwi¹zek z çyciem, kronikarstwo, oparcie na motywach anegdotyczno-folklorystycznych. By³a to proza opisowa o intensywnym kolorycie lokalnym, niemaj¹ca w zasadzie wymowy uniwersalnej¹⁰. Selimoviæ by³ jednym z nielicznych boœniackich pisarzy, którzy potrafili po³¹czyæ elementy regionalne z uniwersalnymi: przywo³uj¹c obraz dawnej Boœni, mówi³ o ponadlokalnym i ponadczasowym ludzkim doœwiadczeniu mi³oœci, œnierci, przyjaŹni, konfliktu z w³adz¹ itd. Wed³ug Milivoje Markovicia „Jego prozê charakteryzuje kompleksowoœæ zarówno ze wzglêdu na poruszane¹ problematykê, jak i walory artystyczne poszczególnych utworów. Proza Selimovicia jest nie tylko opowieœci¹ o Boœni, ale tak¿e – o œwiecie. Z uwagi na podejmowane tematy jest to twórczoœæ narodowa, jednak ma ona wymowê uniwersaln¹. Stanowi przyk³ad nowoczesnej, analitycznej prozy psychologicznej, charakteryzuj¹cej siê g³êbok¹ podbudow¹ filozoficzn¹”¹¹.

Literaturê boœniack¹ przenika cierpienie. Podkreð³ to Jovan Kršia, sarajewski profesor i krytyk literacki dzia³aj¹cy w pierwszej po³owie XX wieku. Ów twórca terminu *pripovedaèka Bosna* (nowelistyczna Boœnia) twierdzi³, ¿e pe³en trwogi mrok jest zasadniczym wyróçnikiem tego piœniennictwa. Wynika to z uwarunkowaŃ zarówno historycznych, jak i geograficznych. St¹d te¿ w literaturze boœniackiej wykszta³ci³ siê charakterystyczny typ bohatera: cz³owiek zamkniêty w sobie, milcz¹cy, nieruchliwy, cierpi¹cy, pogodzony z losem, ale i porywczy.

Nowoczesna literatura w Boœni i Hercegowinie powsta³a póŹno, na prze³omie XIX i XX wieku, ma zatem nied³ug¹ historiê. Mimo to pojawi³o siê w tym czasie wielu ciekawych pisarzy, takich jak np. Petar Koèia, tzw. grupa mostarska (poeci i prozaicy) – Aleksa Šantia, Svetozar Åorovia, Jovan Duèia, *pripovedaèka Bosna*: Isak Samokovlija, Hasan Kikia, dalej – Ivo Andria, Branko Åopia, Skender Kulenovia, Mak Dizdar i wreszcie – Meša Selimoviæ.

WyraŹnie osobisty ton, a tak¿e refleksyjnoœæ, subiektywizm oraz psychologizm sprawi³y, ¿e powieœci autora *Twierdzy* odegra³y istotn¹ rolê w rozwoju tego gatunku na gruncie boœniackim¹². Nale¿y te¿ podkreðia, ¿e Selimoviæ to „pisarz, który rozwija siê wraz ze swoim dzie³em”¹³. Styl pisarza ulega³ kilkakrotnym przemianom – ka¿d¹ z jego powieœci cechuje inny, wyraŹnie zmieniaj¹cy siê jêzyk: „Przemiany stylistyczne i jêzykowe w powieœciach Selimovi-

¹⁰ R. Trifkoviæ, *Èitajuai*, Sarajevo 1976, s. 21–23.

¹¹ M. Markovicia, *Odrbrana od samoœæ*, [w:] M. Selimovicia, *Sjeanja*, Beograd 1977, s. 304.

¹² R. Trifkoviæ, dz. cyt., s. 48.

¹³ I. V. Lalia, *Roman o èoveku i smrti*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia...*, s. 174.

cia s¹ nie tylko efektem pewnego niezadowolenia pisarza z poziomu w³asn^{ych} osi¹gnięć artystycznych (pod tym względem charakterystyczna jest powieść *Tišine* [Cisze]), ale także s¹ następstwem zmiany stosunku do tematyki jako przedmiotu postępowania stylistycznego i językowego. Ostateczna przemiana stylu i języka Selimovicia wynika³a ze zmiany jego pogl¹du na świat, z innego niż dot¹d ogl¹du rzeczywistości¹⁴.

Ewolucja tego pisarstwa widoczna jest także na planie gatunku (od opowiadania ku powieści) i tematyki – stopniowo coraz wyraźniej dochodzi^o do g³osu zainteresowanie życiem wewnętrznym jednostki i problematyki¹ etycznej¹, która zdominowa³a najlepsze utwory Selimovicia. Poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o istotę cz³owieczeństwa stanowi zasadniczy problem jego prozy. Obraz kondycji ludzkiej jako absurdalnej i przepe³nionej bezustannym lękiem, przekonanie o tym, że cz³owiek wci¹ż jest stawiany w nowych dlań sytuacjach życiowych, w których często odnajduje się w nieoczekiwany sposób – by³y bardzo silnie obecne w twórczości pisarza i wyraźnie zbli³a³y go do myśli egzystencjalistów, przede wszystkim do autora *Mitu Syzyfa*. Maria Bobrownicka nazwa³a go nawet drugim – obok Ivo Andrića – bośniackim egzystencjalist¹⁵. Selimovicia pisa³: „Wed³ug mnie w istocie ludzkiej stale toczy się walka pomiędzy niskimi instynktami a pragnieniem pozostania cz³owiekiem. Tragizm naszego istnienia wynika st¹d, że przychodzimy na świat bez naszej woli i wbrew niej odchodzimy, żyjemy w lęku przed bezgranicznym wszechświatem i krótkotrwa³ości¹ życia, ograniczeni przez dwie tajemnice na pocz¹tku i na końcu swego istnienia, obci¹żeni dręcz¹c¹ świadomości¹, która mimo wszystko nie pozwala doj³ć do g³osu niszczycielskim instynktom. [...] Cz³owiek nie ma wielkich powodów ku temu, by być szczęśliwym, ale czasem zostaje opromieniony w³asn¹ myśl¹ albo cudz¹ mi³ości¹. Jest jednocześnie ma³y i wielki, nic nieznac¹cy i uwznioślony, przeklęty i pe³en majestatu”¹⁶. Dlatego tak trudno być i pozostać cz³owiekiem. Akcentuj¹c trwa³ość natury ludzkiej mimo zmieniaj¹cych się warunków życia i postępu cywilizacyjnego, Selimovicia zwraca³ także uwagę na umown¹ historyczność swojego pisarstwa.

Ważność problematyki etycznej i wyraźny rys moralizmu znac¹co wyróżniaj¹ pisarstwo Selimovicia na tle dotychczasowej prozy bośniackiej. Nietrudno dostrzec wyraźn¹ korespondencję antropologii autora *Twierdzy* z Bachtinowsk¹ koncepcj¹ ludzkiego bytu. Zgodnie z przyj¹et¹ przez Bachtina zasad¹, iż „nie jest

¹⁴ M. Petrović, *Roman Meše Selimovića*, Niš 1981, s. 237.

¹⁵ M. Bobrownicka, *W świecie zdominowanym przez strach. Systemy wartości i taktyki obronne*, „Krasno-gruda” 1997, nr 6, s. 78–84.

¹⁶ M. Selimovicia, *Pisac može da žudi samo za nemogućim*, razgovor vodio R. Bratić, [w:] tegoż, *Pisci...*, s. 366–367.

możliwe pojmowanie bytu poza stosunkami, które go ³¹cz¹ z innymi”¹⁷, decyduj¹c¹ rolę odgrywa w jego myśli Inny. Ponieważ według autora *Problemów poetyki Dostojewskiego* ludzka świadomość budzi się dopiero w konfrontacji ze świadomości¹ Innego, wielk¹ wagę przywi³zywa³ on do dialogu odzwierciedlaj¹cego kontakt między podmiotami wypowiedzi. Objawia³o się to poprzez ukazywanie personalnych punktów widzenia za pośrednictwem języków-świadomości¹ pogl¹dów¹⁸. Dialogiczność jawi³a się zatem jako szczególna forma interakcji między równoprawnymi i równoznaczc¹ymi świadomościami¹⁹, przy czym chodzi³o o d¹żenie nie do przewyższenia różnic, ale do ich harmonii²⁰.

Punktem wyjścia koncepcji Bachtina by³o przeświadczenie o dwustronnie aktywnym charakterze wszelkich zachowań s³ownych: „Orientacja na dialog jest w³aciwośc¹ każdego s³owa”, co skutkowa³o przekonaniem, iż zasadnicz¹ cech¹ powieści jest jej dialogizacja. „Wewnętrzna dialogowość”, opieraj¹ca się na społecznej różnorodności, jest za³jednym z jej najistotniejszych elementów²¹. Bachtin pisa³: „[...] wszystkie języki uczestnic¹ce w społecznym sporze języków, bez względu na zasadę ich wyodrębnienia, stanowi¹ swoiste punkty widzenia, pogl¹dy na świat, szczególne formy językowego rozumienia świata, odrębne horyzonty podmiotowo-znaczeniowe i wartościuj¹ce”²². Według autora *Estetyki twórczości s³ownej* postać mówi¹ca w powieści jest zawsze w jakimś stopniu wyodrębniona ideologicznie, bohater żyje, działa i wypowiada się we własnym ideologicznym świecie, realizuj¹c tym samym swój własny sposób rozumienia otaczaj¹cej go rzeczywistości²³.

Analizuj¹c prozatorskie dokonania Fiodora Dostojewskiego, Bachtin akcentowa³ wyższość jego bohaterów – bytów niedokończonych, niejednorodnych – nad tradycyjnymi kreacjami literackimi. Polifoniczna powieść autora *Zbrodni i kary*, obrazuj¹ca współistnienie w obrębie świata przedstawionego równorzędnych, upodmiotowionych świadomości, by³a artystyczn¹ realizacj¹ przekonania o tym, że człowiek nie może się obyć bez Innego²⁴.

---

¹⁷ T. Todorov, *Antropologia filozoficzna*, [w:] Bachtin. *Dialog – język – literatura*, red. E. Czuplejewicz i E. Kasperski, Warszawa 1983, s. 458.

¹⁸ Z. Mitosek, *Literatura jako dialog. Bachtin (1897–1975)*, [w:] tejże, *Teorie badań literackich*, Warszawa 2004, s. 325.

¹⁹ H. Markiewicz, *Polifonia, dialogiczność i dialektyka. Bachtinowska teoria powieści*, [w:] tegoż, *Literaturoznawstwo i jego siedliska*, Warszawa 1989, s. 105.

²⁰ J. Kristeva, *S³owo, dialog i powieść*, [w:] Bachtin. *Dialog – język – literatura...*, s. 415–416.

²¹ M. Bachtin, *S³owo w powieści*, [w:] tegoż, *Problemy literatury i estetyki*, przeł. W. Grajewski, Warszawa 1982, s. 105–112.

²² Tamże, s. 121.

²³ Tamże, s. 174.

²⁴ T. Todorov, dz. cyt., s. 458–469.

W swoich utworach Selimovicia realizowa³ bez w¹tpienia postulat Bachtina: „Cudzego ōwiata ideologicznego nie sposób adekwatnie przedstawiæ, je¹di nie odda mu siê g³osu, nie us³yszy jego w³asnego s³owa”²⁵, czyni¹c ze¹n rodzaj nadrzêdnej zasady organizuj¹cej jego wewn¹trzpowieœciowy ōwiat. Pos³uguj¹c siê takimi narzêdziami literackimi, jak narracja typu *points of view* czy – przede wszystkim – monolog wewnêtrzny, pisarz „udziela³ g³osu” swoim bohaterom, dawa³ im mo³liwoœæ bezpoœredniego wyra³enia w³asnych przemyœle¹n i uczua¹. Dialogizacja wypowiedzi bohaterów ma charakter niejako podwójny: dialoguj¹ oni miêdzy sob¹, niekiedy przeciwstawiaj¹c sobie zupe³nie odmienne ōwiatopogl¹dy i systemy wartoœci, a tak¹æe prowadz¹ bezustanny dialog z samymi sob¹.

Podkre¹daj¹c ju¹ na wstêpie znac¹c¹ rolê monologu wewnêtrznego w prozie Selimovicia, nale¹zy zwróciæ uwagê na fakt, ¹æe termin ten, u¹zywany w odniesieniu do typu narracji, nie jest równoznaczny z monologiem rozumianym jako forma zamkniêta, samowystarczalna, g³ucha na cudze repliki. W g³os osoby mówi¹cej wpisana jest polifonia innych g³osów, co wynika g³ównie z faktu, i¹æ ōwiadomoœæ bohaterów jest wewnêtrznie rozdarta, zorientowana dialogowo ku innym ōwiadomoœciom. Stanowi to istotn¹ zbie¹noœæ z proz¹ Dostojewskiego.

W pierwszych utworach, pozostaj¹cych pod wp³ywem doktryny socrealistycznej, dialog zak³adaj¹cy w swojej istocie poszukiwanie prawdy mia³ mniejszy udzia³, z wolna jednak – w kolejnych powieœciach – zyskiwa³ na znaczeniu i sta³ siê zasadniczym czynnikiem organizuj¹cym ōwiat przedstawiony oraz wskazuj¹cym na relacje pomiêdzy poszczególnymi tekstami. Dialog sta³ siê sposobem stopniowego dochodzenia do prawdy, która nigdy nie jest pewna i jedyna, ale rodzi siê z konfrontacji „prawd” poszczególnych bohaterów, ich racji i pogl¹dów.

Z uwagi na wyra¹ne pokrewie¹stwo myœli Bachtina i Selimoviciowskiej koncepcji cz³owieka i s³owa powieœciowego kluczem do odczytania prozy autora *Derwisza i œnierz* w niniejszej pracy bêdzie Bachtinowska teoria dialogu i dialogicznoœci, jego zaœcelem – zaprezentowanie boœniackiego pisarza jako nowoczesnego (zw³aszcza na rodzimym gruncie) moralisty.

***

Podstaw¹ ksi¹ki jest rozprawa doktorska obroniona na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Opolskiego. Jej promotorem by³ prof. dr hab. Julian Kornhauser, a recenzentami – prof. dr hab. Jacek Baluch i prof. dr hab. Maria D¹browska-Partyka. Ponadto autorem recenzji wydawniczej by³ prof. dr hab. Bogus³aw Zieli¹ski. Sk³adam serdeczne podziêkowania Promotorowi oraz Recenzentom za nieocenion¹ pomoc, wszelkie uwagi oraz sugestie, dziêki którym praca zyska³a swó¹j ostateczny kształt.

---

²⁵ M. Bachtin, dz. cyt., s. 174.

Rozdział 1

Sjećanja – droga literacka Mešy Selimovicia w ujęciu autobiograficznym

W dład za Danilo Kišem moŹna powiedzieæ, Źe na dnie twórczoœci literackiej Mešy Selimovicia znajduje siê „gorzki osad doœwiadczenia”¹ – jest to bowiem pisarstwo œciœle zwi¹zane z biografi¹ autora. Dialog pomiêdzy Źyciem a literatur¹ pe³ni w nim kluczow¹ rolê. Obrazuje to m.in. tom prozy o charakterze autobiograficznym pt. *Sjećanja* [Wspomnienia], który zosta³ wydany pod koniec Źycia Selimovicia, w roku 1976 – by³ to okres sukcesów i popularnoœci pisarza, czas po opublikowaniu jego najwybitniejszych powieœci, które przynios³y mu rozg³os, jak równieŹ uznanie krytyki oraz czytelników takŹe poza granicami Jugos³awii.

Jego najg³oœniejsze powieœci przet³umaczone zosta³y na kilkanaœcie jêzyków, w tym równieŹ na jêzyk polski: *Derwisz i œmieræ* (*Derviš i smrt*, 1966), t³um. Halina Kalita, wyd. pol. 1969 oraz *Twierdza* (*Tvrđava*, 1970), t³um. Maria Krukowska, wyd. pol. 1976. Oba utwory zwróci³y na siebie uwagê g³ównie uniwersalnoœci¹ podjêtej tematyki i oryginalnoœci¹ jej ujêcia. Jest to efekt swoistej egzotyki wynikaj¹cej z tego, Źe ich akcja zosta³a osadzona w muzum³mañskim œrodowisku Boœni². W Polsce omówiono teŹ najwaŹniejsz¹ ksi¹Źkê eseistyczn¹ Selimovicia *Za i protiv Vuka* [Za i przeciw Vukowi] (1967)³. Pozosta³a czêœæ spuœcizny serbskiego pisarza poza w¹skim gronem specjalistów pozostaje nieznaną.

To, Źe znany i uznany pisarz wydaje w wieku dojrza³ym ksi¹Źkê o charakterze wspomnieniowym, nie jest niczym nowym ani zaskakuj¹cym. Stanowi to

---

¹ D. Kiš, *Gorzki osad doœwiadczenia*, rozm. D. Barjaktareviæ, [w:] tegoŹ, *Źycie, literatura*, wybór i przek³ad D. Èiriæ-Straszyñska, pos³owie M. Mioèinoviæ, Izabelin 1999, s. 8.

² H. Bereza, *Na widoku. Upadek i ocalenie*, „Tygodnik Kulturalny” 1976, nr 17, s. 12; W. Cho³odowski, *Jak z’e dzieci*, „Nowe Ksi¹Źki” 1976, nr 13, s. 32–33; tenŹe, *Za³um-Twierdza*, „Literatura na Èwiecie” 1977, nr 3, s. 370–376.

³ Zob. E. Meissner, „*Za i protiv Vuka*” *Mešy Selimovicia – obrachunek z reform¹ jêzyka i ortografii serbskiej*, „Pamiêtnik S³owiañski” 1986/87, t. 36/37.

zwykle specyficzne podsumowanie własnej twórczości, wzbogacenie jej, czasem też – uzupełnienie. Poza tym – jak każdy tekst autobiograficzny – jest dla czytelników Źródłem wiedzy na temat życia danego artysty, umożliwia przyjrzenie mu się niejako „z bliska” (zależnie od tego, na jak bliskim pozwolił nam autor). Toteż publikowanie wspomnień spotyka się na ogół z powszechnym zainteresowaniem ze strony zarówno czytelników, jak i krytyków. Co do pierwszych – zapotrzebowanie na tego typu literaturę jest rzeczywiście ogromne, krytyka zaś analizuje piśmiennictwo osobiste w szerokim znaczeniu tego pojęcia coraz wnikliwiej, poświęcając mu coraz więcej uwagi⁴.

W prozie autobiograficznej pt. *Sjæanjanja* przede wszystkim znaleźć można odpowiedź na wiele pytań związanych z twórczością Selimovicia. Książka szybko stała się bestsellerem (przed publikacją książkowych fragmenty utworu ukazały się w 1975 roku w grudniowym numerze czasopisma „Letopis Matice srpske”), przy czym obok pochwały pojawiły się także głosy bardzo krytyczne, zarzucające autorowi chaotyczność oraz usprawiedliwianie swej przeszłości wobec opinii publicznej w sytuacji, gdy w środowisku literackim ma on już ustabilizowaną pozycję⁵. Po opublikowaniu tekstu pojawiły się głosy, że w świecie Selimovia nie powiedziano w nim niczego nowego⁶. Rzeczywiście, gdy referuje swe poglądy na temat języka, czytelnik (znający i inne, poza *Derwiszem i anierci*¹ oraz *Twierdzą*¹, teksty tego autora) może odnieść wrażenie, że są mu one znane – np. ze studium *Za i protiv Vuka*, jednakże inaczej ma się sprawa w odniesieniu do faktów z życia pisarza, toteż zasadność i celowość opublikowania tego typu książki wydaje się bezsporna. Na ogół zresztą krytyka serbska nie miała wątpliwości co do jej wartości w dorobku autora *Derwisza i anierci*. Milivoje Markoviæ twierdzi, że stanowi ona niejako podsumowanie dotychczasowej działalności pisarskiej Selimovicia, czyniąc w ten sposób jego spuściznę dojrzałą⁷. W książce zostało zawarte wszystko, co ważne w związku z osobą i twórczością pisarza. Literatura była dla Selimovicia sposobem życia i poszukiwania odpowiedzi na zasadnicze pytania, jakie człowiek powinien sobie stawiać: „W świecie nie robię niczego innego poza stawianiem pytań. Na większość z nich nie znajduję odpowiedzi. Dlaczego?”⁸. Jednocześnie jest to tekst

⁴ R. Lubas-Bartoszyńska, *Między autobiografią a literaturą*, Warszawa 1993; P. Lejeune, *Czy można zdefiniować autobiografię?*, tłum. R. Lubas-Bartoszyńska, [w:] tegoż, *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, red. R. Lubas-Bartoszyńska, Kraków 2001, s. 1–19.

⁵ R. Popoviæ, *Životopis Meše Selimovicia. (Prilog za biografiju)*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u knjæevnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988, s. 442–443.

⁶ Zob. R. Vuèkoviæ, *Meša Selimoviæ*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia...*, s. 33–36.

⁷ M. Markoviæ, *Odbrana od samoæ*, [w:] M. Selimoviæ, *Sjæanjanja*, Beograd 1977, s. 364.

⁸ M. Selimoviæ, *Pisac se sudi sa svojim vremenom ma o èemu je pisao*, razgovor vodio M. Vitezoviæ, [w:] tegoż, *Pisci, mišljenja i razgovori. Eseji, èlanci, polemike, intervjui*, Beograd 1986, s. 321.

osobisty, mówi¹cy o najtrudniejszych momentach w życiu artysty. Wskazywano także na jego obrachunkowy charakter, na odwagę autora, który nie cofn¹³ się przed pisaniem również o sprawach trudnych do przyjęcia przez ówczesne środowisko literackie (np. podj¹³ kwestię ignorowania go aż do opublikowania powieści *Tišine* [Cisze] w 1961 roku, pisa³ także o wielkiej powo¹gliwo¹ krytyki po jej wydaniu) czy polityczne (np. powód, dla którego wyrzucono go z Partii – rozwód z pierwsz¹ żon¹ oraz fakt, że jego druga towarzyszka życia by³a córka genera³a królewskiej armii).

W Polsce *Sjean*ja Selimovicia zosta³y wprowadzie dostrzeżone⁹, nie poświęcono im jednak tyle uwagi, na ile – wydaje się – zas³uguj¹. Tomu prozy wspomnieniowej nie przet³umaczono też na język polski.

Uwagi na temat ksi¹żki należ³y zacząć od przyjrzenia się motywom, jakie kierowa³y pisarzem, gdy zdecydowa³ się napisaa³, a następnie opublikowaa³ tekst o charakterze wspomnieniowym. Otóż Selimovia jego genezę tłumaczy³ w dosyć oryginalny sposób: twierdzi³, iż istnieją dwa powody – bardziej i mniej poważny. Ten pierwszy to chęć pozbycia się swego życia prywatnego, które stanowi balast w twórczości literackiej (sięgaj¹c do czasów dzieciństwa i m³odości, pisarz szuka³ źródła swoich późniejszych kompleksów czy obsesji). Powód niezbyt poważny przedstawiony zosta³ nie bez pewnej dozy ironii: „[...] czyż nie lepiej, bym za życia napisa³ o sobie to, co wiem, niż żeby po mojej śmierci inni pisali to, czego nie wiedz¹?”¹⁰.

Zwracano już uwagę na to, że wspomnienia, autobiografie i pamiętniki to wypowiedzi przeznaczone dla kogoś, podczas gdy listy i dzienniki skierowane są do kogoś¹. Tekst Selimovicia jest oczywiście przeznaczony dla czytelników i krytyków. Najwyraźniej więc motywacja pisarza, wyrażona w sposób bezpośredni, wi¹że się z pragnieniem, by powiedzieć o sobie i o swoim dziele jak najwięcej, by jak najmniej kwestii pozostało niedopowiedzianych, niewyjaśnionych. Ma ona także inny, wyrażony pośrednio wymiar, który najogólniej określać można jako przesłanie moralne i filozoficzne – znajdziemy je na każdej niemal karcie ksi¹żki.

Selimovia od początku nie stroni³ od uwag o charakterze autotematycznym, co dowodzi, że by³ wiadom pu³apek czyhaj¹cych na twórcę autobiografii. Wspomina³ przede wszystkim o pokusie upiększenia swego życia, pomniejszania swych wad czy znalezienia usprawiedliwienia dla czynów, do których po la-

⁹ D. Ąirli¹a-Straszyńska, *Selimovia Meša (Mehmed)*, [w:] *Leksykon pisarzy świata XX wieku*, Warszawa 1997; M. Jakóbiec, *Literatury narodów Jugosławii*, [w:] *Dzieje literatur europejskich*, t. 3, cz. 2, pod red. W. Floryana, Warszawa 1991; E. Meissner, dz. cyt.

¹⁰ M. Selimovia, *Sjean*ja..., s. 13.

¹¹ M. Czermińska, *Rola odbiorcy w dzienniku intymnym*, [w:] *Problemy odbioru i odbiorcy. Studia*, pod red. T. Bujnickiego i J. S³awińskiego, Wrocław 1977, s. 111.

tach pisz¹cy przyznaje się nad wyraz niechętnie¹². Czytelnikowi pozostaje wierzyc, że pokusy te uda^o się pisarzowi skutecznie zwalczyć, choć przecież „Autobiograf nie jest kimś, kto mówi prawdę o swoim życiu, ale kimś, kto powiada, że j¹ mówi”¹³.

Książka Selimovicia³¹ czy w sobie elementy autobiografii (część pierwsza) i wspomnienia (część druga pt. *Preminuli prijatelji* [Zmarli przyjaciele] została poświęcona bliskim sercu autora literatom, do których zalicza³ następujące osoby: Veljka Petrovicia, Milana Bogdanovicia, Hamzê Humo, Marka Markovicia, Jovana Popovicia i Isaka Samokovlijê – każdy z nich jest bohaterem osobnego rozdziału^{3u}). Selimovicia ciepło wspomina³ tych, którzy w jego pisarskiej karierze odegrali znaczący¹ rolę i z którymi przy tym³¹ czy^{3y} go wiążą przyjaźni, przytacza³ często anegdoty, których bohaterami są wymienione osoby, szczególnie uwagę zwracają¹ na ważne momenty w ich wspólnych kontaktach. Każda z części zbudowana jest nieco inaczej: pierwsza – autobiograficzna – wiedzę o autorze podaje zgodnie z chronologią¹, druga zaś – wspomnieniowa – składa się z kilku szkiców, stanowi¹cych portrety poszczególnych pisarzy. Można więc uznać, iż o ile w części pierwszej panuje porządek chronologiczny, o tyle w drugiej – tematyczny. Niewątpliwie wynika to z ich odmiennego charakteru.

Zarówno autobiografia, jak i wspomnienia posługują¹ się formą opowiadania retrospektywnego i obok pamiętnika oraz dziennika stanowi¹ podstawowe gatunki wyróżniane w piśmiennictwie osobistym. Przy czym – co należy podkreślić – podlega ono – podobnie jak cała dwudziestowieczna literatura – „procesowi zacierania różnic pomiędzy tradycyjnymi gatunkami literackimi”¹⁴. Synkretyzm gatunkowy leży niejako w naturze tekstów autobiograficznych – opowiadająca o swym życiu jednostka cytuje np. fragmenty listów czy niegdyś zasłyszane anegdoty, co decyduje o sylwicznym charakterze tej wypowiedzi¹⁵.

Jeśli więc chodzi o kwalifikację gatunkową¹ omawianego utworu Selimovicia, to trzeba przede wszystkim uznać jego niejednorodność pod tym względem. Co z tego wynika? Jakie są konsekwencje sylwicznego charakteru tego tekstu? Niewątpliwie bogactwo, które czyni wypowiedź wielowymiarową¹ i bardziej wiarygodną¹, a także ciekawszą¹ w odbiorze.

Opowieść o sobie jest snuta, jak już zauważono, zgodnie z chronologią¹. Przedstawiając¹ dzieje swej rodziny, Selimovicia sięgnął¹³ daleko w przeszłość, aż do początków XVII wieku, kiedy to jeden z jego przodków przyjął¹³ islam. Nie jest pewne, co skłoniło go (i jego brata) do podjęcia takiego kroku – można

¹² M. Selimovicia, *Sjeanjanja...*, s. 7.

¹³ P. Lejeune, dz. cyt., s. 2.

¹⁴ M. Czermińska, *Autobiograficzne formy*, [w:] *Słownik literatury polskiej XX wieku*, pod red. A. Brodzkiej i in., Wrocław 1992, s. 49–54.

¹⁵ Zob. R. Lubas-Bartoszyńska, dz. cyt., s. 7.

przypuszcza, że chodzi o zapewnienie bezpieczeństwa swym bliskim. Skąd wiadomo, że ostatecznie czyn ten nie zapobiegł ucieczce z Czarnogóry do Bileai, co by mogło być sposobem uchronienia się przed rzezią poturczeńców. Z Bileai, miejscowości leżącej na pograniczu Bośni i Czarnogóry, pochodzi ojciec przyszłego pisarza.

Selimović poświęcił sporo miejsca i uwagi kwestii swego pochodzenia. Trudno się zresztą temu dziwić. Przynależność do kręgu muzumiańskiego określa go w istotny sposób, Bośnia i islam odegrały w jego życiu i twórczości trudną do przecenienia rolę. Zgodnie z opinią Jovana Deretia Selimović jest pierwszym wybitnym pisarzem wywodzącym się z muzumiańskiego środowiska Bośni i Hercegowiny¹⁶. Warto też podkreślać, że cała twórczość i działalność kulturalna¹⁷ pisarza osadzone są w środowisku bośniackim – dopiero pod koniec życia autor *Twierdzy* przeniósł się do Belgradu. Także sarajewska *Svjetlost* po raz pierwszy wydała jego *Sabrana dela* [Dzieła zebrane] w siedmiu tomach w 1970 roku, potem ośmiotomowa edycja z okazji trzydziestolecia twórczości została opublikowana przez wydawnictwo Sloboda w Belgradzie i Otokar Keršovani w Rijeci w 1975 roku oraz dziesięciotomowa – przez belgradzką Slobodę w 1979 roku¹⁸. W swych wspomnieniach pisarz przyznaje się do swych muzumiańskich korzeni, choć uczynił to nie bez pewnej przekory: „Z pochodzenia jestem muzumaninem. Kocham świat, z którego się wywodzę, i nie chciałbym choć jednym słowem dotknąć muzumanów, bo wtedy skrzywdziłbym i siebie. Niemniej jednak jestem też komunistą i ateistą, co sprawia, że nie mogę się wypowiadać jako człowiek wierzący”¹⁹. Choć pisarz nie odcina się od swoich Źródła, niekiedy mu to zarzucano, np. dlatego, że zamiast właściwej formy swego imienia – Mehmed – używa zdrobnienia – Meša – które nie do końca wyraźnie, zdaniem niektórych, wskazywało na jego pochodzenie. Zmianę tę pisarz wyjaśnia następująco: zdrobnienie³¹ form swego imienia zaczął się posługiwać w 1945 roku ze względów praktycznych – w kręgu swoich hercegowińskich kolegów ze studiów znany był właśnie jako Meša i nikt nie miał pojęcia, kim jest Mehmed. Imienia Meša używa do końca życia.

¹⁶ J. Deretia, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 2004, s. 1157.

¹⁷ Lata czterdzieste i pięćdziesiąte XX wieku to okres wzmożonej działalności politycznej i kulturalnej Selimovicia, który w mniejszym stopniu zajmował się wówczas pisaniem. W 1948 roku w Sarajewie założył czasopismo „Brazda”, był profesorem Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Sarajewie, potem docentem na Wydziale Filozoficznym tamtejszego Uniwersytetu, dyrektorem Teatru Narodowego, redaktorem naczelnym wydawnictwa *Svjetlost*, dyrektorem artystycznym wytwórni „Bosna-film”. Selimović jest także autorem kilku scenariuszy filmowych: *Tuđa zemlja* (1957), *Noći i jutra* (1959), *Konjuh planinom* (1966), *Opatica i komesar* (1968), *Uđi, ako hoćeš* (1968).

¹⁸ R. Ivanović, *Mnogoglasan odjek vremena*, [w:] *Djelo Meše Selimovića...*, s. 377.

¹⁹ M. Selimović, *Sjajanja...*, s. 23.

Selimoviæ zwraca³ uwagê na swoje zakorzenie w tradycji i kulturze muzumãnskiej, nieid¹ce jednak w parze z rzeczywist¹ wiar¹ i religijnoœci¹. W rodzinnym domu pisarza nie obchodzono ¿adnych œwiãt (tak¿e urodzin czy imienin) poza muzumãnskimi. Ten rozdŷwiêk pomiêdzy wiar¹ a poczuciem przynale¿noœci do krêgu kultury islamskiej wydaje siê znac¹cy i charakterystyczny dla du¿ej czêœci spo³eczeñstwa boœniackiego. Co wa¿ne, autor nie poprzesta³ na przedstawieniu historii swej rodziny, niema³o miejsca poœwiêci³ równie¿ swoim ziomkom – muzumãnanom z Boœni i Hercegowiny. Przyczyn ich odwiecznego dramatu dopatrywa³ siê w ci¹g³ym rozdarciu pomiêdzy Wschodem a Zachodem, w tym, ¿e Boœnia jest swego rodzaju mostem miêdzy dwiema cywilizacjami, jednak jej mieszkañcom nie tylko nie przynosi to ukojenia, ale wrêcz wzmaga wewnêtrzne napiêcie i potêguje ich dramat²⁰. To zawieszenie pomiêdzy kulturami Wschodu i Zachodu by³o widoczne nawet w umeblowaniu domów – pisarz wspomina³, ¿e mieszkanie jego rodziców by³o urz¹dzone w eklektycznym stylu. Wszystko to wp³ywa³o na sposób ¿ycia Boœniaków, spoœród których wielu – jak ojciec Meøy – miast pracowaæ, trwoni³o resztê odziedziczonemu maj¹tku, wielu ¿y³o bez perspektyw i bez planów. Powodów tego stanu rzeczy autor *Twierdzy* doszukiwa³ siê przede wszystkim w miotaniu siê Boœniaków pomiêdzy identyfikacj¹ narodow¹ a identyfikacj¹ religijn¹, a tak¿e w braku wspólnego celu, idei, która ³¹czy³aby tê zbiorowoœæ i czyni³aby j¹ rzeczywist¹ wspólnot¹. W jednym z wywiadów Selimoviæ powiedzia³ nawet: „Wierzê w to, ¿e Boœnia jest zasadniczym powodem, by nie powiedziaæ – winowajc¹ tego, ¿e moi bohaterowie s¹ osobowoœciami a¿ w takim stopniu skomplikowanymi”²¹.

Warto zaznaczyæ, ¿e wspomnienia z dzieciñstwa, zw³aszcza te, które dotycz¹ ukochanego dziadka, maj¹ charakter zdecydowanie liryczny. Z nostalgij¹ pisa³ Selimoviæ o œwiecie, którego od dawna nie ma, o ludziach, którzy ¿yli ju¿ tylko w jego pamieci. W ksi¹¿kach autobiograficznych taki w³aœnie sposób widzenia najwczoniejszych lat ¿ycia jest najczêœciej spotykany, najbardziej typowy²². Jêzyk, jaki s³u¿y³ pisarzowi do wyra¿enia wspomnieñ z okresu uznawanego za najpiêkniejszy w ¿yciu, wyraŷnie ró¿ni siê od tego, za pomoc¹ którego dokonywa³ on opisu swej doros³oœci – jest to jêzyk rzeczowy, konkretny, pozbawiony emocjonalnoœci typowej dla opisu lat dziecinnych.

Wa¿ne miejsce we wspomnieniach Selimovicia zajmuje Tuœanj, przysió³ek le¿¹cy po zachodniej stronie Tuzli, w którym autor spêdzi³ m³odoœæ. Tuœanj to oœrodek górnicy, co nie pozosta³o bez wp³ywu na wrã¿liwoœæ i zainteresowa-

²⁰ Problem ten znajduje odzwierciedlenie w twórczoœci Selimovicia – na ten temat wypowiada siê np. Hasan z *Derwisza i œmierci* oraz Œehaga z *Twierdzy*.

²¹ M. Selimoviæ, *Bosna je razlog što su moje liœnosti komplikovane*, razgovor vodio A. Gruhonjia, [w:] tego¿, *Pisci...*, s. 302.

²² P. Lejeune, *Mira¿e dzieciñstwa*, [w:] tego¿, *Wariacje...*, s. 242.

nia m³odego cz³owieka. Otó¿ okazuje siê, ¿e bardzo wczesnie zacz¹³ on sporz¹dzaæ notatki na temat górników, szkicowaæ ich literackie portrety, a jeden z nich sta³ siê nawet prototypem D emala z *Derwisza i amierci*. M³odego Selimovicia fascynowa³ *Germinal* Zoli, co w wieku dojrza³ym zaowocowa³o nieziszczonym marzeniem o napisaniu powieœci o boœniackich górnikach. Pocz¹tkowo przysz³y pisarz podj¹³ nawet studia górniczne (choæ mo¿na przypuszczaæ, ¿e by³ to nie tyle efekt jego zainteresowañ, co wp³yw œrodowiska), potem próbowa³ si³ na studiach prawniczych, by ostatecznie ukoñczyæ studia filologiczne (¿ezyk serbsko-chorwacki i literaturê jugos³owiañsk¹).

Niema³o napisa³ te¿ Selimoviæ o swym uczestnictwie w partyzantce. W okresie II wojny œwiatowej, w sytuacji opanowania znacznych obszarów Jugos³awii przez ustaszy, wspó³praca z komunistami by³a kwesti¹ wyboru moralnego. Przebywaj¹c w wiêzieniu, Selimoviæ mia³ okazjê poznaæ wielu ludzi, dziêki którym s³owa „odwaga, godnoœæ, honor” nie sta³y siê frazesami, a nabra³y rzeczywistego znaczenia i sensu²³.

Charakterystyczne jest to, ¿e wspominaj¹c kolejne fakty i osoby ze swojego ¿ycia, Selimoviæ odnosi³ je do swej twórczoœci, zastanawia³ siê i wskazywa³, jak wed³ug niego wp³ywa³y one na jego pisarstwo – to swoisty dialog ¿ycia i literatury. Takie spojrzenie na w³asne ¿ycie pozwala wysnuæ wniosek, ¿e rolê pisarza Selimoviæ uznawa³ za swoj¹ najwa¿niejsz¹ funkcjê. Oto np. w³adczy i autorytatywny, lubi¹cy polowania i weso³¹ kompaniê, kochaj¹cy bardziej swe psy ni¿ dzieci ojciec na zawsze naznaczy³ Mešê nienawiœci¹ do wszelkiego rodzaju w³adzy. Brak ojcowskiej mi³oœci wyzwoli³ w nim krytycyzm wobec autorytetów i niechêæ do tych, którzy rz¹dz¹, którzy w jakikolwiek sposób wp³ywaj¹ na losy innych. Wszystko to znalaz³o odbicie w jego ksi¹¿kach, a tak¿e ukszta³towa³o jego postrzeganie siebie i swojej twórczoœci. Nawet wtedy, gdy dokonywa³ analizy swej osobowoœci, wszystkie najwa¿niejsze swe cechy odnosi³ do twórczoœci literackiej. Chorobliwa nieœmia³oœæ, wyniesiona wraz z niechêci¹ do autorytetów z rodzinnego domu, hamowa³a go przez wiêksz¹ czêœæ ¿ycia, wp³ywaj¹c m.in. na póŹny debiut i d³ugie okresy milczenia. Tak¿e gdy wspomina³ osoby, które wywar³y nañ du¿y wp³yw, umieszcza³ je w kontekœcie literatury – niektóre z nich sta³y siê nawet prototypami jego bohaterów. Inne – jak katolicki ksi¹dz, który w szkole by³ wzorem tolerancji i zrozumienia, a w czasie wojny pomaga³ ustaszom wysy³æ ydów do obozów zag³ady – burzy³y spokój m³odego cz³owieka i uczy³y go, ¿e ludzie maj¹ czasem dwa ró¿ne oblicza – ukazuj¹ je zale¿nie od okolicznoœci, w jakich siê znajd¹. Cz³owiek bowiem czêsto jest kimœinnym, ni¿ siê wydaje. Ta myœl zosta³a rozwiniêta w twórczoœci fabularnej pisarza. Motyw pozornej, b³êdnej oceny odnosi siê do ró¿nych bohate-

²³ M. Selimoviæ, *Sjezanja...*, s. 114–165.

rów, którzy często zachowywali się w sposób zaskakujący, niespodziewany. Kilkanaście zaledwie zdań pisarz poświęcił swej drugiej żonie – Darce, o której pisał bardzo ciepło i z wielką miłością²⁴. Jej także zadedykował swe arcydzieło pt. *Derwisz i aniera*; twierdzić, iż tylko dzięki Darce osiągnięty tak wysoki poziom sztuki, że dzięki jej wierze i miłości nie poddał się zwłóknieniu i nie porzucił pracy literackiej. Sukces przyszedł zresztą późno – talentu przestano Selimowiciowi odmawiać dopiero po wydaniu *Derwisza* w 1966 roku. Wtedy to obsypano go nagrodami²⁵, dostąpił także wielu zaszczytów (np. został członkiem Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk – SANU (Srpska akademija nauka i umetnosti), Akademii Nauk i Sztuk Bośni i Hercegowiny – ANUBiH (Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine), doktorem honorowym Uniwersytetu w Sarajewie (1971), prezesem Związku Pisarzy Jugosławii (Savez knji evnika Jugoslavije)²⁶, odznaczono go wieloma wyróżnieniami)²⁷.

W omawianym utworze Selimowicia jawi się czytelnikowi przede wszystkim jako pisarz, toteż nie dziwi fakt, iż wiele stron książki dotyczy problematyki ściśle literackiej. Autor *Twierdzy* wspomina zwłaszcza swoje pierwsze fascynacje językiem i słowem pisanim. Pisał o dwóch typach opowieści, jakich szukał w dzieciństwie: babcia i matka karmiły go bajkami i lirycznymi pieśniami ludowymi, natomiast w środowisku chłopów słyszał opowieści „z życia wzięte”, w których roiło się od mocnych słów, nie posługiwano się eufemizmami itd. Selimowicia twierdzi, że są to dwa – krańcowo różne – sposoby widzenia i opisywania świata, jemu zaś zawsze zależało na znalezieniu sposobu trzeciego, który nie byłby ani przesadnie wyidealizowany, ani też nadto wulgarny.

Fascynacja literaturą zaczęła się w domu pisarza – choć ojciec Selimowicia właściwie nie czytał, dbał o to, by jego rodzina miała jak najlepiej wyposażoną bibliotekę. Rzeczywiście, ta, którą wspomina Meša, prezentowała się imponująco (niestety uległa zniszczeniu podczas wojny). W literaturze dla Selimowicia najważniejsze były kwestie moralne. Szczególnie silne zainteresowanie etycznym wymiarem ludzkiej działalności autor *Twierdzy* zaobserwował u siebie już we wczesnej młodości. Zajmował go zwłaszcza problem możliwości manipulowania wrażliwością moralną człowieka. Wyczulenie na tę problematykę – stale

---

²⁴ Tamże, s. 221–223.

²⁵ Nagrody literackie otrzymane przez Mešę Selimowicia: za powieść *Tišine* – Šestoaprilska nagrada grada Sarajeva (1962) i Dvadesetdmojulska nagrada Bosne i Hercegovine (1966), za *Derwisza i aniera* – Ninova nagrada kritike (1967), Šestoaprilska nagrada grada Sarajeva (1967), Nagrada Ivana Gorana Kovačicia (Goranova nagrada) (1967), Njegoševa nagrada (1969) – najważniejsza nagroda literacka w Jugosławii, Nagrada AVNOJ (Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije) (1970). W maju 1971 roku w „Politice” zamieszczono list dwudziestu pisarzy z Bośni i Hercegowiny, którzy zgłosili kandydaturę Selimowicia do literackiej Nagrody Nobla.

²⁶ W tej roli pisarz odwiedził Polskę w styczniu 1966 roku.

²⁷ M. Selimowicia, *Sjeanija...*, s. 236.

obecn¹ w jego twórczości – spowodowa³a według niego zas³yszana w dzieciństwie opowieść o cz³owieku, który jako jedyny spośród ca³ego oddzia³u strzela³ do skazańca – pozostali, w imię solidarności z os¹dzonym na śmierć, oddali strza³ w powietrze. Otóż najbardziej zdumiewaj¹ce by³o to, że ów strzelaj¹cy cz³owiek nie ża³owa³ swego czynu – ubolewa³ jedynie nad tym, że strzela³ samotnie. Pisarz twierdzi³, że jest to doskona³y dowód na to, iż pewne konwencje, a także okoliczności relatywizuj¹ ludzkie poczucie moralności: gdy strzela kilku żo³nierzy, żaden z nich nie czuje się odpowiedzialny za śmierć skazańca²⁸. Selimović uważa³, że zadaniem pisarza s¹ bezustanne próby dotarcia do dna ludzkiej duszy – mimo wiadomości, że to nieosi¹galne. Sztuka ma bowiem wartość tylko wtedy, gdy d¹ży do osi¹gnięcia niemożliwego. Największe wrażenie sprawiły na nim: *Germinal* Zoli, opowiadania Thomasa Wolfe’a i – przede wszystkim – powieści Dostojewskiego, które zafascynowały go bez reszty. Świadomy jednocześnie, że twórczość autora *Zbrodni i kary* jest zjawiskiem absolutnie oryginalnym i jedynym w swoim rodzaju, nigdy nie stara³ się go w jakikolwiek sposób naśladować. W piśmiennictwie ojczystym najbardziej zachwycały go muzyka mańskie ballady ludowe oraz utwory Petara II Petrovića Njegoša, w których największy jego podziw wzbudza³o nad wyraz umiejętność³¹ czenie języka abstrakcyjnego, intelektualnego i emocjonalnego²⁹.

Tematem życia okaza³ się dla Selimovića motyw utraconego brata, który najdoskonalej opracowany zosta³ w *Derwiszu i śmierci*, pojawia³ się jednak także we wcześniejszych utworach. Na kartach swej wspomnieniowej ksi¹żki pisarz wiele miejsca poświęci³ w³ażnie traumatycznemu doświadczeniu, jakim by³a dla niego niezawiniona śmierć ukochanego brata w przededniu zakończenia II wojny światowej (koniec 1944 roku). Šefkija Selimović, oficer, podobnie jak pozostali członkowie rodziny (boleśnie doświadczonej w czasie wojny – Selimovićowie zostali doszczętnie ograbieni przez ustaszy, żona Šefkiji trafi³a do obozu koncentracyjnego), by³ partyzantem ca³kowicie oddanym sprawie, której s³uży³. Krzywda, jaka spotka³a jego, a w ten sposób i ca³¹ rodzinę, wydawa³a się wręcz niewiarygodna: Šefkija zosta³ oskarżony o kradzież z magazynu GUND-u³⁰ krzes³a, szafy, żółka i jakichś drobiazgów. S¹d wojskowy skaza³ go na śmierć przez rozstrzelanie. Wyrok zosta³ wykonany niemal natychmiast. Meša nigdy nie zna³a miejsca pochówku brata. Poczucie winy wobec Šefkiji dręczy³o go przez ca³e życie. Chc¹c niejako uciec od cierpienia, wkrótce po wykonaniu wyroku wyjecha³ do Belgradu³¹. Niestety, nie na wiele się to

²⁸ Tamże, s. 71.

²⁹ Tamże, s. 170–171.

³⁰ GUND – Glavna uprava narodnih dobara (Główny Zarząd Dóbr Ludowych).

³¹ Tu Selimović bra³ udział³ w pracach komisji badającej zbrodnie hitlerowskie, a także by³ członkiem Rządowego Komitetu Kultury. Do Belgradu wróci³ pod koniec życia, deklaruje¹c publicznie, że jest pisarzem

zda³o. Myśl o niezawinionej i niesprawiedliwej śmierci brata przedadowa³a go bardzo d³ugo, domaga³a się literackiego opracowania – Selimoviã s¹dzi³, że by³e mo³że taka „terapia” pomo³że mu uwolnić się od udręki i bólu. Daremnie. Zawsze przy tym mia³ poczucie, że temat zabitego brata wypada w jego utworach blade – aż do napisania *Derwisza i śmierci*³².

Selimoviã szczególnie odtworzy³ przebieg swojej kariery literackiej. Wiersze tworzy³ już w drugiej klasie gimnazjum, potem para³ się spisywaniem losów swych s¹siadów. W czasie wojny pisa³ teksty publicystyczne i reporta³e. Wtedy też powsta³ dziennik, który jednak zagin¹³. Tu³ po wojnie pisarz próbowa³ swych si³ w ma³ych formach prozatorskich – powsta³y wówczas takie opowiadania, jak: *Pjesma u oluji* [Pieśń podczas burzy] (1946), *Prva èeta* [Pierwszy oddzia³] (1950), *Tuđa zemlja* [Obcy kraj] (1951) drukowane w czasopismach. Przygotowany w 1952 roku zbiór *U oluji* [Podczas burzy] ostatecznie się nie ukaza³. W latach 1951–1961 niezadowolony z efektów pierwszych prób literackich, a także z³amany cierpieniem po śmierci brata pisarz pogr¹zy³ się w milczeniu. Kolejne utwory *Tišine* (1961) oraz *Magla i mjesečina* (1962) przyjęto także – oględnie mówi¹c – bez nadmiernego entuzjazmu. Wa³ne i charakterystyczne jest to, że Selimoviã dok³adnie analizowa³ g³osy krytyki, ocenia³ zasadności różnych s¹dów, w ogóle bardzo wiele uwagi poświęca³ problemowi recepcji w³asn³ych tekstów. Ciekawe zreszt¹, że niechê³ czy też często milczenie krytyki w ostatecznym rozrachunku ocenia³... zdecydowanie pozytywnie, albowiem twierdzi³, iż mobilizowa³o go to do wci¹ż wiêkszego i wiêkszego wysi³ku, co w końcu zaowocowa³o arcydzie³em.

Szczególnie dok³adnej i drobiazgowej analizie Selimoviã podda³ *Derwisza i śmierci*; twierdzi³ bowiem, że wokó³ tej powieści naros³o wiele nieporozumień. Pisarzowi zarzucano np. brak nadziei, pisano, że jest to ksi¹żka o korzeniach islamu, czemu autor zdecydowanie zaprzecza³. W największym skrócie temat powieści uj¹³ nastêpuj¹co: jest nim mi³o³ oraz tragedia cz³owieka zindoktrynowanego tak bardzo, że idea, której się podporz¹dkowa³, jest silniejsza od jego uczua³, ba, jest silniejsza nawet ni³ życie³³.

Selimoviã wielokrotnie podkre³da³ sens i znaczenie mi³o³ci w swoich utworach – jest to podstawowa i zasadnicza, bezwzglêdna warto³æ, decyduj¹ca o cz³owieczeństwie. W jednej z edycji powieści zamieszczono rozbudowan¹ wersjê dedykacji, w której pisarz wprost okre³di³ tematykê ca³ej swej twórczo³ci: jest to poszukiwanie szczê³cia. Zwa³ywszy na to, że powie³æ dedykowana jest ukochanej żonie, trudno mie³ w¹tpliwo³ci co do tego, jak rozumiane jest

---

serbskim. Otrzyma³ wtedy wysokie państwowe odznaczenia, zosta³ cz³onkiem Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk itd.

³² M. Selimoviã, *Sjeanja...*, s. 187–188.

³³ Tam³e, s. 200.

szczęście – jest to mi³o³³⁴. Uznaj¹c, że by³ może *Derwisz i amiera* przedstawia tę problematykę w dosyć skomplikowany sposób i w konsekwencji niektórych czytelników prowadzi na manowce, autor czu³ się zobowi¹zany przedstawia szkic analizy powieści³⁵. Inaczej rzecz się ma w przypadku *Twierdzy*, w której podjęte zosta³y podobne problemy, jednak jest to utwór o wiele ³atwiejszy w odbiorze, toteż w tym wypadku dodatkowe obja³nienia autor uzna³ za zbyt³teczne. Zreszt¹ – drug¹ sw¹ opowie³ o Bo³ni poprzedzi³ wst³epem, w którym znalaz³o się wyja³nienie kwestii mog¹cych budzi³ w¹tpliwo³ci.

Dosyć dok³adnie Selimovi³ zanalizowa³ te³ studium *Za i protiv Vuka*, po raz kolejny przedstawia¹c swe pogl¹dy na temat j³zyka. O ile mo³na zrozumie³ celowo³ interpretacji w³asn³ych powieści, o tyle powtarzanie te³ z g³o³tego tekstu eseistycznego wydaje się bezzasadne, co zreszt¹ zarzuca³a pisarzowi krytyka³⁶. Niew¹tpliwie jednak fakt ten ³wiadczy o tym, jak¹ wag³ autor przywi¹-zywa³ do tego tekstu.

Selimovi³ tak wiele uwagi poświęci³ swemu pisarstwu, że wskaza³ nawet prototypy swych bohaterów, opisa³ wydarzenia ze swego ³ycia, które znalaz³y odbicie w jego twórczo³ci. Pisarstwo – tak³e cudze, cho³ przed³ wszystkim w³asne – stanowi w omawianym utworze wyra³ny¹ dominant³ tematyczn¹. Jednocześnie zwraca uwag³ fakt, iż Selimovi³ unika³ pewnych tematów, inne traktowa³ zgo³a po macoszemu. W³o³ciwie nie pisa³ nic na temat swego ³ycia osobistego w okresie powojennym. Uwagi na temat powtórnego ma³że³ństwa pisarza, a tak³e kilka zda³ni na temat drugiej ³ony Darki – to wszystko, co autor powiedzia³ czytelnikowi w zwi¹zku ze swym ³yciem prywatnym. Łatwo mo³na wysnu³ st¹d wniosek, iż twórczo³ literacka odgrywa³a w ³yciu autora *Twierdzy* rol³ zdecydowanie pierwszoplanow¹ i że szczególnie zale³a³o mu na tym, by w ksi¹żce wspomnieniowej ukaza³ siebie przed³ wszystkim jako pisarza. Fakty biograficzne by³y w³ażne o tyle, o ile wp³yn³ły na jego pisarstwo. Wyj¹tkowo istotna by³a te³ dla artysty kwestia zrozumienia przez odbiorców jego tekstów – st¹d wielo³ autokomentarzy i autointerpretacji.

* * *

Jak¹ warto³ i jakie miejsce w spu³ci³nie Selimovicia maj¹ *Sjexanja*? S¹ niew¹tpliwie dokumentem, albowiem poszerzaj¹ wiedzę czytelnika na temat pisarza. Powinno to wzbogaci³ lektur³ jego twórczo³ci fabularnej. Dialog pomi³ędzy ³yciem a literatur¹ w planie twórczo³ci Selimovicia mia³ bardzo wyrazisty charakter. St¹d te³ metoda genetyczna o nachyleniu biograficznym wydaje się

---

³⁴ Ten³e, *Derviš i smrt*, priredio N. Fabrio, Zagreb 2001, s. 4.

³⁵ Ten³e, *Sjexanja...*, s. 202–213.

³⁶ R. Vučkovi³, dz. cyt.

najbardziej w³acziwym sposobem badania tej literatury. Przede wszystkim jednak dowiadujemy siê, jak Selimoviæ postrzega³ swoje pisarstwo, jak pojmowa³ literaturê, co czyta³, co w twórczoœci literackiej by³o dla niego najw³azniejsze. Autor *Twierdzy* oszczêdnie wypowiada³ siê na temat swego ¿ycia osobistego, pisa³ tylko o tym, co wed³ug niego mia³o bezpoœredni wp³yw na jego twórczoœæ. WyraŹnie najw³azniejszy by³ dla niego pod tym wzglêdem okres dzieciñstwa i m³odoœci.

Radovan Vuèkoviæ twierdzi³, ¿e *Sjeaanja* stanowi¹ doskona³e wprowadzenie w pisarstwo Selimovicia, zw³aszcza zaœ w jego eseistykê³⁷. Bez w¹tpienia jest to ksi¹¿ka w³azna, napisana w interesuj¹cy sposób, o czym w du¿ej mierze decyduje jej sylwiczny charakter. £¹cz¹c ró¿ne gatunki, a tak¿e ró¿ne sposoby mówienia: o dzieciñstwie – lirycznie, o wieku dojrza³ym – realistycznie, uzyska³ Selimoviæ nie tylko ciekawy efekt, ale i wiarygodnoœæ. Powojenne ¿ycie literackie i spo³eczno-polityczne przez pewien przynajmniej czas postrzega³ jako rz¹dz¹ce siê niejasnymi regu³ami, nieczyste i pisa³ o nim z gorycz¹.

---

³⁷ Tam¿e, s. 34.

Rozdział 2

Twórczość eseistyczna i wczesna twórczość fabularna (opowiadania)

2.1. Praca krytycznoliteracka jako drugi biegun działalności współczesnego pisarza

*Każdy współczesny pisarz jest jednocześnie
krytykiem literackim¹.*

Praca krytyka literackiego jest, według Mešy Selimovicia, niejako wpisana w los współczesnego pisarza, który – poza talentem – musi posiadać przede wszystkim rozległą³ wiedzę teoretycznoliteracką¹, niezbędną do gruntownego opanowania warsztatu literackiego. Powinien nadto być erudyt¹ niczym wytrawny eseista, inaczej bowiem – niepodobna mierzyć się z opisem problemów współczesnego świata. Być zatem pisarzem to jednocześnie – być krytykiem. Przyglądaj¹ c się twórczości innych, doskonalić własny warsztat. Stąd dwie te dziedziny aktywności literackiej uzupełniają¹ się, współgrają¹ ze sobą¹, czego działalność Selimovicia jest świadczym przykładem.

Choć twórczość ta wyraźnie rozwija³ się w dwóch kierunkach: fabularnym (od roku 1944) i krytyczno-eseistycznym (od roku 1948)², dorobek eseistyczny pisarza jest mniej znany, niedoceniony, przysłonięty przez powieści, które zyskały rozgłos³. Mimo że nie jest to twórczość znacząca pod względem ilościowym, to jednak prace krytycznoliterackie ułatwiają¹ zrozumienie całego pisarstwa tego autora, dopełniają¹ jego obraz, rzucają¹ na teksty beletrystyczne nowe światło³. Pisarz poświęcił³ im sporo czasu i energii, twierdząc, że stanowi¹

---

¹ M. Selimovicia, *Spomenik ljudskoj patnji*, razgovor vodio D. Erakovia; [w:] tegoż, *Pisci, mišljenja i razgovori. Eseji, članci, polemike, intervjui*, Beograd 1986, s. 259.

² M. Skakia, *Književni kritičar Meša Selimovicia (Studija)*, Beograd 1988, s. 28.

³ Tenże, *Meša Selimovicia u književnoj kritici. Kritika kritike. (Studija)*, Beograd 1999, s. 105.

⁴ R. Ivanovicia, *Mnogoglasan odjek vremena*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988, s. 376.

istotn¹ czêœæ jego dzia³alnoœci na polu literatury. Selimoviæ zwraca³ uwagê na miejsce eseistyki w swoim dorobku: twierdzi³, ðe stanowi ona swoisty odpoczynek po mêcz¹cej pracy nad powieœci¹, wymagaj¹c¹ bezwzglêdnej koncentracji⁵. Uznawa³ j¹ za wtór¹ w stosunku do twórczoœci beletrystycznej, znajduj¹cej siê zawsze w centrum jego uwagi i zainteresowañ. Niejednokrotnie wœród jego wypowiedzi mo¿na znaleŹæ teksty o charakterze metakrytycznym. G³ówn³e zadanie krytyki literackiej to – wed³ug niego – wytyczanie dróg rozwoju literaturze wspó³czesnej, zatem uwag³e przygl¹danie siê bie¿¹cemu ¿yciu literackiemu i aktywny w nim udział³. Taki sposób rozumienia krytyki literackiej wspó³gra z jej pojmowaniem w ramach doktryny socrealistycznej, bliskiej Selimoviæowi w pierwszych latach po wojnie. Krytycy mieli byæ wówczas nadzorcami procesu realizacji zadañ twórczych, swoistymi kontrolerami, nadaj¹cymi ton ¿yciu literackiemu⁶. Selimoviæ by³ przekonany, ðe jednym z zasadniczych zadañ sztuki jest socjalizacja czytelników, z czasem dopiero coraz wiêksze znaczenie zacz¹³ przypisywaa³ wartoœciom estetycznym. Negatywnie ocenia³ np. wp³yw krytyki na rozwój pisarstwa Hasana Kikicia, wobec którego postêpowano w sposób daleki od zachowania równowagi: dominowa³y opinie pozytywne, nie wskazywano na niedostatki jego dzie³, co w rezultacie nie prowadzi³o do – najbardziej po¿¹danego – uwidocznienia zarówno zalet, jak i wad pisarstwa boœniackiego autora. Tym samym krytyka nie wspó³tworzy³a dzie³ pisarza, nie pomaga³a mu w rozwoju.

W celu potwierdzenia swoich pogl¹dów Selimoviæ poda³ w³asny przyk³ad – paradoksalnie nieprzychylnie nastawieni krytycy bardzo mu siê przys³u¿yli. Niskie oceny jego pierwszych utworów, zw³aszcza opowiadañ, mobilizowa³y go do coraz ciê¿szej i bardziej intensywnej pracy, której owocem by³y pierwsze powieœci: *Tišine* oraz *Magla i mjeseèina*, a w dalszej perspektywie utwór jednog³oœnie uznany za arcydzie³o – *Derviš i smrt*.

Idea³em krytyka dla Selimoviæa by³ niezmiennie Milan Bogdanoviæ⁷, któremu w 1964 roku poœwiêci³ jeden ze swoich esejów pod znacz¹cym tytu³em:

---

⁵ M. Selimoviæ, *Boja „Derviša”*, razgovor vodila M. Trumiæ-Kisia, [w:] tego¿, *Pisci...*, s. 260.

⁶ Zob. J. S³awiñski, *Krytyka nowego typu*, [w:] tego¿, *Teksty i teksty*, Kraków 2000, s. 180–183.

⁷ Milan Bogdanoviæ (1892–1964) by³ wybitnym serbskim historykiem literatury, publicyst¹ oraz krytykiem; zajmowa³ siê tak¿e twórczoœci¹ przek³adow¹. Odegra³ wa¿n¹ rolê w serbskim ¿yciu kulturalnym po II wojnie œwiatowej: by³ profesorem literatury serbskiej na Uniwersytecie w Belgradzie, dyrektorem Teatru Narodowego, przewodnicz¹cym Zwi³zku Literatów Serbskich. Dzia³alnoœæ publicystyczn¹ (redagowa³ m.in. „Srpski knji evni glasnik” (1928–1932), wraz z Miroslavem Krle ³ „Danas” (1934), po II wojnie „Knji evnost” i „Knji evne novine”) i krytycznoliterack¹ rozpocz¹³ w 1920 roku. By³ zwolennikiem francuskiej socjologizuj¹cej szko³y krytycznej i g³ównym rzecznikiem „nowego realizmu”, idei maj¹cej³¹ czyæ pisarzy o pogl¹dach lewicowych i stworzyæ literaturê wiernie odzwierciedlaj¹c¹ rzeczywistoœæ. Lapidarny styl, brak rozbudowanej aparatury naukowej, trafne oceny, zainteresowanie twórczoœci¹ m³oodych pisarzy to najbardziej charakterystyczne cechy tekstów krytycznoliterackich Bogdanoviæa. Jest autorem ksi¿ek: *Kritike* (1948), *O Krleži* (1956), *Stari i novi* (t. 1–4) (1960–1961) (*Ma³y s³ownik pisarzy zachodnios³owiañskich i po³udnio-*

Kritičarska dosljednost Milana Bogdanovića [Krytycznoliteracka konsekwencja Milana Bogdanovicia]. Akcentuj¹c zw³aszcza spoczywaj¹ce na krytyku brzemie odpowiedzialności, autor *Za i protiv Vuka* przypisywa³ jego pracy wymiar nie tylko estetyczny, ale i – moralny.

Selimovića wyda³ trzy ksi¹żki eseistyczne: *Eseji i ogledi* [Eseje i szkice] (Sarajevo 1966, Veselin Masleša), *Za i protiv Vuka* (Novi Sad 1967, Matica srpska) oraz *Pisci, mišljenja i razgovori* [Pisarze, rozmyślenia i rozmowy] (Beograd 1979, Sloboda)⁸.

Pierwsze teksty krytycznoliterackie publikowa³ w czasopiśmie „Brazda”, z którym współpracowa³ od 1948 roku do końca 1951 roku, kiedy to pismo zakończy³o swój¹ działalnosc. Powoli zacz¹³ się z niego wycofywaa już w 1950 roku, gdy nawi¹za³ współpracę z takimi tytu³ami, jak „Oslobodjenje” czy „Knji evne novine”. Tekstem debiutanckim by³a informacja na temat ksi¹żki Rodoljuba Ćolakovicia pt. *Zapisi iz oslobodilačkog rata* [Zapiski z okresu wojny narodowyzwoleniczej]. Kolejne ogłoszone na ³amach tego czasopisma prace autor *Twierdzy poœwiêci³ powieœci Hamzo Humy* pt. *Adem Ćabrić* [Adem Ćabrić] (realistyczna powieœc o tematyce socjalistycznej), zbiorowi opowiadañ

---

wos’owiañskich, red. J. Magnuszewski, Warszawa 1973, s. 31–32; G. Gazda, *S’ownik europejskich kierunków i grup literackich XX wieku*, Warszawa 2000, s. 273).

⁸ Ksi¹żka *Eseji i ogledi* zawiera następuj¹ce teksty: „*Judita*” Marka Marulicia [„Judyta” Marka Marulicia] (1950); *Rat za jezik i književnost* [Wojna o język i literaturę] (1964); *Stevan Sremac* [Stevan Sremac] (1951); *August Cesarec* [August Cesarec] (1964); *Kritičarska dosljednost Milana Bogdanovića* [Konsekwencja krytycznoliteracka Milana Bogdanovicia] (1964). Ksi¹żka *Pisci, mišljenja i razgovori* podzielona jest na trzy części: *I Pisci* [Pisarze]: *Stevan Sremac* [Stevan Sremac]; *Hasan Kikić* [Hasan Kikić]; *August Cesarec* [August Cesarec] (1893–1941); *Poetsko djelo Jovana Dučića* [Dzie³o poetyckie Jovana Dučića]; *Jubiley naše kulture* [Jubileusz naszej kultury]; *Između Istoka i Zapada* [Pomiędzy Wschodem a Zachodem]; *II Mišljenja* [Rozmyślenia]: *Dvadeset plodnih godina* [Dwadziecia p³odnych lat]; *Povodom napisa „Kako su uređena Sabrana dela Jovana Dučića?”* [W nawi¹zaniu do tekstu „Jak zosta³y zredagowane «Dzie³a zebrane» Jovana Dučića?”]; *O nepobitnim argumentima* [O argumentach nie do zbicia]; *Odgovor Marku Ristiću* [Do Marka Risticia]; *Međunacionalni odnosi u kulturi* [Relacje międzynarodowe w dziedzinie kultury]; *Društvo i književnost* [Spo³eczeñstwo i literatura]; *III Razgovori* [Rozmowy] – tu znajduje się szesnaście wywiadów, jakich udzieli³ Selimovića. Odwo³ywa³ się w nich nie tylko do w³asnej twórczości, ale i do szeregu problemów o charakterze egzystencjalnym i ontologicznym. Dwa eseje – *Stevan Sremac* i *August Cesarec* – znalaz³y się w obu ksi¹żkach, co może znaczy³, że pisarz ceni³ je wyżej niż pozosta³e. Odnotowa³e należy także istnienie szeregu drobniejszych tekstów, dla których autor nie znalaz³ miejsca w wydaniach ksi¹żkowych: eseje o twórczości Bory Stankovicia, Zvonimira Šubicia, o poezji Branka Radićevicia, Vladimira Ćerkeza, opis dzie³ zebranych Ivo Ćipika, mniejsze teksty na temat utworów: *Tomino djetinjstvo* [Dzieciñstwo Tomy] Garina Mihajlovskiego i *Krštenje sv. Vladimira* [Chrzczt św. Vladimira] Karela Havlička Borovskiego, esej z okazji wydania ksi¹żki Marka Risticia *Istorija i poezija* [Historia i poezja] oraz omawiaj¹cy wybrane utwory Thomasa Stearnsa Eliota; na temat genezy ksi¹żki Kočića *Jazavac pred sudom* [Borsuk przed s¹dem]; o nowelach Tomasza Manna, o problemach literatury bośniacko-hercegowiñskiej; *Zagubljeni pjesnički jezik (o Gavrilu Stefanoviciu Vencloviciu)* [Utracony język poetycki (O Gavrilu Stefanoviciu Vencloviciu)], o twórczości Desanki Maksimovicia, Gustava Krkleca i Ivo Andrića; *O moralnom i socijalnom angažovanju poezije* [O zaangażowaniu moralnym i spo³ecznym poezji]; *Uvrijeđena književnost* [Znieważona literatura]; *Zanemareno oduševljenje* [Zapomniany entuzjazm]; *Životna i umjetnička činjenica* [Życie i sztuka]; ponadto – recenzje teatralne (dramat Antoniego Czechowa) i filmowe (film jugos’owiañski *Major Bauk* [Major Bauk] wed³ug Branko Ćopicia) (R. Ivanovića, dz. cyt., s. 377–379).

Zvonimira Šubicia *Pred spomenikom* [Przed pomnikiem], zbiorowi poetyckiemu Risto Tošovicia pt. *Stihovi sa Košura* [Wiersze ze wzgórza Košur] i Vladimirowi Nazorowi, którego poezję ocenia³ bardzo wysoko. Znamienne dla początków twórczości krytycznoliterackiej Selimovicia jest skupianie uwagi na stronie ideologicznej omawianych dzieł, nie zaś na kwestiach artystycznych⁹. Pisarz zarówno w sposób bezpośredni, np. w tekście pt. *Uloga i zadaci naših mladih pisaca* [Rola i zadania naszych młodych pisarzy], który został wygłoszony na pierwszym powojennym zjeździe pisarzy Bośni i Hercegowiny w 1948 roku, jak i w sposób pośredni propagował realizm socjalistyczny. Opo wiedział się za obecności estetyki marksistowskiej w dziele sztuki, odwołując się przede wszystkim do poglądów estetycznych Wissariona Bielinskiego, twórcy szkoły naturalnej, negującej ideę „sztuki dla sztuki” i propagując ideowe zaangażowanie literatury. Przez pryzmat socrealizmu ocenia³ ówczesną sztukę (poza literaturę sztuki plastyczne, teatralne i film) w Bośni i Hercegowinie¹⁰. Charakterystycznym tekstem Selimovicia z tego okresu jest obszerniejsze studium na temat twórczości Hasana Kikicia, który określił mianem zaangażowanej, jednak wartościowej pod względem literackim. Niewysoko krytyk ocenił twórczość o tematyce folklorystycznej, natomiast jego aprobatę zyskały utwory powstałe w drugiej fazie, zwracające się w stronę współczesności. Jest to proza wyraźnie zaangażowana. Znamienne, że wśród głównych cech bośniackiego autora Selimović wymienił przede wszystkim zwrot w stronę proletariatu. Twierdzi, że Kikić był pierwszym postępowym pisarzem w Bośni i Hercegowinie, co polegało na tym, iż podporządkował swój talent literacki walce rewolucyjnej o sprawiedliwość społeczną i w tej walce zginął – po wstąpieniu do partyzantki został zabity przez czetników w 1942 roku. Gwoli sprawiedliwości należał dodać, że Selimović wyróżnił także walory estetyczne jego prozy, zwłaszcza obecność elementów naturalistyczno-ekspresjonistycznych.

Wkraczając na grunt literatury w połowie lat czterdziestych, pisarz nie uniknął otarcia się o socrealizm¹¹. Niejednokrotnie ze względów ideologicz-

⁹ Janusz SzaWiński, charakteryzując krytykę literacką w okresie socrealizmu, dostrzegł nader wówczas chętnie używane określenia: „literatura społecznie użyteczna”, „literatura oświadczająca powagę”, „polityka kulturalna w kraju” itd. Wskazywały one wyraźnie na podporządkowanie literatury określonym wytycznym formułowanym przez partię rządzącą, kwestie artystyczne znajdowały się tym samym na dalszym planie (J. SzaWiński, dz. cyt., s. 167–170). Spostrzeżenie to można także odnieść do literatury podziemnościowych.

¹⁰ M. Skakić, *Književni kritičar Meša Selimović...*, s. 33–42.

¹¹ W Jugosławii próba upowszechnienia socrealizmu podjęto w roku 1946 w efekcie wystąpienia Radovana Zogovicia podczas kongresu Związku Pisarzy w Belgradzie. Ten poeta, krytyk i działacz partyjny chciał przenieść na rodzimy grunt wzorce i doświadczenia sowieckie. Jednak z uwagi na specyficzną sytuację polityczną (konflikt Tity ze Stalinem) już po roku 1950 otwarcie polemizowano z doktryną realizmu socjalistycznego. Tym samym socrealizm w Jugosławii rozwijał się w odmienny niż w innych krajach sposób. Zasadniczą różnicą polegała na tym, iż rok 1950 – rozpoczynający w Europie Wschodniej pełny rozwój tej doktryny –

nych, pozaliterackich zmienia³ swe oceny twórczości różnych autorów, np. Zvonimira Šubicia czy – zw³aszczą – Jovana Duèicia. Jeđi chodzi o spo³eczne zaangażowanie i pogl¹dy estetyczne, to Selimoviæ i Duèiæ byli autorami bardzo od siebie odleg³ymi. W roku 1952 p³Źniejszy autor *Za i protiv Vuka* napisa³ przedmowê do przygotowywanej przez siebie do druku ksi¹Źki Duèicia. W³ówczas pewn¹ przychylnoœæ krytyka zyska³y *Sunèane pesme* [Wiersze s³oneczne]. G³ównym zarzutem skierowanym w stronê poety by³ natomiast egocentryzm, dostrzegany m.in. w pompatycznych, deklamatorskich wierszach patriotycznych (cykle *Moja otadžbina* [Moja ojczyzna], *Carski soneti* [Sonety carskie]), w zwi¹zku z czym formu³owany by³ zarzut nieumiejêtnoœci podjêcia tematyki ogólnej, uniwersalnej. Estetyzm Duèicia (zmar³ego w 1943 roku na emigracji wybitnego poety modernistycznego o prawicowych przekonaniach) jaskrawo kontrastowa³ z za³ożeniami realizmu socjalistycznego, uznawanego przez niektórych badaczy za rodzaj sztuki uŹytkowej, maj¹cej byæ „literatur¹ bez literackoœci”¹². Niska ocena tej poezji zosta³a zweryfikowana kilkanaœcie lat p³Źniej, zn³ów przy okazji edycji dzie³ serbskiego poety. Selimoviæ napisa³ w³ówczas tekst pt. *Poetsko djelo Jovana Duèiæa* [Dzie³o poetyckie Jovana Duèicia] (1968) oraz – w zwi¹zku z polemik¹, jaka wywi¹za³a siê po opublikowaniu dzie³ zebranych tego autora – odpowiedŹ na zarzuty Eliego Finci pt. *Povodom napisa „Kako su uređena i redigovana «Sabrana dela» Jovana Duèiæa?”* [W nawi¹zaniu do tekstu „Jak zosta³y zredagowane «Dzie³a zebrane» Jovana Duèicia”] (1969). WyraŹna jest tu zmiana stanowiska autora *Twierdzy* wobec literackich, zw³aszczą poetyckich, dokonañ Duèicia – tym razem wysoko oceni³ jego g³êboki humanizm, a takŹe œwietny – zw³aszczą na rodzimym tle – warsztat. Najistotniejsza zmiana polega na tym, iŹ to, co Selimoviæ wczêniej gani³, teraz wyda³o mu siê godne najwyŹszej oceny: zarzucany poecie egocentryzm doprowadzi³ go przecieŹ do znalezienia jêzyka odpowiedniego do opisu w³asnego, intymnego œwiata, czego w literaturze serbskiej, nastawionej dotychczas g³ównie na opis œwiata zewnêtrznego, wyraŹnie brakowa³o. Duèiæ wskaza³ przy tym na wielkie moŹliwoœci jêzyka poetyckiego zwi¹zane nie tylko ze sfer¹ leksykaln¹, ale takŹe z rozmaitymi przekszta³ceniami semantycznymi oraz sk³adniowymi. WyraŹnie zatem widaæ, iŹ pogl¹dy estetyczne Selimoviæ ewoluowa³y; z czasem obok kryteriów ideologicznych coraz wiêkszego znaczenia zaczê³y nabieraæ kwestie artystyczne. Jednak dopiero w 1966 roku, podczas wyst¹pienia na Kongresie

---

w Jugos³awii oznacza³ praktycznie jej koniec. Po roku 1950 socrealizm utraci³ sw¹ pierwszoplanow¹ rolê; rozpocz¹³ siê okres krytyki jego za³ożeń, co w koñcu doprowadzi³o do odrzucenia tej metody twórczej (G. Gazda, dz. cyt., s. 550–556; E. MoŹejko, *Realizm socjalistyczny. Teoria. Rozw³ój. Upadek*, Krak³ów 2001, s. 196–202).

¹² Zob. W. Tomasiak, *InŹynieria dusz. Literatura realizmu socjalistycznego w planie „propagandy monumentalnej”*, Wroc³aw 1999, s. 25.

Zwi¹zku Pisarzy Jugos³awii w Belgradzie (*Dvadeset plodnih godina*) [Dwadzie^æcia p³odnych lat], pisarz oficjalnie zanegowa³ i odrzuci³ metodê socrealistyczn¹³, której po^æwieci³ zreszt¹ sporo miejsca w swoim wyst¹pieniu, dok³adnie j¹ scharakteryzowa³ i – poprzez konfrontacjê z dokonaniem z p³o¹niejszego okresu – podda³ krytyce. Omawiaj¹c realizm socjalistyczny w Jugos³awii, Selimoviæ akcentowa³ fakt, że w tym czasie nak³ady finansowe na kulturê by³y rzeczywi^æcie du³e, sztuka – przynajmniej w za³o¹zeniu – mog³a siê swobodnie rozwijaæ. Zwracaj¹c uwagê na to, że o wiele wiêksze znaczenie ni³ warto^æ estetyczna mia³a wówczas wymowa ideologiczno-polityczna, poniewa³ zadania literatury sprowadzono do celów wy³1cznie pragmatycznych, nie przywo³ywa³ – naturalnie – swego w³asnego przyk³adu, tymczasem jego prace krytycznoliterackie potwierdzaj¹ te s¹dy w zupe³no^æci. Stopniowe odchodzenie od doktryny socrealistycznej i zdobywanie przewagi przez argumenty estetyczne nad ideologicznymi widoczne jest w jego ocenach r³o¹nych tekstów literackich.

Mimo jednak zmiany kryteriów oceny dzie³a literackiego Selimoviæ pozosta³ zwolennikiem literatury zaangażowanej, co jest Ÿród³em jego zainteresowania pisarzami „walcz¹cymi s³owem” i braku uznania – przynajmniej do pewnego momentu – dla tych, którzy usi³uj¹ realizowaæ ideê „sztuki dla sztuki”. Selimoviæ stosowa³ termin „literatura zaangażowana” w jego pierwotnym znaczeniu: „[...] program sformu³owany wkrótce po wojnie we Francji w sferze oddzia³ywania egzystencjalizmu [...]. W my³l koncepcji literatury zaangażowanej pisarz [...] powinien czua³ siê odpowiedzialnym za losy œwiata i wp³ywaæ na nie swoj¹ tw³orcz³o^æci¹. Koncepcja owa nie zak³ada³a podporz¹dkowania literatury interesom tej lub innej partii lub grupy spo³ecznej; tw³orcz³o^æ literacka stanowiæ mia³a formê indywidualnego stanowiska wobec zjawisk spo³eczno-politycznych”¹⁴. Sartre’owskie pojęcie literatury zaangażowanej oznacza podejmowanie przez pisarzy uniwersalnych problemów moralnych i filozoficznych, co ma doprowadziæ do zmiany spo³ecze¹stwa poprzez œwiadomy wybór w³o^æciwej postawy przez jednostki. Nie chodzi o poruszanie dora¹nych problemów w³sp³oczesno^æci. Selimoviæ podkre³la³ szczeg³o¹ln¹ odpowiedzialno^æ, jaka spoczywa na pisarzach: literatura by³a jego zdaniem tym obszarem kultury, za po^ærednictwem którego nar³o¹d powinien siê wznosiæ na wy³szy poziom duchowy. By³ przekonany, że pisarz mo³że – po^ærednio – wp³ywaæ na losy œwiata, mo³że go zmieniaæ na lepsze, zatem programowo niemal powinien przyj¹æ postawê buntownika. St¹d wysoka ocena pisarzy, którzy dalecy byli od akceptacji zastanej rzeczywisto^æci. Przypisuj¹c literaturze istotn¹ funkcjê spo³ecz¹n¹, nazywaj¹c j¹ – w œlad za

¹³ M. Skakia, *Meša Selimoviæ...*, s. 76.

¹⁴ M. G³owiński, *Literatura zaangażowana*, [w:] *S³ownik terminów literackich*, pod red. J. S³awińskiego, Wroc³aw 1998, s. 286.

Andrićem – „sol¹ ducha narodowego” (*so narodnog duha*)¹⁵, jednocześnie Selimoviæ przyjmowa³, że współczesny cz³owiek – jako jednostka, nie zaocz³onek narodowej zbiorowości – już jej nie potrzebuje (*Društvo i književnost*) [Spo³eczeństwo i literatura]. Opowiadaj¹c się za literatur¹ zaangażowan¹, uważa³, że nie powinna ona być uwik³ana w bie¹żące wydarzenia, nie powinna wi¹zać się z polityk¹, zatem od³ęgnywa³ się od wszelkiej dora³żności.

Wysoko ceni³ np. Augusta Cesareca, o którym opublikowa³ esej w roku 1964. Zdradzi³ w nim przyczyny swego zainteresowania tym buntownikiem, rewolucjonist¹ i fanatykiem proletariatu: to względy nie tylko literackie (ideowo-artystyczne), ale także – moralne, czysto ludzkie. Cesarec wraz ze swoj¹ fascynacj¹ ide¹ rewolucyjn¹, d¹żeniem do niej także za pośrednictwem i za pomoc¹ sztuki to dla autora *Twierdzy* niezwyk³a, ponadprzeciętna osobowo³. Selimoviæ k³ad³ akcent na jego zaangażowanie w dział³alność polityczn¹, przy czym aktywno³ w tej dziedzinie nieod³cznie wi¹za³a się z pisaniem, twórczo³ci¹ artystyczn¹ i publicystyczn¹. Literatura by³a dla niego narzędziem s³u¹czym do prowadzenia walki rewolucyjnej, co zyska³o wysok¹ ocenę krytyka.

Będ¹c nadal zdecydowanym zwolennikiem realizmu w sztuce, jednocześnie Selimoviæ coraz wy¹żej zacz¹³ ceniał umiejętnie ukazywanie wnętrza bohaterów, psychologizacj³ postaci. Stopniowo jego uznanie zdobywali autorzy wnikliwie oddaj¹cy prze¹życia wewnętrzne cz³owieka i jego skomplikowan¹ psychikę. Da³ temu wyraz w swym esej o Borze Stankoviciu, uznanym przez niego za jednego z najlepszych serbskich realistów. W twórczo³ci autora *Nieczystej krwi* szczególnie wysoko ceni³ emocjonalno³, liryzm i w³ażenie psychologizm. Nad wyraz umiejętnie oddawanie skomplikowanych stanów psychiki bohaterów, silnie poddanych wp³ywowi orientalnemu, rozdartych i targanych rozmaitymi namiętno³ściami, stanowi – zdaniem Selimovicia – o wadze tej twórczo³ci. Psychologizacja postaci jest wed³ug niego także istotn¹ zalet¹ utworu *Judita* [Judyta] Marka Marulicia. Dostrzec tu można wyra¹żn¹ blisko³ pogl¹dów wyrażanych przezeń w tekstach krytycznoliterackich z jego twórczo³ci¹ fabularn¹, w której d¹ż³ w³ażenie do jak najbardziej pe³nego i wiarygodnego ukazania prze¹ży³ wewnętrznego cz³owieka.

W tekstach krytycznoliterackich Selimoviæ d¹ż³ do odkrywania w twórczo³ci – zwykle znanych i dobrze opisanych pisarzy – nowych, dotychczas niezbadanych obszarów. Znac¹cy zdaje się fakt, iż nie lansowa³ nowych autorów, ale stara³ się na nowo odczytywa³ dawne i współczesne utwory literackie. W szkicu na temat poematu *Judita* Marulicia – wbrew zdecydowanej większości krytyków – zaproponowa³ dostrze¹żenie w wielkim utworze chorwackiego renesansu wymiaru ³wieckiego, ponieważ p³aszczyzna religijna nie wyczerpuje, zda-

¹⁵ M. Selimoviæ, *Bosna je razlog što su moje liènosti komplikovane*, razgovor vodio A. Gruhonjia; [w:] tego³, *Pisci...*, s. 254.

niem Selimovicia, możliwości jego odczytania. Jest to bowiem utwór na wskroś współczesny, w którym autor – za pośrednictwem biblijnego wtku – wypowiedział się na temat aktualnych dlań problemów.

Selimovia – także myślic o własnej twórczości – kwestionował istnienie piarstwa *stricte* historycznego. Twierdził, że pisarz może podejmować wyłącznie problemy aktualne, znane sobie, bliskie, a sięganie po kostium historyczny jest jedynie zabiegiem sztucznym uniknięciu zarzutu doraźności. Tak uzasadniał np. umieszczenie akcji swoich największych powieści w historycznej Bośni – powieści, które odczytywano wówczas jako utwory bardzo aktualne, współczesne – i tak też postrzegał poemat *Judita*.

W odmienny niż zakorzeniony w tradycji sposób krytyk odczytywał także inne teksty literackie, np. powieść jednego z najwybitniejszych i najbardziej popularnych serbskich realistów Stevana Sremaca pt. *Pop Āira i pop Spira* [Pop Cyryl i pop Spirydion]. Gdy po II wojnie światowej w jego piarstwie dostrzegano przede wszystkim konserwatyzm, tradycjonalizm, a nawet przejawy nacjonalizmu, Selimovia w 1951 roku w eseju *Stevan Sremac* postulował pominięcie najbardziej reprezentatywnych cech piarstwa tego autora, kwestionując też zasadność odczytywania opowieści o dwóch popach wyłącznie na poziomie utworu humorystycznego. Co nowego w stosunku do poprzedników zauważysz w tym tekście? Jest to jego zdaniem wyjątkowy w literaturze serbskiej – preferującej postacie niezwykle, zdolne do wielkich uczuć i czynów – obraz banalnego, zwyczajnego życia. Wśród bohaterów powieści daremnie szukał jednostek nadzwyczajnych, szlachetnych – jest to zapatrzona w koniec własnego nosa maomiatczkowska społeczność, w której nikt nie wyrasta ponad przeciętność. Taki obraz mieszkańców wojwodińskiej mieciny (co znaczące – w utworze nie pojawia się jej nazwa) jest wyrazem krytycznego stosunku pisarza do współczesności, świadczy o jego postępowości oraz zaangażowaniu w sprawy społeczne, co zyskało aprobatę krytyka.

Selimovia podejmował także temat twórczości Ivo Andrića¹⁶, jedyne go podniósł owiańskiego noblisty, którego cenił i jako pisarza, i jako człowieka. Wazność jego piarstwa podkreślał już tytuł eseju: *Jubilej naše kulture* [Jubileusz naszej kultury]. W tekście tym jednak autor wskazał jedynie na zasadnicze cechy piarstwa Andrića, nie wnosząc do jego recepcji niczego nowego. Szkic drugi jest bardziej wyczerpujący; dokładniej, z uwzględnieniem etapów twórczego rozwoju, Selimovia omówił w nim piarstwo autora *Mostu na Dri-*

---

¹⁶ Chodzi o teksty: *Jubilej naše kulture* oraz *Između Istoka i Zapada* [Pomiędzy Wschodem i Zachodem]. Oba szkice powstały w 1972 roku, w związku z osiemdziesiątym rocznicą urodzin Andrića, miały więc charakter okolicznościowy. Z prośbą o napisanie tych tekstów zwróciły się do Selimovicia dwie instytucje: Srpska knji evna zadrua (Serbskie Stowarzyszenie Literackie) w Belgradzie oraz SANU.

nie, nie wychodzi jednak poza dotychczas funkcjonujące sposoby jego odczytania. Krytyk podkreśla wagę dzieła, w żaden sposób z nim nie polemizując.

Szkice krytycznoliterackie Selimovicia to teksty mocno zróżnicowane pod różnymi względami. Są wśród nich krótkie recenzje i omówienia, a także obszerniejsze studia (np. esej systematyzujący twórczość Hasana Kikicia), są też teksty poświęcone pisarzom współczesnym, jak również dziewiętnastowiecznym (Brancko Radičević, Petar II Petrović Njegoš), a nawet renesansowym (Marko Marulić). Nie można zatem uznać, że zajmował go jedna tylko epoka. Podobnie nie ogranicza się swych zainteresowań do literatury serbskiej – pisał także o autorach bośniackich, chorwackich, słoweńskich. Pozostawało to w zgodzie z głoszoną przez niego tezą o konieczności zbliżenia kultur narodów zamieszkujących Jugosławię (*Međunacionalni odnosi u kulturi*, 1967) [Relacje międzynarodowe w obrębie kultury], co było dlań sprawą priorytetową. W stopniowym izolowaniu się, a także pielęgnowaniu poczucia niezwykłości i wyjątkowości poszczególnych narodowości dostrzegał zagrożenie nacjonalizmem. Stąd przed pisarzami stawiał zadanie zbliżenia kultur, co też sam starał się realizować¹⁷.

Jak już podkreślono, w wyborze omawianych utworów Selimovicia nie kierował się kluczem narodowościowym, nie decydowały tu także względy wyścienne estetyczne (choć z czasem zyskiwały na znaczeniu; warto dodać, że wyraźnie obce mu były wszelkie kierunki awangardowe). Istotną rolę odgrywał również osobowość autora. Stąd brało się ogromne zainteresowanie, wręcz fascynacja np. Augustem Cesarecem – Selimovicia stwierdził wprost, że choć jego dorobek literacki jest cenny i istotny, to jednak porywająca biografia – najważniejsza: „Poza wszystkim, czego dokonał i co stworzył, a co jest istotne nie tylko dlatego, że jest świadectwem czasów, w których żył, ale też dlatego, że jest

---

¹⁷ Idea wspólnoty państwowej od chwili swych narodzin (okres renesansu) miała wymiar kulturalny oraz polityczny, przy czym ten drugi przynajmniej do roku 1848 pozostawał zjawiskiem marginalnym. W XIX wieku, gdy idea jugosłowiańska zaczęła budzić coraz większe zainteresowanie najpierw wśród Chorwatów, potem również wśród Serbów, początkowo kładziono nacisk na ideę współpracy kulturalnej. Wspólnota kulturalna miała dać podstawę wspólnocie politycznej. Potwierdzeniem tych dążeń było powołanie w roku 1867 w Zagrzebiu Jugosłowiańskiej Akademii Nauk i Sztuk, zajmującej się problematyką Chorwatów, Słowenów oraz Serbów (J. Rapacka, *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa 1995, s. 27–42). W chwili powstania pierwszego wspólnego państwa Serbów, Chorwatów i Słowenów – Królestwa SHS – szczególnie nacisk położono na budowanie wspólnej kultury narodowej, zwłaszcza że dopiero wtedy zaczęto w pełni sobie uświadamiać dzielące poszczególne narody przepaść kulturalną i cywilizacyjną (obrazuje to poziom analfabetyzmu, który wśród ludności powyżej 20 roku życia około 1920 roku wynosił w Słowenii poniżej 10%, natomiast w Bośni czy Macedonii – powyżej 80%) (W. Walkiewicz, *Jugosławia. Był wspólny i rozpad*, Warszawa 2000, s. 48–49). Także w proklamowanej 29 listopada 1945 roku Federacyjnej Ludowej Republice Jugosławii propagowano zbliżanie kultur narodów tworzących nowe państwo. Pogląd Selimovicia, znajdujący potwierdzenie w jego twórczości krytycznoliterackiej oraz działalności edytorskiej (*Sabrana dela* [Dzieła zebrane] Jovana Dučića, zbiory opowiadań Ivo Andrića, Hasana Kikicia, Janka Veselinovicia i Zvonimira Šubića, wybór pieśni ludowych o pierwszym i drugim powstaniu serbskim), wpisują się zatem w żywotne po II wojnie światowej trendy w Jugosławii.

wartości sam¹ w sobie, największe wrażenie sprawia chyba jednak jego biografia”¹⁸.

Dorobek krytycznoliteracki autora *Twierdzy* tworzy w istocie niezbyt wielka liczba tekstów, przy czym należy dodać, że liczba pisarzy, którym poświęci³ uwagę, jest jeszcze mniejsza – o niektórych z nich pisa³ kilkakrotnie. Świadczy to o d¹żeniu do jak najpe³niejszego obja³nienia dzie³a omawianego autora. Przygl¹daj¹c się wybranym utworom, Selimovi³a robi³ to dok³adnie, stara³ się dostrzec ich wartość i w³aciwie je ocenia. Imponuj¹ce jest przygotowanie krytyka, który posiada³ du¹żę wiedzę na temat ka³dego spośród autorów omawianych dzie³.

Eseje Selimovicia by³y pisane w sposób tradycyjny, z zachowaniem chronologii, z zastosowaniem metody historyczno-biograficznej oraz genetycznej, jednak sposób poznawania przezeń dzie³a literackiego nie by³ schematyczny, podpor¹dkowany ściśle określonym regu³om badawczym. Istotn¹ cech¹ metody badawczej Selimovicia jest umieszczanie twórczości omawianego autora w kontekście kulturowym. Zabieg ten stanowi³ w zasadzie punkt wyj³cia, dopiero p³niej dochodzi³o do g³osu stanowisko literaturoznawcy i j³zykoznawcy. Jest to jedna ze swoistych cech post³powania analitycznego tego autora: w obr³bie tekstów krytycznoliterackich znajduj¹ się elementy o charakterze og³lnym, a także typowo teoretyczne, np. rozwa³ania poświęcone dziesięcioz³oskowcowi pieśni ludowej wi¹ż¹ się z refleksj¹ na temat dziesięcioz³oskowca u Njegoša, co prowadzi do wskazania istniej¹cych mi³dy nimi różnic¹⁹. Selimovi³a mocno trzyma³ się omawianego tematu, swoje pogl¹dy uzasadnia³ za pomoc¹ bogatej argumentacji. Wyra³ne jest jego przywi¹zanie do dokumentów, cz³ste pos³ugowanie się cytata³mi. Urozmaica to tekst, ale przede wszystkim stanowi uwiarygodnienie wyg³aszanych s¹dów. J³zyk esejów jest żywy, komunikatywny, warto odnotowa³ brak rozbudowanej aparatury naukowej. Wywód prowadzony jest w sposób barwny. Dla przyk³adu przyjrzyjmy się obszernemu esejowi na temat Hasana Kikicia. Tekst jest podzielony na kilka cz³ci: pierwsza poświęcona jest stosunkowi krytyki do pisarstwa Kikicia w okresie międzywojennym, w drugiej krytyk przywo³uje informacje biograficzne ze szczególnym uwzgl³dnieniem biografii literackiej, w kolejnych za³omawia poszczególne rodzaje i gatunki literackie uprawiane przez bośniackiego pisarza. Wszystko to doprowadzi³o do (wysokiej) oceny twórczości Kikicia. Wyra³ne by³o d¹żenie do ukazania w miar³pe³nego obrazu twórczości omawianego autora, cho³ zdarzaj¹ się także teksty, w których analizie podlega³a jedynie wybrana grupa utworów, np. poezja – jak w przypadku Duèicia.

¹⁸ M. Selimovi³a, *August Cesarec*, [w:] tego³., *Pisci...*, s. 134.

¹⁹ R. Ivanovi³a, dz. cyt., s. 382–384.

2.2. Opowiadania: od socrealistycznej jednowymiarowości ku bardziej skomplikowanej wizji rzeczywistości

Pierwsze udokumentowane próby literackie Selimovicia stanowi¹ opowiadania powsta²e w latach czterdziestych oraz na pocz¹tku lat pięćdziesi¹tych XX wieku²⁰. W roku 1944 powsta³y opowiadanie (szkic) pt. *Žrtva* [Ofiara] oraz trzy reportaże o zbrodniach trzynastej dywizji SS w Majeviczy: *Petokraka na Drini* [Gwiazda pięcioramienna nad Drin¹], *Djeèiji dom u Lukavcu* [Dom dziecka w Lukavcu] oraz *Veliko srce* [Wielkie serce], które opublikowano w pierwszych partyzanckich numerach czasopisma „Front slobode” [„Front Wolności”]. Ich znaczenie wynika³o przede wszystkim z tego, że zosta³ poruszony trudny i bolesny dla mieszkańców Bośni problem okrucieństwa ich samych wobec własnego narodu, zwłaszcza wobec Serbów. Wspomniana trzynasta dywizja, zwana również „Hand ar – divizij¹” (od słowa *handžar* – wielki nóż, sztylet), składa³a się wy³cznie z Bośniaków. Jedynym Niemcem by³ w niej dowódca.

Reportaż *Petokraka na Drini* by³ debiutanckim tekstem Selimovicia w pełnym tego słowa znaczeniu. Wojna narodowowyzwoleńcza ukazana zosta³a tu z dum¹ i z entuzjazmem, co wypukla³ zabieg skontrastowania jej z przestępstwami faszystów. By³ to krótki, pisany z punktu widzenia dziennikarza-partyzanta, zlirowany tekst. W podobnej konwencji zosta³ napisany szkic *Žrtva*²¹. Nieco dłuższy reportaż pt. *Djeèiji dom u Lukavcu* porusza³ temat wojennych losów dzieci, nierzadko dramatycznych i bardzo mrocznych.

Pierwsze powojenne opowiadanie tematycznie zwi¹żane z partyzantk¹ to *Pjesma u oluji* [Pieśń podczas burzy] (1946). By³ to fragment nieukończonyj wièkszej całości poświęconej górnikom-partyzantom²². W opowiadaniu bardzo wyraźnie doszed³ do głosu partyzancki entuzjazm, a w zakresie tematyki – niemożliwość przezwyciężenia absurdu losu, co zapowiada³o kolejne utwory tego autora.

---

²⁰ W ksi¹żce wspomnieniowej Selimovicia pisa³, że pierwsze teksty powsta³y w latach gimnazjalnych – by³y to historie mieszkańców jego *mahali* (dzielnicy miasta albo wsi w pobliżu meczetu). Wówczas narodzi³o się marzenie o napisaniu bośniackiego *Germinalu* – niestety niespełnione. Podczas studiów przys³y autor *Twierdzy* stara³ się o publikację swoich opowiadań, wysyła³ je do ówczesnego redaktora „Politiki” – Ivka Milavicia, który jednakże je odrzuca³. Na skutek niepowodzeń zwi¹żanych z prób¹ wydrukowania pierwszych utworów Selimovicia w 1932 roku zarzuci³ twórczość literack¹ na rzecz pracy nauczycielskiej. Do pisania wróci³ w czasie wojny, gdy – zaangażowany w działalność partyzanck¹ – zajmowa³ się tworzeniem tekstów publicystycznych. Latem 1943 roku napisa³ np. ulotkę propagandow¹ skierowan¹ do narodu i żołnierzy, jednak tekst ten spotka³ się z krytyk¹ zwierzchników, których razi³a jego nadmierna literackość. Poza tym w czasie wojny Selimovicia prowadzi³ dziennik, który mógłby zapewne stanowiać interesuj¹cy materiał źródłowy, gdyby nie to, że zagin¹³ latem 1943 roku, podczas ataku faszystów niemieckich. Nigdy nie uda³o się go odnaleźć (M. Selimovicia, *Sjezanja*, Beograd 1977, s. 172–182).

²¹ M. Skakia, *Meša Selimovicia u književnoj kritici...*, s. 24.

²² M. Selimovicia, *Sjezanja...*, s. 182–183.

Wkrótce po wojnie teksty Selimovicia zaczęły ukazywać się w czasopiśmie literackim. Milivoje Marković pisał o nich po latach: „[...] zaczął dobrze, zwłaszcza że początkowo nie okazywał dużych ambicji, że nie zaczął od powieści, ale od opowiadań wojennych, będących efektem bezpośrednich przeżyć; zaczął więc od tematyki wojennej, jednak nie w ujęciu epickim, ale skupiając uwagę na pewnych charakterystycznych detalach [...]”²³. Dodajmy, że inni krytycy dostrzegali w tym błąd pisarza, mankament jego twórczości²⁴. Warto dodać, że opowiadanie to gatunek mocno zadomowiony w literaturze bośniackiej. Międzywojenny krytyk Jovan Kršić ukuł nawet termin *pripovedačka Bosna*, twierdził, iż krótkie formy narracyjne są najbardziej typowe dla piśmiennictwa bośniacko-hercegowińskiego. Za główny cech opowiadania bośniackiego uważał je jedną z fabulek, której przedmiotem była biografia jednostki ze środowiska patriarchalnego. Atmosfera budowana była wokół jednego detalu. Najwybitniejszymi twórcami bośniackich opowiadań byli: Petar Kočić, Svetozar Ćorović oraz Ivo Andrić²⁵. Selimović istotnie tworzył swe opowieści, wychodząc od pewnego szczegółu, który był kluczem do ukazania problemów ogólnych. Po okresie pisania opowiadań autor *Twierdzy* sięgnął po formę powieści, której pozostał wierny do końca, przy czym była to powieść zupełnie niebośniacka (dla literatury bośniackiej typowa była powieść mozaikowa)²⁶.

Pierwsza książka Selimovicia ukazała się w 1950 roku – była to *Prva èeta*²⁷ [Pierwszy oddział], podejmująca tematykę NOB²⁸, potem *Tišine* [Cisze] – w 1961 roku, *Magla i mjesečina* [Mgła i światło księżyca] oraz *Tuđa zemlja* [Obcy kraj] – w 1962 roku.

Prva èeta to zbiór trzech opowiadań (*Prva èeta*, *Uvrijeđeni čovjek* [Skrzywdzony człowiek], *Veliko srce* [Wielkie serce]), który został opublikowany w zagrzebskim wydawnictwie Zora. Novak Simić, autor posłowa do tego zbioru, dość przychylnie zrecenzował twórczość Selimovicia, uznając go za wybitnego

²³ M. Marković, *Obrana od samoće*, [w:] M. Selimović, *Sjehanja...*, s. 308–309.

²⁴ N. Fabio, *Spisateljski profil Meše Selimovića*, [w:] M. Selimović, *Derviš i smrt*, priredio N. Fabio, Zagreb 2001, s. 331; M. Skakić, *Meša Selimović...*, s. 22.

²⁵ A. Stankowicz, *Opowiadanie bośniackie jako kategoria historycznoliteracka*, „Pamiętnik Słowiański” 1979, t. 29, s. 163–166.

²⁶ Zob. M. Begić, „*Derviš i smrt*”, [w:] *Djelo Meše Selimovića...*, s. 24; R. Vučković, *Meša Selimović*, [w:] *Djelo Meše Selimovića...*, s. 41; R. Trifković, *ĀitajuaĀ*, Sarajevo 1976, s. 275.

²⁷ Próba wydania pierwszej książki Selimovića podjął dwa lata wcześniej, w roku 1948, gdy w sarajewskim wydawnictwie Narodna prosvjeta miało się ukazać zbiór opowiadań pt. *U oluji* [Podczas burzy]. Niestety, nie ujrzało na światła dziennego, albowiem w nigdy niewyjaśnionych okolicznościach po tym, jak Selimović złożył go w wydawnictwie, zaginął jedyny istniejący egzemplarz książki. Być może nie było to wydarzenie zupełnie przypadkowe, ponieważ wkrótce potem w sarajewskich kawiarniach zrozpaczony pisarz był świadkiem druzgocnej krytyki ze strony niegdysiejszych znajomych, z jakimi spotykało się jego nieopublikowane dzieło.

²⁸ NOB – *narodnooslobodilačka borba* – walka narodowyzwolenicza (określenie działań komunistycznej partyzantki podczas II wojny światowej).

m³odego (!) pisarza z Bośni²⁹. *Tuđa zemlja*, zbiór, który ukaza³ się dwanaście lat później w sarajewskim wydawnictwie Veselin Masleša także zawiera³ trzy teksty: *Tuđa zemlja*, *Uvrijeđeni èovjek*, *Magla i mjesečina*.

Tematyka znakomitej większości wczesnych utworów Selimovicia dotyczy zatem czasów II wojny światowej i partyzantki Tity, w którą pisarz – wraz z ca³¹ niemal rodzin¹ – by³ zaangażowany. Decyzję o przy³¹czeniu się do ruchu partyzanckiego uzasadnia³ Selimovicia poczuciem odpowiedzialności i pragnieniem sprzeciwienia się z³u, jakim by³ faszyzm. Pierwsze, powsta³e tuż po wojnie (w latach 1947–1952) opowiadania zostały później opublikowane w ksi¹żce pt. *Djevojka crvene kose* [Czerwonow³osa dziewczyna]³⁰. Inicjatorem opublikowania tych utworów by³ wydawca dzie³ zebranych Selimovicia – Risto Trifkovi³. Ich jednolitość tematyczna jest efektem tego, iż przeżycia wojenne stanowi³y na tyle silny wstrz¹s, a tym samym inspirację, że wype³niły (nie tylko) pierwsze utwory tego autora. Jednocześnie należy zwrócić uwagę na fakt, iż wojna wymusza krystalizację pogl¹dów i postaw, toteż podejmowanie tego rodzaju tematyki umożliwia³o rozwijanie problematyki moralnej, która zawsze najbardziej zajmowa³a Selimovicia. Problem z³a i dobra w świecie, stanowi¹cy centrum zainteresowania autora *Derwisza i anierci*, występuje we wszystkich jego utworach.

Zasadnic¹ kwestia by³ sposób pisania o wojnie, jaki zaproponowa³ Selimovicia: temat ten s³uży przede wszystkim podjęciu problematyki egzystencjalnej, spraw związanych z kondycją¹ i moralnością¹ cz³owieka³¹.

Bohaterami pierwszych opowiadań byli żołnierze jugos³owiańscy (partyzanci, a także czetnicy i ustasze, w tle nawet *zelenokadrovc³²*) oraz okupanci (W³osi, Niemcy); akcja rozgrywa³a się zwykle na terenie Bośni (występuj¹ nazwy miejscowe: Majejica, Ozren, Konjuh, Jasenica) w latach 1943–1944, przy czym ani miejsce, ani czas nie by³y traktowane ze szczególn¹ pieczołowitości¹; zwłaszcza kategoria czasu wykazuje tendencję do uniwersalizacji: wojna zosta-

²⁹ M. Skakia: *Meša Selimovicia...*, s. 28–29.

³⁰ M. Selimovicia, *Djevojka crvene kose*, Sarajevo 1970. Zbiór ten zawiera następuj¹ce utwory: *Prva èeta* [Pierwszy oddział], *Uvrijeđeni èovjek* [Skrzywdzony cz³owiek], *Ranjenik* [Ranny], *Skeleđija* [Promownik], *Veliko srce* [Wielkie serce], *U vozu* [W poci¹gu], *Neprijatelj* [Wróg], *Olujna noć* [Burzowa noc], *Okuèanski muhtar* [So³tys wsi Okuèani], *Šest jassenièkih vojvoda* [Sześciu wojewodów z Jasenicy], *Djevojka crvene kose* [Czerwonow³osa dziewczyna], *Tuđa zemlja* [Obcy kraj], *Èik* [Èik], *Izlet u život* [Wycieczka w życie], *Šuma* [Las].

³¹ Wojna we wczesnej prozie Selimovicia obecna jest w bardzo specyficzny sposób: nie stanowi t³a dla wielkich epickich czynów, nie jest kategori¹ historyczn¹, lecz – przede wszystkim – sytuacj¹ egzystencjaln¹ (buduje określon¹ atmosferę, powiem stan ducha bohaterów). Ważna jest nie wojna, ale cz³owiek i wszystko to, co na skutek tragicznych doświadczeń się z nim dzieje.

³² *Zelenokadrovc* (*zeleni kadar* – zielone wojsko) – proustażowscy nacjonaliści muzu³mańscy, działaj¹cy na terenie Bośni w czasie II wojny światowej pod dowództwem D afery Kulenovicia (W. Walkiewicz, dz. cyt., s. 113). Pojęcie *zeleni kadar* pochodzi z czasów I wojny światowej; określano tak chorwackich dezertów z armii austro-węgierskiej, ukrywaj¹cych się w lasach i górach – st¹d nazwa. By³o ich wówczas oko³o dwudziestu tysięcy.

je tu ukonkretniona w³acniwie tylko dziêki informacjom dotycz¹cym uczestników konfliktu. Precyzowane bywaj¹ informacje na temat pory roku, podczas której rozgrywa siê akcja; zwykle by³a to jesieñ (np. *Tuða zemlja*) czy zima (*Uvrijeðeni èovjek*) – chyl¹ca siê ku zmierzchowi ¿ycia b¹dŸ te¿ zamar³a natura zyskiwa³a wówczas walor alegorii oddaj¹cej stan ducha bohaterów.

Przyroda ukazana jest w sposób ambiwalentny: stanowi ochronê przed zagrożeniem ze strony ludzi (¿o³nierze zwykle ukrywaj¹ siê w lesie), ale jednocześnie jej majestat wzbudza lêk, a cisza, która jest czêstym motywem, potêguje strach bohaterów i sprawia, ¿e przestrzeñ natury zdaje siê przestrzeni¹ martw¹, bez ¿ycia. Napiêcie pomiêdzy dwoma obliczami przyrody jest dobrze uwidocznione np. w opowiadaniu *Tuða zemlja*, przy czym wyostrza j¹ jeszcze tytu³owy motyw *obcego kraju*, co sprawia, ¿e akcent po³o¿ony jest na „ciemn¹” stronê natury – wzbudzanie przez ni¹ lêku i poczucia braku bezpieczeñstwa. Obraz ten pozostaje w bezpoœrednim zwi¹zku ze stanem ducha bohaterów, jest projekcj¹ ich prze¿yæ, obaw, strachu, co potêguje zastosowanie w narracji punktów widzenia konkretnych postaci: „Przera¿aj¹cy jest ten leœny ocean. To mityczny œwiat. Pe³en mocy, na pozór spokojny, pewny siebie, œwiadomy w³asnego istnienia i si³, które by³y uœpione, ale zawsze, w razie potrzeby, mog³y siê przebudziæ i pokazaæ swoje mo¿liwoœci, niszczy¹c wszystko, co tylko by siê znalaz³o w rozleg³ej przestrzeni ich dzia³ania. Jurini ze strachem myœl¹ o tym, co by siê sta³o z jego ¿o³nierzami, gdyby ich z³apa³a burza w tej ogromnej przestrzeni o dojrza³ej, ¿ó³toczerwonej barwie, w tym nieprzebytym g¹szczu stuletnich drzew, których koron nie byli nawet w stanie dostrzec. Z pewnoœci¹ w tym bezkresie kr¹¿¹ tysi¹ce demonów. Coraz bardziej ci¹¿y³ im spokój i ta g³ucha cisza, która wype³nia³a ca³¹ przestrzeñ niczym jakieœ znak. W pierwszych godzinach wydawa³a im siê upragniona, zapewnia³a ochronê i dawa³a poczucie bezpieczeñstwa, a teraz zaczyna³a coraz bardziej ci¹¿yæ, z chwili na chwilê stawa³a siê coraz bardziej dokuczliwa, wszystkich zaczyna³a dusiæ niczym zmora. [...] Nic siê nie dzieje, ale wszystko mo¿e siê zdarzyæ”³³. Opis nie pe³ni tu funkcji informacyjnej, ale odzwierciedla stany wewnêtrzne bohaterów.

Podjêcie tematyki wojennej w utworach pisanych bezpoœrednio po roku 1945 nie wyró¿nia Selimovicia na tle rodzimych autorów. Trudno zakwestionowaæ wa¿noœæ doœwiadczenia wojennego nie tylko dla jednostek, ale i dla ca³ego spo³eczeñstwa, zw³aszcza ¿e na terenie Jugos³awii II wojna œwiatowa mia³a szczególnie dramatyczne oblicze ze wzglêdu na jej bratobójczy charakter. Twórczoœæ artystyczna pozostawa³a w zwi¹zku z doœwiadczeniem partyzanckim i w ogóle wojennym pisarza, które jednak sta³o siê punktem wyjœcia do dyskusji na temat moralnoœci i cz³owieczeñstwa, jak¹ w istocie jest jego pisarstwo, nie

³³ M. Selimovia, *Djevojka crvene kose...*, s. 178.

zae do schematycznego przedstawienia racji jednej ze stron konfliktu. Dialogowoœæ, która jest zasadnicz¹ cech¹ twórczoœci Selimovicia, jest cech¹ stopniowo rozwijan¹ i doskonalon¹, jednak obecna ju¿ w pierwszych jego tekstach, bêd¹c¹ wyrazem poszukiwania prawdy, dochodzenia do niej na drodze konfrontowania ró¿nych pogl¹dów, postaw, mentalnoœci.

Pierwsze teksty maj¹ wszak¿e wyraŹnie jednog³osowy, czasem tylko dwug³osowy charakter (stylistycznym wyk³adnikiem dwug³osowoœci bêdzie u¿ycie mowy pozornie zale¿nej). Zaliczymy tu opowiadanie z roku 1945 pt. *Prva èeta*. Jest to opowieœæ o partyzancie, który wraz z podlegaj¹cymi mu ¿o³nierzami (tytu³owy pierwszy oddzia³) poœwiêci³ siê dla ratowania innych i poszed³ na pewn¹ œmieræ. Opowiadanie to zbudowane jest na zasadzie przeciwstawienia: skonstrastowana jest budz¹ca siê do ¿ycia przyroda (akcja rozgrywa siê wiosn¹) oraz krwawa wojna bêd¹ca fal¹ po¿óg i bombardowañ; opozycjê stanowi¹ tak¿e jugos³owiañscy partyzanci i niemieccy okupanci, przy czym ka¿da ze stron podlega wartoœciowaniu narzucaj¹cemu siê ju¿ w pierwszych s³owach utworu: „Wiosn¹ dosz³o do starcia niemieckiego batalionu z ma³ym partyzanckim oddzia³em, bêd¹cym jedynym obroñc¹ szpitala, w którym przebywa³o oko³o trzystu chorych, umieszczonych w dwóch budynkach oraz kilku ziemiankach na górskich stokach”³⁴. Partyzanci byli g³odni, œmiertelnie zmêczeni, beznadziejnie uzbrojeni (mieli tylko trzy armaty i czterdzieœci karabinów), obci¹¿eni balastem w postaci ewakuowanego szpitala, Niemcy zaœ byli okrutni, bezwzglêdnie nacierali na partyzancki oddzia³. Wystêpuj¹cy w utworze epizod, którego bohater¹ jest padaj¹ca od niemieckich kul, uciekaj¹ca ze spalonego domu z dzieckiem na rêku boœniacka wieœniaczka, wyostrza jeszcze granice pomiêdzy dwiema ukazanymi w tekœcie stronami konfliktu. Narrator, uto¿samiaj¹cy siê z partyzantami i cierpi¹c¹ niedolê ludnoœci¹ cywiln¹, stoi po stronie uciskanych, wyraŹnie przyjmuje punkt widzenia niektórych postaci spoœród komunistów, zw³aszcza przywódcy pierwszego oddzia³u – Ratka (stylistycznym wyk³adnikiem tego zabiegu jest mowa pozornie zale¿na). *Komandir* wiod¹cy swych ¿o³nierz¹ na zatracenie jest w zupe³noœci podporz¹dkowany ideologii komunistycznej. œwiadomoœæ, ¿e idzie na pewn¹ œmieræ, wywo³a³a w nim jedynie poczucie beznadziejnoœci w³asnego po³o¿enia (utraci³ ¿yw¹ dot¹d nadziejê na to, ¿e wkrótce zobaczy dziecko i chor¹ ¿onê), ale nie mia³ nawet cienia w¹tpliwoœci co do s³usznnoœci swego postêpowania. Nie okazywa³ strachu, nie dostrzega³ go w swoich towarzyszach w pe³ni oddanych walce z Niemcami. Bez sprzeciwu zgodzi³ siê na z³o¿enie ofiary z w³asnego ¿ycia i ¿ycia podleg³ych sobie ¿o³nierzy. W istocie œwiat przedstawiony w tym opowiadaniu jest czarno-bia³y, nie ma tu ¿adnych odcieni szaroœci. Utwór pozostaje w zgodzie z konwencj¹ realiz-

³⁴ Tam¿e, s. 7.

mu socjalistycznego. Można w nim dostrzec obecność typowych dla poetyki socrealizmu elementów: opowiadanie trzecioosobowe, nasycone komentarzem; wyraźna geometryzacja świata przedstawionego, objawiająca się przede wszystkim w zastosowaniu ujęć antytetycznych; kreacja postaci na podstawie systemu motywacji zewnętrznych, co z kolei wiąże się z brakiem analizy psychologicznej.

Uvrjeđeni èovjek powstał w 1946 roku, a rok później opowiadanie zostało wydrukowane w małym sarajewskim wydawnictwie Svjetlost. Dušan Đurović, który opatrzył tekst wstępem pt. *Meša Selimović*, już wtedy uznał późniejszego autora *Twierdzy* za dojrzałego pisarza³⁵. Mirko Skakić napisał o tym utworze: „[...] to pereška w wojennej twórczości Selimovicia”³⁶.

W stosunku do poprzedniego opowiadania *Uvrjeđeni èovjek*, który – według Markovicia – rozpoczyna wspaniałą twórczość pisarza³⁷, nie jest utworem tak jednorodnym i zdecydowanym w sferze wartościowania. Przede wszystkim nastąpiła tutaj zmiana perspektywy z zewnętrznej na wewnętrzną – przedmiotem opowiadania jest analiza psychologiczna „skrzywdzonego człowieka”. Tematem tego utworu jest klęska człowieka, który pogubił się w chaosie wojny. Bohater, urzędnik kolejowy, zawiadowca niewielkiej stacji, żył w ciętym rozdarciu – z jednej strony umierał ze strachu przed okolicznymi partyzantami, z drugiej zaś nie potrafił zrezygnować z intratnej w gruncie rzeczy posady, umożliwiając mu finansowe zabezpieczenie rodziny na przyszłość. Ów człowiek był głęboko skrzywdzony, strwożony, nie rozumiał wojny, która oznaczała dla niego jedynie lęk i rozdarcie pomiędzy pragnieniami i marzeniami. Opowiadanie to dobrze oddaje panującą wówczas atmosferę – paniczne oczekiwanie na odmianę, niezgodę na rzeczywistość i przemożny strach przed tym, co może przynieść przyszłość. Wojna rozgrywa się głównie w ludzkiej psychice, albowiem wywołuje w niej chaos, sprawia, że w człowieku zaczyna dominować lęk, który przyćmiewa wszystkie inne odczucia i uczucia.

Charakterystyczne, że w tym opowiadaniu nie ma wyrazistego czarno-białego świata, a ocena postaci nie jest narzucona z góry, nie można sklasyfikować ich według jakiegoś klucza jako bohaterów pozytywnych lub negatywnych. Zawiadowca stacji okazuje się pазernym, małoszonym, obłudnym konformistą (na rozkaz partyzantów bez mrugnięcia okiem podeptał wiszący w jego pokoju portret Ante Pavelicia), lecz jednocześnie jest to człowiek skrzywdzony, bo – takim uczynił go wojna (lub przynajmniej uwypatniła negatywne cechy jego charakteru).

---

³⁵ D. Đurović, *Mehmed Selimović*, [w:] M. Selimović, *Uvrjeđeni èovjek*, Sarajevo 1947, s. 3–4.

³⁶ M. Skakić, *Meša Selimović*..., s. 30.

³⁷ M. Markovicia, dz. cyt., s. 311–312.

Zastosowana w utworze trzecioosobowa narracja sugeruje dystans opowiadacza wobec przedstawionych wydarzeń. W rzeczywistości jednak już w tytule dystans ten został podważony – użycie epitetu „skrzywdzony” ukierunkowuje spojrzenie czytelnika na bohatera, niejako „wymusza” na nim rodzaj współczucia, którym – mimo wszystkich negatywnych cech zawiadowcy – trudno go nie darzyć. Użycie mowy pozornie zależnej, oddającej punkt widzenia tej postaci, zbliża do niej czytelnika, pozwala zrozumieć jej sposób myślenia, postrzegania siebie i innych. Zasadniczym motorem działania bohatera był strach, z którego siła można porównać jedynie pragnienie materialnego zabezpieczenia rodziny na przyszłość – tak możliwości dawała mu praca na małej stacji gdzieś w Bośni, gdzie dodatkowo handlował drewnem. Przeraził się bowiem okolicznych partyzantów, podejmował jednak ryzyko i – mimo możliwości zmiany swego położenia – pozostał na stacji. Lęk, samotność, poczucie opuszczenia odzwierciedla krajobraz bośniackiej późnej jesieni: wczesnie zapadający zmrok, mokry śnieg, mgły, kraczki wrony, huczająca rzeka i zachmurzone niebo, pod którym człowiek niemal się dusi. Cisza panująca na tym bośniackim bezludziu jest wroga człowiekowi, a przy tym – zwróć uwagę³⁸.

W dalszej części opowiadania bohater został scharakteryzowany poprzez skonstruowanie jego postaci z dynamicznym ruchem. Rozbudowane partie dialogowe dramatyzują tekst, zwłaszcza że kwestie bohaterów występują samodzielnie, nie są opatrzone przez narratora komentarzem ani nawet jakimkolwiek wyjaśnieniem. Z rozmowy, jak między sobą toczyli, wynika obraz rzeczowego, konkretnego, pogodzonego z losem dynamicznego, którego – jak pokazał dalsze wydarzenia – czy pewne więzy z partyzantami, i przerażonego zawiadowcy, który w sytuacji zagrożenia okazuje się człowiekiem bez godności, tchórzem i panikarzem, troszczącym się wyłącznie o dobro swoje i swoich bliskich, innych zainteresującym przedmiotowo (przeraziła go myśl o ewentualnej śmierci dynamicznego z ręki partyzantów – ba, jak sobie bez niego poradzi). Strach, jaki go opanowywał w coraz większym stopniu, graniczył wręcz z szaleństwem: „Gdy zostanę sam, szef zasłabnie. Czyżby ten człowiek znaczył dlań aż tak wiele? Również w jego obecności odczuwałem lęk, jednak to, co czuje teraz, to już nie strach, to istne szaleństwo”³⁹. Ocalenie własnego życia było jedynym celem, jaki przytoczył bohaterowi, stąd bez żadnego sprzeciwu, ba, nawet ze swoistą nadgorliwością, podporządkowywał się rozkazom partyzantów, którzy napadli na stację:

„– Zdejmij to ze ściany – nakazał mu jeden z partyzantów.

---

³⁸ Motyw ciszy, która wprowadza bohaterów w stan głębokiego niepokoju, a nawet przerażenia, występuje także w innych utworach Selimovicia, np. w opowiadaniu *Tuda zemlja* czy – przede wszystkim – w powieści *Tišine*.

³⁹ M. Selimović, *Djevojka crvene kose...*, s. 39.

Zdj¹³ portret Pavelicia, przeklinaj¹c w³asn¹ g³upotê, z powodu której nie pomyd³ o tym przed ich nadej³ciem.

– Rzuæ na pod³ogê.

Rzuci³ na pod³ogê, szk³o siê rozprysnê³o.

– Podepcz, jeæli ci nie ÷al.

Podepta³, a jak³e! z rozkosz¹, dwiema nogami; ÷ywego by rozdepta³, byle siebie ratowaæ⁴⁰.

W utworze *Uvrjeðeni èovjek* na skutek oddania g³osu bohaterom (rozleg³e partie dialogowe, a tak³e ukazanie punktu widzenia g³ównej postaci za poærednictwem mowy pozornie zale³nej) oceny moralne nie s¹ ju³ oczywiste. Zawiaadowca nie budzi ani sympatii, ani te³ pogardy – raczej wspó³czucie i litoæ.

W tym nied³ugim opowiadaniu odnale³æ ju³ mo³na pewne zapowiedzi przysz³ych utworów Selimovicia. Dostrzegalne s¹ one przede wszystkim w próbie penetracji ludzkiej duszy, w zwrocie w stronê æwiata wewnêtrznego cz³owika, który to æwiat jawi siê jako niezmierny ocean przedziwnych uczuæ, têsnot, motywacji, pragnieñ, ograniczeñ itd. W atmosferze zagubienia, w chaosie æwiata, nieuporz¹dkowania, podania w w¹tpliwoæ uznawanych dot¹d za niepodwa³alne wartoæci, w panuj¹cej wokó³ beznadziei odnale³æ siê bêd¹ próbowali tak³e bohaterowie przysz³ych dzie³ autora *Twierdzy*. I w tym nale³zy upatrywaæ g³ówn¹ wartoæ tego utworu: w umiejêtnym przewyciê³eniu jednostronnej wizji æwiata, w pog³êbieniu psychologicznym bohatera, wreszcie – raczej w poszukiwaniu prawdy ni³ w jej ukazywaniu. W planie stylistycznym przejawia siê to przede wszystkim w dominacji mowy pozornie zale³nej, a tak³e w obecnoæci obszernych partii dialogowych. Brak tutaj rozbudowanych komentarzy, narrator nie ocenia bohaterów w sposób bezpoæredni. Postêpowanie partyzantów, którzy zaatakowali ma³¹ stacjê kolejow¹, nie jest gloryfikowane – budynek podpalili bez ÷adnej konkretnej przyczyny, zniszczyli most, choæ wiedzieli, ÷e uniemo³liwi to funkcjonowanie kolei w okolicy; nie s³uchali g³osu rozs¹dku w postaci napomnieñ zawiadowcy, a ich niszczyielskie postêpowanie nie mia³o ÷adnego racjonalnego uzasadnienia.

W obrêbie tego tekstu toczy siê zatem przede wszystkim dialog postaw, jakie przyjmuj¹ ludzie w skrajnie trudnych sytuacjach. Jednocześnie utwór ten stanowi dialog z opowiadaniem *Prva èeta*, co przejawia siê w wyborze wskazanych rozstrzygniêæ artystycznych. Nastêpuje zmiana motywacji dzia³añ bohaterów – z zewnêtrznej (podporz¹dkowanie doktrynie, pos³uszeñstwo wobec prze³o³onych) na wewnêtrzn¹ (przede wszystkim dojmuj¹cy strach).

Ideologia partyzancka pojawi³a siê tak³e w utworze *Veliko srce* (1950), który – podobnie jak *Prva èeta* (1950) – stanowi apoteozê postaci poæwiêcaj¹cej swe

---

⁴⁰ Tam³e, s. 42.

życie dla dobra więszości, postępującej niczym męczennik. Jednak w odróżnieniu od tamtego opowiadania tutaj problematyka ulega już pewnej komplikacji, a rzeczywistość przedstawiona jest z punktu widzenia uczestnika przywoływanych wydarzeń. Narrator wypowiada się b¹d¹ w imieniu własnym, b¹d¹ też w imieniu partyzantów, z którymi walczy³ w jednym oddziale. W opowiadaniu *Veliko srce* pojawia się motyw b³ędnej oceny cz³owieka (ch³odny, pozornie obojętny komisarz Mirko, który w rzeczywistości by³ mocno doświadczony przez los, a jednak zdolny do poniesienia najwyższej ofiary na rzecz innych – okazuje się zimny jak ska³a i jak ska³a pewny). Szlachetność, tytu³owe *wielkie serce* bohatera, ujawnia się dopiero w chwili jego śmierci i tym samym wyjawia motywy jego działania, dotychczas niew³ażnie rozpoznawane przez otoczenie (s¹dżono, że kieruje nim nienawiść, ch³ zemsty). Postać Mirka skontrowana zost³a z charyzmatycznym komendantem oraz bud¹cym litoc³ zastępc¹ komisarza. Zastosowanie pierwszoosobowej narracji nadaj¹cej opowiadaniu charakter bezpośredniej relacji sprawia, że zyskuje ono walor wiarygodności.

Bohater opowiadania *Skeleđija* (1951) jest postaci¹ o tyle bardziej skomplikowan¹, że przeżywaj¹c¹ pewne wątpliwości i rozterki. Walka wewnętrzna, jak¹ stoczy³ sam ze sob¹, przybiera³a charakter dialogu: z jednej strony ujawnia³ się strach przed ustasziami, z drugiej – poczucie obowiązku wobec partyzanta, który prosi³ go o pomoc. Zastosowanie narracji trzecioosobowej pozwoli³o na zachowanie dystansu i obiektywizmu wobec przedstawionej rzeczywistości.

Inaczej wygląda sytuacja w kolejnych tekstach powojennych Selimovicia. Te powsta³e choćby rok później nie są już tak uproszczon¹ wizj¹ świata, a jednocześnie problematyzuj¹ sytuację wojenn¹.

Swoista wieloosowość przejawia się przede wszystkim w budowie świata przedstawionego, który w opowiadaniach tworzony jest głównie na zasadzie różnego rodzaju opozycji, zw³aszcza w sferze konstrukcji postaci. Znamienne¹ cech¹ bohaterów opowiadań Selimovicia jest to, że zawsze prowadzi¹ między sob¹ spory, reprezentuj¹ sprzeczne pogl¹dy, przedstawiaj¹ odmienne, często wykluczaj¹ce się racje. Fabu³a jest zwykle budowana wokó³ jednej osoby, pozost³e stanowi¹ dla niej t³o. W krytycznym momencie bohaterowie dokonuj¹ wyboru pomiędzy gorsz¹ i lepsz¹ możliwościami¹, ponieważ nie ma rozwi¹zań po prostu dobrych albo złych. Taki sposób konstruowania fabu³y zost³a nazwany „metod¹ dramatyczn¹”⁴¹ (*dramaska metoda*)⁴².

---

⁴¹ W polskim literaturoznawstwie termin „metoda dramatyczna” ma nieco inne znaczenie: „[...] neutralna odmiana narracji: zanika tu pośrednictwo opowiadacza, wszystkie stany rzeczy w powieści ukazane s¹ bezpośrednio za pomoc¹ dialogu i suchych, rzeczowych, jakby protokolarnych informacji” (S. Eile, *Perspektywa narracyjna a zagadnienie autorstwa*, [w:] *Problemy teorii literatury. Seria 2. Prace z lat 1965–1974*, pod red. H. Markiewicza, Wrocław 1987, s. 206).

⁴² R. Vučković, dz. cyt., s. 39.

W kolejnych opowiadaniach widoczny jest coraz wyraźniejszy zwrot w stronę życia wewnętrznego bohaterów, którzy nie są już ani heroiczni, ani patetyczni, ale – bardziej ludzcy: targani wtpliwościami, czasem tchórzliwi, niekiedy szlachetni.

Utwory *Olujna noæ* oraz *U vozu* (oba teksty powstały w latach 1945–1952, ale w druku ukazały się dopiero w 1970 roku⁴³) oparte są na dialogu różnych postaw, jakie przyjmują ludzie w określonych – trudnych – sytuacjach. W obu narracja prowadzona jest z punktu widzenia wybranych bohaterów (mowa pozornie zależna), przyjmowane przez nich postawy są diametralnie różne, przy czym brak tutaj jednoznacznych ocen. W opowiadaniu *Olujna noæ* skonstruowana jest postawa syna, który w obliczu dokonywanych przez ustaszy zbrodni zrezygnował z podjęcia studiów i zdecydował się na przystąpienie do partyzantki, z postawą ojca, będącego owładniętym strachem konformistą, a także z postawą matki, która mimo wojennej zawieruchy myślała wyznacznie o przyszłości swego syna i całej rodziny, co doprowadziło go do tego, że miał jeden cel: nakłonić Zlatka do podjęcia studiów. Bunt młodego Cericia służy ocaleniu człowieczeństwa i zachowaniu ludzkiej godności. Strach przed śmiercią skłania ludzi do godzenia się na najrozmaitsze upokorzenia, co Zlatko obserwował na przykładzie zaatakowanych przez ustaszy Cyganów. Młody człowiek przeżył lek, jaki go opanowywał; podjęta przez niego decyzja była wyrazem wstąpienia na drogę sprzeciwu, co upodobniło go do Camusowskiego człowieka zbuntowanego, ośmielającego się protestować przeciwko absurdalnemu charakterowi kondycji ludzkiej. Lek, chwilami wręcz przerażenie – to zasadnicze doświadczenie starego Cericia, sprawiające, że dotychczas uznawane zasady moralne traciły na znaczeniu. Udzielając pomocy żydowskiemu siadowi, kierował się wyznacznie chęcią zysku, a ewentualne resztki współczucia dla przedadowanych zdominowane zostały przez strach o los własny i swoich bliskich. Dialog, z jakim mamy do czynienia w tym opowiadaniu, toczy się na dwóch przynajmniej płaszczyznach: po pierwsze – wynika on z konfrontacji postaw obu Cericiów, po drugie – jest to dialog wewnętrzny, jaki ojciec toczy sam ze sobą. Do głosu doszedł lek, ale i pokusa wzbogacenia się, stąd Cerić wyraził milczącą zgodę, gdy siad poprosił go o wywiadczenie przysługi. O ile decyzja młodego Cericia została podjęta walczywie bez większych wahań, o tyle postępowanie ojca napiętnowane było wtpliwościami i brakiem pewności.

Dialog wewnętrzny był także udziałem bohatera opowiadania psychologicznego pt. *Ranjenik*, który dokonał ostrego przeciwstawienia jasnej, pełnej życia przeszłości i mrocznej, trudnej teraźniejszości – ciężko ranny, znajdujący się na granicy życia i śmierci, zorientowany na przemian tracił i odzyskiwał przytomność.

⁴³ M. Selimović, *Djevojka crvene kose...*

Wszystkie swoje wysiłki skupia³ na tym, by zbliżyć się do innego rannego, którego w przebiegu wiadomości dostrzeg³ w pewnej odległości od siebie. Cierpi¹ temu, być może umieraj¹ temu człowiekowi najbardziej doskwiera³ samotność oraz strach przed śmierci¹ bez świadka; dopiero gdy uda³ mu się dotrzeć do współtowarzysza niedoli, zaczą¹³ się zastanawiać, po której stronie ów człowiek jeszcze niedawno walczył³. Przekroczenie granic dziel¹cych ludzi, jakie dokona³ się w obliczu cierpienia i śmierci, służy ocaleniu człowieczeństwa bohatera, jednocześnie pod znakiem zapytania stawiaj¹c ideologie, w których obronie bohaterowie – być może – ze sobą walczyli.

W kolejnym opowiadaniu – *U wozu* – także obserwujemy dialog postaw, który jednak zost³ rozpisany na większ¹ liczbę osób. Narrator przyjmuje punkt widzenia staruszki, która jest uczestnikiem sytuacji w pociągu. Minigaleria spotkanych tu osób to: odważny partyzant, który od początku wzbudza³ sympatię starszej kobiety, para milcz¹cych młodych ludzi – Crna i Zec, Leonid (Rosjanin) i Ąazim (Bośniak), którzy będąc pod wpływem alkoholu, zaczepiali partyzanta i nas³ali na niego ustaszy. W kulminacyjnym momencie opowiadania bohaterowie wyraźnie się spolaryzowali: nacechowani negatywnie Leonid i Ąazim stanęli po przeciwnej niż staruszka i Crna stronie – kobiety porozumiewawczo okazywa³ niechęć³¹ sympatię młodemu człowiekowi, natomiast zdominowany przez strach Zec milcza³. Przyjęcie punktu widzenia staruszki sprawi³, że dystans pomiędzy czytelnikiem a narratorem ulega zmniejszeniu, a ocena całej sytuacji zostaje w pewien sposób narzucona, ponieważ brak tu przeciwwagi w postaci spojrzenia innych bohaterów.

Inny charakter przybrała dialogowość w opowiadaniu *Neprijatelj* (1951). Polega ona przede wszystkim na zdecydowanie odmiennym niż dotychczas ukazaniu tytułowego nieprzyjaciela: młody niewinny Niemiec, którego zniemacka spotkała śmierć z ręk jednego z partyzantów, kłóci się z wizerunkiem wroga obecnym we wcześniejszych opowiadaniach⁴⁴. Nastąpiła tu wyraźna zmiana perspektywy: „Niemiec zachowywa³ się beztrąsko, bezustannie gwizda³. Ąmierza nadesza niespodziewanie – zost³ zniemacka ugodzony nożem i nie zd¹ży³ wydać nawet jęku”⁴⁵ – to partyzant Ešo napad³ na młodego Niemca, który – jak dowiadujemy się ze znalezionych przy nim dokumentów – zaledwie od miesiąca służy³ w armii i nie zd¹ży³ nawet jeszcze użyć swojej broni; nosi³ przy sobie sentymentalny list od ojca, a także fotografię matki, wierzącej – jak wszystkie matki świata – w rychły powrót syna z wojny. Ešo przez moment zdawa³

⁴⁴ W dotychczas omówionych tekstach przeciwnicy ukazani byli raczej szkicowo, zawsze jednak akcentowana była ich liczebna przewaga, bezwzględność i okrucieństwo (także w stosunku do ludności cywilnej, zwłaszcza chorych czy kobiet). W utworze *Neprijatelj*, jak również w opowiadaniu *Tuda zemlja* cudzoziemcy ukazani są w sposób zdecydowanie mniej schematyczny.

⁴⁵ Tamże, s. 90.

się targany w¹tpliwościami co do s³usznosci swego czynu, jednak już po chwili przekonywa³ siebie i swoich towarzyszy, że Niemiec zap³aci³ za innych, a przecież wkrótce i on by strzela³ do partyzantów, na pewno by się tego nauczy³ – wszyscy się ucz¹, po to id¹ na wojnę.

Trzecioosobowa narracja pozwala zachować dystans i stwarza wrażenie obiektywizmu, jednak sposób ukazania stron konfliktu niesie pewne przesłanki aksjologiczne. Interesuj¹cy zdaje się zabieg odwrócenia ról: to partyzanci zadali śmierć niewinnemu Niemcowi. Tym samym problem z³a i dobra wpisany zostaje w naturę cz³owieka bez względu na jego pochodzenie etniczne.

Wyraźniej, pe³niej myśl ta została przedstawiona w opowiadaniu pt. *Tuđa zemlja* (1951). Bohaterowie – w³oscy ło³nierze, którzy mają tylko jeden cel: „uciec z tej rzeżni”⁴⁶, stoczyli między sob¹ wielk¹ awiatopogl¹dow¹ dyskusję. Konfrontacja różnych postaw cudzoziemców s³uży uniwersalizacji tematu wojny, okazuje się bowiem, że takżę po stronie wroga walcz¹ różni ło³nierze: Ýli, dobrzy, szlachetni, podli, przede wszystkim zaę– cierpi¹cy. Użyty motyw *obcego kraju* podkređa³ izolację bohaterów, co potęgow³o poczucie zagrożenia, jakiego doświadcza¹. W³oscy ło³nierze po klęsce faszystów szukali w Bośni schronienia, choę kraj ten jawi³ im się jako skrajnie niegościnnie. W obliczu przegranej przynajmniej niektórzy z nich zaczęli rozumieć bezsens prowadzonej wojny, nios¹cej wy³cznie cierpienie i śmierć – takżę tym, którzy s¹ odpowiedzialni za jej wywo³anie. W³osi byli śmiertelnie zmęczeni, wyg³odzeni i nie widzieli przed sob¹ żadnej przyszłości. Niektórzy – wbrew swej degradacji i mimo rzeczywistości beznadziejnego po³ożenia – próbowali jednak ratować swe cz³owieczeństwo: Marko zdręcza³ siebie i swego rozmówcę, doktora Juriniego, przypomnianiem z³a, jakiego się dopuścili. Jurini usprawiedliwia³ siebie i innych, zrzucaj¹c brzemie odpowiedzialności na dowódców. ło³nierze – powiada³ doktor – mają bardzo ograniczony wybór. Sam rozgrzesza³ się poczuciem odpowiedzialności za rodzinę. Inne zdanie na ten temat mia³ aspiruj¹cy do bycia budzicielem sumień Marko, nieskory do jakichkolwiek kompromisów, gdy na szali ważyły się sprawy zasadnicze: „[...] cz³owiek ma niewiele możliwości do wyboru. Zasadniczo dwie: zgin¹ć godnie lub niegodnie. Jestem cz³owiekiem honoru, a wybra³em tę drug¹ możliwość. Najgorsze jest to, że mamy możliwość wyboru, podczas gdy wydaje nam się, że jest inaczej. Lepiej by było, gdybyśmy jej nie mieli”⁴⁷. Poza g³odem, powszechn¹ wrogości¹, samotności¹, poczuciem beznadziei, tęsknot¹ za wolności¹ to w³ażnie dojmuj¹ce poczucie winy stanowi³o dodatkowe – dla niektórych chyba nawet najistotniejsze – źród³o cierpienia. Na tym tle dosz³o zreszt¹ do różnicy zdań pomiędzy Markiem i Jurinim.

⁴⁶ Tamże, s. 74.

⁴⁷ Tamże, s. 173.

Inni  o nierze nie brali w tych rozmowach udziału. Klarownie zarysowana konfrontacja postaw włoskich żołnierzy wytworzyła w tek cie wyraźne napi cie, przy czym racja  adnego z bohaterów nie jest faworyzowana. Jurini uznawa ,  e człowiek jest tylko trybikiem w wielkim mechanizmie  wiata i wobec tego, chcąc ocali   ycie, musi się mu podporz dkowa , a bezsensowny bunt to według niego nic nie znaczące męczeństwo. Marko, zarzucając mu „ucieczk  od wolno ci”, by  bezlitosny – dla innych, ale przede wszystkim – dla siebie.

Prezentowane przez Marka poglądy korespondują z egzystencjalizmem. Wolną wol  i konieczno  dokonywania wyborów oraz ponoszenia ich konsekwencji traktować on jako zasadniczy atrybut człowieczeństwa. Brak absolutnej wolno ci i poczucie całkowitej odpowiedzialno ci czyni  ludzki los tragicznym – i tak go widział Marko. Zagro enie kondycji ludzkiej wymusza na człowieku postaw  buntu, do którego Włoch długo dojrzewa . W końcu jednak przewyci y  strach, jaki go dotychczas powstrzymywa  przed bardziej zdecydowanym działaniem, i odważnie przeciwstawi  si  Fran eskiemu, za co zap aci  cen   ycia. Sytuacj  tej postaci dobrze oddaj  słowa otwierające głośny utwór Alberta Camusa: „Kto to jest człowiek zbuntowany? Jest to człowiek, który mówi: nie. Odmawia zgody, ale się nie wyrzeka; to r wnie  człowiek, który od pierwszej chwili mówi: tak. Niewolnik, któremu rozkazywano przez całe życie, stwierdza nagle, że nowy rozkaz jest nie do przyj cia”⁴⁸.

Postawa Marka została zatem skonfrontowana z postaw  Juriniego, który nie by  ani dla siebie, ani dla innych tak surowy. M wi : „Mielimy niewiele mo liwo ci do wyboru”⁴⁹, podkre aj c,  e najwa niejszy  zasad  jest dla niego unikanie bezpo redniego czynienia z a. Uwa a , że w sytuacji przymusu nie miał innego wyj cia ni  podporz dkowa  si  rozkazom. Nie czu  si  winny. Nie bra  na siebie winy za zbrodnie faszystów. W konfrontacji z Fran eskim zaproponowa , by pozbyli się broni, bo byli już tylko bezsilnymi zbiegami, jednak nie by  w stanie – mimo że dowodzi  tym minioddzia em – przeforsowa  tej myśli. Ulega  silniejszemu, niecofaj cemu się przed przemocą żołnierzowi. Fran eski bez skrupułów ukradł resztki jedzenia jednemu z kolegów, nie ukrywając, że ma jeden tylko cel: prze y , choćby kosztem innych. Jurini by  przerażony zanikiem norm moralnych w r d swych podwładnych, ale było to przera enie – można by powiedzie  – bierne, nieznajdujące odzwierciedlenia w jego czynach.

W opowiadaniu *Tu a zemlja* nie tylko zostały ukazane różne zachowania włoskich żołnierzy w sytuacji wojennej, ale r wnie  zostały one skonfrontowane z postaw  Bośniaczki, która także – spotkawszy Włochów – przeżywała dylemat moralny. Dialog wewn trzny, jaki toczyła sama ze sobą, wynika z prze-

⁴⁸ A. Camus, *Człowiek zbuntowany*, przeł. J. Guze, Kraków 1993, s. 17.

⁴⁹ M. Selimovi , *Djevojka crvene kose...*, s. 172.

ciwstawienia poczucia krzywdy doznanej ze strony okupantów (m¹ Simki – partyzant – zgin¹³ w czasie wojny) i współczucia dla wyg³odzonych i wynędznia³ych ludzi. Jej konstatacja „Nie³atwo byæ cz³owikiem”⁵⁰ odnosi się do kondycji cz³owika bez względu na narodowość, bez różnicy co do strony, po której się walczy. Jednocześnie myś¹ ta, pochodząca przecię¹ z jednego z pierwszych utworów Selimowicia, znakomicie zapowiada zasadniczy problem obecny w ca³ym jego piarstwie: pytanie o istotę cz³owieczeństwa oraz bolesn¹ świadomości absurdałności ludzkiego bytu.

W tekście została zastosowana narracja trzecioosobowa, mająca zapewnić obiektywne spojrzenie na przedstawioną rzeczywistość, przy czym często – za pomocą mowy pozornie zależnej – oddawany jest punkt widzenia doktora Juriniego, postaci o najbardziej umiarkowanych poglądach.

Ciekawy zabieg wprowadzenia do dwóch wskazanych opowiadań cudzoziemców i poddania ich zachowań analizie s³u³y³ przede wszystkim uniwersalizacji tematu wojny, a jednocześnie by³ wyrazem prze³amania schematycznego obrazu wroga. Uwzględnienie punktu widzenia jednego z W³ochów zmieniło perspektywę, z jakiej ukazywane były podjęte problemy.

W omawianym tekście prowadzony jest zatem dialog na dwóch zasadniczych poziomach: jest to dialog wewnętrzny (konfrontacja skrajnie odmiennych postaw i poglądów żołnierzy w³oskich, a także – na drugim planie – zestawienie ich z postawami Bośniaczki; niektóre z postaci – Marko, Simka – ukazane są dodatkowo jako pełne w¹tpliwości, dojrzewające do pewnych działań) oraz dialog zewnętrzny, jaki *Tuđa zemlja* toczy z literaturą partyzancką w ogólności, a także z innymi utworami Selimowicia, w których obraz wroga był zdecydowanie bardziej jednolity.

Pierwsze teksty Selimowicia wyraźnie otarły się o konwencję socrealizmu, co przyznawał nawet sam autor⁵¹. Wpływy realizmu socjalistycznego widoczne są w wyborze tematyki (wojna, bohaterami zwykle są partyzanci) i w rozstrzygnięciach artystycznych (narracja, sposób prezentowania postaci, geometryzacja świata przedstawionego, nasylenie ideologii¹). Jednak niewiele spośród opowiadań można by nazwać socrealistycznymi (*Prva èta*), ponieważ Selimovicia szybko zaczęła wprowadzać pewne innowacje (narracja punktów widzenia – wprawdzie stosowana jeszcze okazjonalnie, ale zabieg ten sygnalizuje stopniową zmianę, jak zaobserwować można w twórczości tego pisarza: od obiektywnej wizji trzecioosobowego narratora w stronę wizji coraz bardziej subiektywnej, co znajduje odzwierciedlenie w nasyconym liryzmem narracji; poszerzenie perspektywy wojennej poprzez przekroczenie schematycznego obrazu wroga; przede wszystkim – coraz wyraźniejszy zwrot w stronę życia wewnętrznego bohatera-

⁵⁰ Tamże, s. 214.

⁵¹ Tenże, *Sjezanja...*, s. 186.

rów, które ukazywane jest także w sposób pośredni, za pomocą obrazów natury, co służy symbolizacji świata przedstawionego i – w efekcie – jego uniwersalizacji). Wysunięcie na plan pierwszy problematyki egzystencjalnej i etycznej sprawia, że teksty te w większym stopniu przypominają eseje niż opowiadania. Kondycja ludzka ukazwana jest jako absurdalna, bohaterowie często stawiani w sytuacjach granicznych, gdy muszą podjąć decyzję o kluczowym znaczeniu dla ich przyszłych losów. Pozostaje to w bliskim związku z egzystencjalizmem. Akcentując wymiar etyczny swojej prozy, Selimowię dystansowa się od literatury realizmu socjalistycznego, propagując uproszczoną wizję człowieka i świata.

Rozdział 3

Pierwsze powieści

3.1. *Tišine*

Kolejny etap twórczości Mešy Selimovicia stanowi¹ pierwsze powieści: *Tišine* [Cisze] oraz *Magla i mjesečina* [Mgła i światło księżyca], opublikowane odpowiednio w 1961 i 1962 roku, które kontynuują model literatury wyraźnie zdialogizowanej. Utwory te ukazały się po dziesięcioletnim (1951–1961) okresie milczenia pisarza. Był to czas obrachunku z samym sobą¹, a także dojrzewania twórczości, zwłaszcza że pierwsze opowiadania wywołały nikłe zainteresowanie krytyki.

*Tišine*¹ podejmuje temat dotychczas nieobecny w serbskiej literaturze: niemożność przystosowania się do powojennej rzeczywistości. Został on przedstawiony w ciekawej formie. Mirko Skakić napisał o *Tišine*: „[...] pierwsza w Bośni i Hercegowinie nowoczesna powieść”². Powieść-spowiedź jest wyrazem autoanalizy bohatera-narratora³. Tożsamość bohatera i narratora znosi wszelki dystans i służy zaakcentowaniu autentyczności ukazanej historii, a także przed-

---

¹ Powieść ukazała się w 1961 roku, przy czym dwa lata wcześniej pisarz zawarł z wydawnictwem Svjetlost w Sarajewie umowę na jej wydanie. Znalazła się w niej klauzula, na którą wydawca nie chciał początkowo przystać. Mówiła ona o tym, że za każdy dzień zwłoki artysta zapłaci 5 tysięcy dinarów kary. Selimović bardzo przeżywał publikację tej powieści – zapis, o którym mowa, miał go zdyscyplinować i zmotywować do ukończenia utworu w wyznaczonym czasie. Pisarz obawiał się, że w innym wypadku będzie go w nieskończoność poprawiać i nigdy go nie wyda. Uważał, że ze strachu przed oceną czytelników powieść jest nieco niedopracowana, widział w niej pewną nerwowość. Dodajmy, że w chwili jej opublikowania Selimović miał 51 lat (M. Selimović, *Sjajanja*, Beograd 1977, s. 175).

² M. Skakić, *Meša Selimović u književnoj kritici. Kritika kritike. (Studija)*, Beograd 1999, s. 37–38.

³ Czemu krytyków zarzucała powieści niewłaściwą strukturę, co miało polegać na nadmiernym skupieniu się autora na psychologii bohatera kosztem fabuły (B. Milanović, *U zamci sjajanja*, [w:] *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdžija, Sarajevo 1988, s. 288). Risto Trifković twierdził, że krytyka jugosłowiańska nie zdziżyła jeszcze przywykła do powieści zintelektualizowanej aż w takim stopniu (M. Egerić, *Predgovor*, [w:] M. Selimović, *Derviš i smrt*, priredio i propratne tekstowe napisao M. Egerić, Beograd 2000, s. 6–7). Cztery lata po wydaniu *Tišine* powieść została przez autora poprawiona: fabuła została rozbudowana, wprowadzone zostały pewne intrygi, a działania bohaterów lepiej umotywowane, dzięki czemu graniczka z absurdem rezygnacja bohatera-narratora stała się bardziej wiarygodna.

stawieniu punktu widzenia konkretnej jednostki. Akcja w powieści ma charakter nieomal wewnętrznego, opisy odczuć i refleksji bohatera przeważają nad opisem konkretnych wydarzeń – fabuła jest bardzo oszczędna. Zastosowany chwyt narracyjny powoduje także subiektywizację czasu w utworze – wprawdzie wiadomo, że akcja rozgrywa się w ciągu kilku miesięcy od listopada 1944 roku do marca roku następnego, jednak w istocie jest to czas przeżywany, naznaczony doświadczeniami i przeżyciami. Konkretnie ramy czasowe służą jedynie umotywowaniu działań bohatera, który w listopadzie przybył do Belgradu, natomiast w marcu 1945 roku wrócił na front. Czas zatoczył koło⁴.

Dialog w powieści toczy się pomiędzy przeszłością (wojna) a przyszłością (pokój): bohater znajduje się niejako na granicy, w pustej przestrzeni, która daje nadzieję na lepszą przyszłość, a jednocześnie sprowadza zagrożenie upadkiem moralnym. „W powieści *Tišine* dominuje atmosfera poszukiwania i oczekiwanian⁵. Fakt, iż jest to sytuacja przejściowa, graniczna, podkreślają tytuły pierwszych rozdziałów: *Skela* [Prom], *Noæ* [Noc], *Rijeka* [Rzeka]. Symboliczne przedostanie się na drugi brzeg rzeki, otwierające powieść, stanowi moment przejścia z jednego okresu życia (wojna) w drugi (pokój). Można wręcz mówić o dwóch żywotach, a nie o dwóch etapach jednego życia. Jest to czas nieokreślony – pomiędzy wspomnieniami o wojennej podróży a pierwszymi tygodniami pokoju. Pusta przestrzeń, w jakiej znalazł się bohater, wypycha tytułowe *cisze*, z których człowiek może się podnieść albo upaść.

Bohaterowie Selimovicia to postacie poszukujące własnej tożsamości, która nie jest im dana z góry, ale kształtuje się w czasie – bohaterowie dojrzewają, zmieniają się. „Myślenie (samorozumienie) staje się podstawowym czynnikiem konstytuującym tożsamość jednostki”⁶. Człowiek jest podmiotem myślowym. Pewne znamiona refleksyjności można by już dostrzec w niektórych bohaterach opowiadań Selimovicia, jednak w przypadku protagonisty *Tišine* skłonność do autoanalizy jest nieporównanie silniejsza⁷, co podkreślają zastosowane rozwinięcia narracyjne. Procesy wewnętrzne ulegają wyraźnemu sprobmatyzowaniu: analiza dotyczy przeżyć i działań bohatera w różnych dziedzinach życia

⁴ Kompozycja klamrowa charakterystyczna jest także dla innych powieści autora *Twierdzy*, co może świadczyć o konsekwentnym odwoływaniu się Selimovicia do heglowskiej koncepcji końca jako początku. W powieści *Tišine* myśl heglowska jest zrealizowana w najbardziej deklaracyjny sposób; nawet ostatni rozdział nosi tytuł *Poëetak* [Początek] (K. Prohija, *Ėiniti i biti. Roman Meše Selimovicia*, Sarajevo 1972, s. 55–56).

⁵ Tamże, s. 31–32.

⁶ K. Rosner, *Narracja, tożsamość i czas*, Kraków 2003, s. 6–7.

⁷ Warto jednocześnie zwrócić uwagę na walek autotematyczny obecny w powieści. W wojennych wspomnieniach bohatera *Tišine* istotne miejsce zajmują refleksje na temat języka, prawdy i możliwości oddania istoty jednostkowych przeżyć za pośrednictwem środków językowych. Puenta tych rozmyślań miała charakter pesymistyczny, ponieważ w odniesieniu do własnych doświadczeń bohater odczuwał nieadekwatność przeżyć i opisujących je słów. Mimo to snuł swe wspomnienia, próbując – mimo wszystko – nazwać to, co przeżywał (M. Selimovicia, *Tišine*, Beograd 1977, s. 84–85).

– w sferze zawodowej (próba spisania wspomnień spe³za na niczym), spo³eczno-politycznej (czu³ się silnie zwi¹zany z partyzantami, ale mia³ świadomo^æ, że to grupa spo³eczna, która budzi³a zdziwienie, czasem podziw, przede wszystkim jednak brak zrozumienia; poczucie obco^æi zdawa³o się izolowa^æj¹ od reszty spo³eczeństwa – w niektórych fragmentach swego monologu bohater wypowiada³ się w imieniu ca³ej zbiorowo^æi, swoich towarzyszy: „Za nami zostaje mokry czarny ład na niepewnej bieli”)⁸, a także osobistej (bohater by³ wstrz¹łmięty tragedi¹ rodzinn¹ – wszyscy jego bliscy zginęli podczas wojny, wci¹ż daremnie poszukiwa³ brata, dociera³y do niego pog³oski o jego śmierci⁹, ponadto zamiary nawi¹zania bliższych relacji z kobietami okaza³y się daremne). Jest to zatem próba ogarnięcia ca³ej jego osobowo^æi. Niestety, wszystkie dzia³ania, starania s³u¹ce organizacji życia w powojennej rzeczywisto^æi skończy³y się niepowodzeniem – bohater poniós³ klęskę na ca³ej linii, ponieważ nie wykorzysta³ żadnej z możliwości, które przed nim stanę³y. Skonfrontowany z rzeczywisto^æi¹ – odkry³ jej bezsens. Dotychczas funkcjonowa³ w świecie, w którym decyzja jednostki musia³a ust¹pię przed odpowiedzialno^æi¹ zbiorow¹. Sparaliżowany możliwo^æi¹ samodzielnego dzia³ania bohater nie by³ w stanie niczego zrobić.

Anonimowy protagonista¹⁰ *Tišine* to „niedoceniony zwycięzca”¹¹ – określenie to oddaje istotę jego po³żenia, wype³nionego wspomnieniami wojennymi i czekaniem na zmiany. Jednak w pierwszej kolejności mia³ nadzieję na jakieś uzasadnienie, usensownienie cierpienia i niedoli, na jakie sam siebie skaza³, przystępuj¹c do partyzantki. Za swoje największe osi¹gnięcie uważa³ to, że uda³o mu się opanowa^æ niewiarygodny strach, który pocz¹tkowo by³ tak intensywny, iż wydawa³ się uczuciem ponad ludzkie si³y. Tymczasem gdy nie znajduje³ swego nazwiska ani na listach odznaczonych orderami i o³nierzy, ani nawet w gazetach, zacz¹³ podejrzewa^æ, że udział w wojnie to by³o oszustwo i nieprawda. Pierwotny entuzjazm towarzyszy¹cy powrotowi do rodzinnego Belgradu szybko ust¹pi³ miejsca poczuciu zniechęcenia, rozzarowania i bezsilności. Przeciwwstawienie wojny i pokoju doprowadzi³o bohatera do zaskakuj¹cego wniosku: wojna by³a z³em, które zapocz¹tkowa³o dobro, pokój za^æjest dobrem, z którego bierze się z³o.

⁸ Tamże, s. 160.

⁹ W powieści *Tišine* motyw utraconego brata wprowadzony zosta³ w sposób szkicowy, choć fakt, że wielokrotnie powraca we wspomnieniach narratora (na zasadzie lejtmotywu), sugerowa^æ może jego znaczenie. W pe³ni motyw ten zostanie rozwinięty w *Derwiszu i śmierci*.

¹⁰ Fakt, iż bohater pozostaje anonimowy, uniwersalizuje podjęty temat i poruszone problemy. Jednocześnie jego m³ody wiek zapowiada jak gdyby kolejne powieści Selimovicia: *Derwisza i śmierć* oraz *Twierdź*, których bohaterowie to dojrzały mężczyźni (pojawia³ się w nich motyw m³odo^æi, która zawa³y³a na ca³ym życiu g³ównych postaci), a także *Ostrwo* [Wyspa] – bohaterowie tego utworu to ludzie w jesieni życia.

¹¹ M. Selimovicia, *Tišine...*, s. 115.

Czas wojny wi¹za³ siê z wielkim entuzjazmem i niebywa³¹ chêci¹ Źycia, z przyjació³mi, którzy zginêli i stali siê postaciami niemal legendarnymi; by³ to czas, kiedy poczucie wspólnoty z innymi ludŹmi by³o silniejsze niŹ kiedykolwiek indziej. Pokój to z kolei okres przeciêtnoœci, zwyczajnoœci, banalnoœci¹². Wspominaj¹c bohaterów wojennych – np. wyj¹tkowo odwaŹnego komendanta – narrator zastanawia³ siê, kim staliby siê oni w czasie pokoju, jak odnaleŹliby siê w tej – jakŹe innej – rzeczywistoœci. M³ody cz³owiek, zmêczony strachem i cierpieniem, z wojny wróci³ okaleczony fizycznie i psychicznie. Pocz¹tkowa euforia zwi¹zana z powrotem do rodzinnego miasta szybko przekszta³ci³a siê w dotkliwe poczucie beznadziei i nieumiejêtnoœæ odnalezienia siê w nowej rzeczywistoœci (bohater sam siebie porównywa³ do Belgradu, w którym – podobnie jak w nim – zasz³y nieodwracalne zmiany, poniewaŹ po wojnie nic nie by³o juŹ takie jak dawniej). TeraŹniejszoœæ cechowa³a przede wszystkim tymczasowoœæ – bohater nadal Źy³ jak Źo³nierz: nie przywi¹zywa³ siê do nikogo i niczego, niczego nie mia³ ani nie chocia³ mieæ, mieszka³ w hotelu, chodzi³ w mundurze, wieczory spêdza³ w kawiarniach, rozmawiaj¹c z innymi partyzantami o tym, co razem przeŹyli, œpiewaj¹c partyzanckie pieœni albo milcz¹c. W sposób poœredni zosta³o tu przedstawione powojenne œrodowisko belgradzkie ze specyficzn¹ atmosfer¹ „zmêczonych bohaterów”, sparaliŹowanych strachem przed nowymi moŹliwoœciami Źycia. Nuda, mêka beczynnoœci, poczucie beznadziei i bezsilnoœci wype³nia³y ich ja³ow¹ egzystencjê. By³ jeszcze bezmiar cierpieñ, o których kaŹdy rozmyœla³ w samotnoœci, zamykaj¹c siê w ten sposób przed innymi w twierdzy swego bólu. W powieœci wystêpuje przejmuj¹cy epizod okaleczonego m³odzienia, który nie umiej¹c poradziæ sobie ze swym cierpieniem w samotnoœci, wyœpiewa³ sw¹ przepe³nion¹ bólem pieœñ w szpitalnej sali pe³nej podobnych nieszczêœników.

Bezustanne porównywanie Źycia podczas wojny (w cieniu œmierci) i w czasach pokoju prowadzi bohatera do wniosku, Źe „Źycie jest bardziej skomplikowane niŹ œmieræ, wiêcej w nim dróg, moŹliwoœci, wiêcej powodów do w¹tpliwoœci”¹³. Dlatego teŹ Źycie po wojnie jawi³o mu siê jako zdecydowanie trudniejsze. Tutaj do g³osu dochodzi³y indywidualne decyzje kaŹdej jednostki, podczas gdy naczeln¹ zasad¹ w Źyciu Źo³nierza by³o pos³uszeñstwo wobec przeŹoŹonych, spe³nienie rozkazów, zatem – zrzeczenie siê prawa do decydowania o w³asnym losie. Poczucie bezdomnoœci, jakie stale towarzyszy³o bohaterowi, mia³o z jednej strony wydŹwiêk zdecydowanie negatywny – wi¹za³o siê z poczuciem braku, jakby zawieszenia w próŹni, z drugiej jednak cz³owiekowi przywyk³emu do w³aœciwej wojennym czasom niepewnoœci jutra odpowiada³ ów

¹² M. Egeria, *Duh i êin. Eseji o romanima Meše Selimoviæa*, Novi Sad – Banja Luka 2000, s. 14–15.

¹³ M. Selimovia, *TiŹine...*, s. 207.

brak ograniczeń i jakichkolwiek zobowiązań. Bohater doświadczy³ swoistego przebudzenia, uświadamiaj¹c sobie z pełn¹ jasności¹ w³asn¹ sytuację – sta^o się to pewnego dnia nad rzek¹⁴. Stale towarzyszy^o mu poczucie wewnętrznej pustki i silne pragnienie nadania swemu życiu jakiegoś celu i kierunku. Sam o sobie mówi³: „[...] jestem strza³¹, która sama nie poleci”¹⁵.

Bohater w nowe życie wkroczy³ z balastem w postaci doświadczenia wojennego i z dwoma listami (od Mity i od lekarza), które stanowi³y materialny³¹ cznik pomiędzy kolejnymi etapami jego życia. Z nowym światem zwi¹za³ się za pośrednictwem dwóch kobiet: Olgi i Miry. Czekanie na ich mi³o^o to poszukiwanie autentycznego spotkania ze światem. Mi³o^o zyska³a tu rangę życiowego paradygmatu, od którego bezpośrednio zależy egzystencjalna pozycja głównego bohatera. Olga i Mira ukazane zosta³y na zasadzie przeciwieństwa, przy czym z adn¹ z nich bohater nie mógł³ stworzyć trwałego zwi¹zku. Warto dodać, że mi³o^o to jedyna u Selimovicia wartość a priori pozytywnie określona. Jest to si³a jednocześnie integruj¹ca i wykluczaj¹ca¹⁶.

Bohater-narrator prowadzi³ swoisty dialog z towarzyszami swej niedoli: jego postawa, któr¹ można określać mianem agnostycznej, zosta³a skonfrontowana z pragmatyzmem Šestana i stoicyzmem Duška. Trzej bohaterowie zupełnie inaczej odnajdywali się w podobnych warunkach życia.

Polaryzacja postaw s³uży również przedstawieniu – poza przestrzeni¹ subiektywn¹, si³¹ rzeczy skazan¹ na wybiórczość i fragmentaryczność – obiektywnego obrazu powojennego Belgradu. W powieści ukazane zosta³y zatem dwie rzeczywistości, co powoduje użycie dwóch języków. Napięcie pomiędzy lirycznym patosem z jednej i gr¹ intelektualn¹ z drugiej strony jest bardzo wyraźne. Monologi-medytacje oraz pełne sprzeczności dialogi neutralizuj¹ liryzm, który czasem przekształca się wręcz w sentymentalizm. W zwi¹zku z tym krytyka w odniesieniu do ksi¹ki użyc³a określenia *poetski roman* (zliyzowana powieść)¹⁷.

Kondycja ludzka w powieści *Tišine* jest zagrożona, los głównego bohatera – pełen sprzeczności, wręcz absurdalny. Dzieje innych postaci, choć różne, także s¹ przepełnione tragizmem. Operowanie różnymi kontrastami składa się na dialogowy charakter tej powieści, w której każda postać, postawa, działanie ma

¹⁴ Motyw ten pojawił się również w innych powieściach Selimovicia – Ahmet Šabo (*Twierdza*) w szczególnie trudnych chwilach także przesiadywał nad rzek¹. Można zatem mniemać, że pełni ona znaczący rolę; nad rzek¹ bywa³ także Ahmed Nurudin (*Derwisz i aniera*) – tam przypomina³ sobie dzieciństwo, dzięki czemu jego niebezpiecznie rosnące rozgoryczenie życiem ³agodnia³o. Rzeka jest symbolem przemijania, ale i ci¹głej obecności, jest obrazem przemijania teraźniejszości (M. Petrovia; *Roman Meše Selimovicia*, Niš 1981, s. 109).

¹⁵ M. Selimovicia; *Tišine...*, s. 131.

¹⁶ Szeroko rozumiana mi³o^o (przyjacielska, rodzicielska, braterska, erotyczna) w ludzkim życiu w kolejnych utworach (*Derwisz i aniera*; *Twierdza*) zyska³a rangę wartości decydującej o życiu i śmierci bohaterów.

¹⁷ R. Vučković; *Meša Selimovicia*; [w:] *Djelo Meše Selimovicia...*, s. 44–46.

swoj¹ przeciwwagê, przy czym – co znac¹ce – zabieg ten nie s³uży wartoœcio-
waniu, lecz jedynie coraz silniej zaznaczaj¹ temu siê w twórczoœci Selimovicia
przeœwiadczeniu o niejednoznacznoœci œwiata, a tak¿e o z³oŹonoœci ludzkich
charakterów oraz losów.

Jako przyk³ad mo¿e pos³uŹyæ kwestia stosunku do wojny dwojga bohaterów:
narratora oraz Ołgi. Ten pierwszy aktywnie uczestniczy³ w dzia³aniach wojen-
nych, w³czy³ siê do ruchu partyzanckiego, podj¹³ zatem konkretne dzia³ania;
kobieta – przeciwnie – zamknê³a siê we w³asnym œwiecie, odizolowa³a siê od
koszmarnej rzeczywistoœci, znajduj¹c ukojenie w sztuce i pielêgnuj¹c szczêœcie
osobiste. Mimo to wojna dotknê³a obojga bohaterów – przera¿ony m¹Ź Ołgi
otrzyma³ powo³anie do wojska, gdy narrator wraca³ ju¿ do domu. Zatem i w jej
zamkniêty œwiat wkroczy³a brutalna rzeczywistoœæ. Ka¿dy z bohaterów targany
by³ w¹tpliwoœciami, cierpia³.

Istotn¹ cech¹ pisarstwa Selimovicia, sygnalizowan¹ ju¿ w niektórych spoœród
pierwszych opowiadañ, jednak na wiêksz¹ skalê ujawnion¹ dopiero w omawia-
nej powieœci, jest spojrzenie na cz³owieka jako na istotê tajemnicz¹, skompliko-
wan¹, czêsto wewnêtrznie sprzecz¹. Zwrot w stronê Źycia wewnêtrznego
cz³owieka, ukazanego w sposób dialogowy, pe³en napiêæ i niekonsekwencji, ma
okreœlone skutki artystyczne. Jednocześnie skupienie uwagi na jednostkowym
doœwiadczeniu i jego nastêpstwach, tak¿e spo³ecznych, ma charakter polemicz-
ny wobec sposobów realizowania tematyki wojennej w literaturze po roku 1945
(*Tiœine* to utwór, który ukaza³ siê kilkanaœcie lat po wojnie, jednak – jedni weŹ-
miemy pod uwagê przynajmniej niektóre opowiadania napisane w latach
1945–1951 – oka¿e siê, ¿e mo¿na w nich dostrzec pewne w¹tki, które zosta³y
potem rozwiniête w pierwszej powieœci). Bohater powieœci *Tiœine* boryka³ siê
z problemami typowymi dla rzeczywistoœci powojennej, jednak jego refleksyj-
noœæ, zdolnoœæ do zadumy nad samym sob¹, innymi ludŹmi i nowymi warunka-
mi Źycia sprawi³y, ¿e problemy te pokazane zosta³y jako procesy, rozwijaj¹ce
siê niemal na oczach czytelnika.

Spojrzenie na cz³owieka o wyraŹnej proveniencji egzystencjalistycznej, któ-
re w opowiadaniach by³o ledwie zasygnalizowane, w omawianej powieœci zo-
sta³o zdecydowanie wzbogacone przede wszystkim poprzez ukazanie absurdal-
nego losu g³ównego bohatera, nasycenie go poczuciem pustki, osamotnienia
i zagubienia, a zw³aszcza strachem i nieumiejêtnoœci¹ dokonywania Źyciowych
wyborów. Cz³owiek stawiany w nieoczekiwanych sytuacjach nie potrafi siê od-
naleŹæ, nie znajduje tak¿e zrozumienia u innych. Bohater *Tiœine* zmaga³ siê
z niezrozumia³1 dlañ rzeczywistoœci¹, jednak – jako ¿e nie zdawa³ sobie w pe³ni
sprawy ze swego po³oŹenia i tym samym go nie akceptowa³ – zrezygnowa³
z samodzielnego kszta³towania swego losu, wycofa³ siê z Źycia. W jego wypad-

ku oznacza³o to powrót na front: „Znów jestem wó³ród i³o³nierzy, idziemy na front”¹⁸.

Wydaniu ksi¹żki nie towarzyszy³o duże zainteresowanie ze strony krytyki, cho^æ zwrócili na ni¹ uwag^ê: Nerkez Smailagi^æ, Risto Trifkovi^æ, Branko Milano-
vi^æ, Miloš I. Bandi^æ, Predrag Palavestra, Milomir Āurkovi^æ¹⁹. Niech^êtne przyj^ê-
cie powie^æci przes¹dzi³o o tym, i^ż zarzut braku oryginalnego talentu wysuwany
wobec Selimovicia przetrwa³ ca³e lata (z perspektywy czasu pisarz ocenia³ t^ê
sytuacj^ê – mimo wszystko – jako bardzo dla siebie korzystn¹, poniewa^ż zmobi-
lizowa³a go do jeszcze bardziej wyt^êżonej pracy; jej efektem by³y kolejne po-
wie^æci: *Magla i mjeseèina*, *Derviš i smrt*, *Tvrđava*).

3.2. *Magla i mjeseèina*

O ile w utworze *Tišine* dialogowo^æ wyrażona poprzez różnic^ê pogl¹dów,
postaw, a tak^że j^êzyków i stylów dosz³a do g³osu w obr^êbie narracji personal-
nej, o tyle w nast^êpnej powie^æci²⁰ sta³a si^ê naczeln¹ zasad¹ organizuj¹c¹ œwiat
przedstawiony.

W powie^æci *Magla i mjeseèina* dynamika akcji zosta³a przeniesiona na plan
wewn^êtrzny, a osobiste dramaty czworga bohaterów zosta³y ukazane za po^ored-
nictwem ich monologów. Pos³użenie si^ê kontrastem jako zasadniczym chwytem
organizuj¹cym œwiat przedstawiony pozwala odda^æ jego wewn^êtrzne napi^êcia
i – w konsekwencji – dialogowo^æ.

Powie^æciowa rzeczywisto^æ ukazana jest z czterech punktów widzenia, ka^żdy
z bohaterów bowiem – Ljuba, jej m¹ż – Jovan, m³ody partyzant, któremu Jovan
uratowa³ życie i którego sprowadzi³ do swojego domu, oraz – w najmniejszym
stopniu – Stanko, brat Jovana – otrzyma³ prawo g³osu. Uwzgl^êdnienie perspe-
ktywy różny^{ch} postaci s³uży dialogowi, b^êd¹cemu atrybutem narratora: ka^żde
spojrzenie zapewnia inny, subiektywny ogl¹d rzeczywisto^æci, ka^żde jednak jest
równie znac¹ce. Zastosowanie narracji *points of view* s³uży oddaniu psychicz-
nej, emocjonalnej i intelektualnej indywidualno^æci bohaterów poprzez sposób
my^ælenia, j^êzyk, nawet sk³adni^ê. Œwiat przedstawiony ukazywany jest tak, jak

¹⁸ M. Selimovicia, *Tišine...*, s. 258.

¹⁹ M. Skaki^æ, dz. cyt., s. 37.

²⁰ *Magla i mjeseèina* ukaza³a si^ê w roku 1962 w zbiorze opowiadań pt. *Tuđa zemlja*, a w roku 1965 zo-
sta³a wydana samodzielnie. Zaraz po jej opublikowaniu najwi^êksze kontrowersje budzi³a kwestia gatunkowe-
go przyporz¹dkowania utworu, który okre^ðlano jako nowel^ê, opowiadanie, minipowie^æ. Spraw^ê skompliko-
wa³ ju^ż sam autor, nazywaj¹c j¹ najpierw opowiadaniem, potem – powie^æci¹. Przede wszystkim z uwagi na
stosunek narratora do bohaterów, którzy s¹ dok³adnie naszkicowanymi postaciami, zindywidualizowanymi
pod wzgl^êdem psychologicznym, moralnym i emocjonalnym, dzi^êki czemu tworzy¹ mozaik^ê ludzkich losów,
wydaje si^ê, że spór ten nale^ży rozwi¹za^æ na korzy^æ powie^æci (M. Skaki^æ, dz. cyt., s. 121–122; R. Trifkovi^æ,
Āitajuzi, Sarajevo 1976, s. 47).

go postrzega dany bohater, z jego perspektywy. Stylistycznym wyrazem tego rodzaju narracji jest mowa pozornie zależna, a chwilami także monolog wewnętrzny. S³uży to bezpośrednio ekspresji przeżywa postaci oraz znosi dystans pomiędzy bohaterem a odbiorc¹. Jednocześnie za bohaterowie s¹ zamknięci w świecie swoich myśli, odizolowani od innych.

W znacznym stopniu odcinaj¹ się oni od rzeczywistości zewnętrznej, uciekaj¹c w świat własnych myśli i przeżywa. Typowa jest dla nich sytuacja milczenia, czasem jednak nawiązuj¹ rozmowy – czy próby rozmów – z innymi. Określenie „próby” wskazuje na niekoniecznie pozytywny skutek tych starań, zwykle bowiem występuje w powieści sytuacja wzajemnego niezrozumienia, a co z tego wynika – nieporozumienia między bohaterami. Fragmenty dialogowe dramatyzuj¹ tekst, ponieważ obrazuj¹ bezpośrednio konfrontację poszczególnych postaci. Wyraźne jest zatem napięcie pomiędzy liryzmem partii monologowych i dramatyzmem partii dialogowych, przy czym – ze względu na to, że występuje kilka równorzędnych postaci – dramatyzm rodzi się także z napięcia pomiędzy subiektywnymi wizjami każdej z nich (występuje narracja personalna o motywacji ekspresjonistycznej, s³uż¹cej unaocznieniu sceny i narzuceniu wrażenia aktualności rozgrywaj¹cych się wydarzeń)²¹.

Nowatorski na gruncie literatury bośniackiej pomys³ Selimovicia, by kilka postaci uczyni¹ równoprawnymi bohaterami, z których každy znajduje się w centrum uwagi narratora i prezentuje własne spojrzenie na rzeczywistość, mówi o sobie i o innych na swój własny sposób, nie zosta³ dostrzeżony ani doceniony przez krytykê. Wartość tej powieści zosta³a uznana przez zaledwie dwóch krytyków: Zorana Glušeevicia, który twierdzi³, że jest to „utwór, który nie ma sobie równych w naszej współczesnej prozie o tematyce wojennej”²², oraz Risto Trifkovicia. Sam autor pisa³ o niej: „[...] moje najlepsze pod względem artystycznym dzie³o”²³ – oczywiście w odniesieniu do twórczości przed *Derwiszem i anierci*¹.

Warto dodać, że choć monolog wewnętrzny zastosowa³ Selimovicia już w poprzednim utworze, to jednak mia³ on nieco inny charakter. W powieści *Tišine* występuje większa topograficzna dok³adność w zakresie przedstawionej rzeczywistości, *Magla i mjesečina* jest natomiast silniej skoncentrowana na duchowości postaci, których monologi maj¹ tym samym większe znaczenie. Skupienie

---

²¹ Motywację ekspresjonistyczną narracji personalnej rozumiem w znaczeniu przywołanym przez Mariana P³acheckiego: jako s³uż¹c¹ podkreśleniu napięcia pomiędzy bohaterami utworu. Po przeciwnej stronie lokuje się motywacja liryczna, mająca na celu identyfikację jednego określonego bohatera – możemy o niej mówić w odniesieniu do powieści *Tišine* (M. P³achecki, *Z zagadnień poetyki realistycznej: dystans narracyjny – bohater – zdarzenie*, [w:] *Studia o narracji*, pod red. J. B³ońskiego, S. Jaworskiego, J. S³awińskiego, Wrocław 1982, s. 87–100).

²² Z. Glušeevicia, *Knjževnost i rituali*, izbor i predgovor M. Nedica, Beograd 1998, s. 192.

²³ M. Selimovicia, *Sjeanja...*, s. 188.

uwagi na życiu wewnętrznym bohaterów wynika z przeświadczenia o jego niebywałym bogactwie, mimo – często pozornej – prostoty. Podkreślona zostaje wartość i rola wspomnień w życiu człowieka, ich wpływ na dalsze losy poszczególnych osób. Człowiek jawi się jako Pascalowska, najszabsza w przyrodzie trzcina, targana w tąpłowściami, wciś cierpiąca i rozdarta pomiędzy różnymi wartościami, skłonna przy tym do największych ofiar. Bohaterowie doskonale zdawali sobie sprawę z tego, że granica między dobrem a złem jest płynna i niejednokrotnie trudno ją ustalić. Podobnie rzecz się miała w przypadku protagonisty powieści *Tišine*, który uświadomiwszy sobie ten fakt, zaczął walczyć o życie, tracąc grunt pod nogami, ponieważ okazało się, że dotychczasowe wartości są często anachronizmem, a nawet – w zasadnym zaprzeczeniem.

Zawiści ludzkiej duszy dobrze odzwierciedla styl, a w jego obrębie zwłaszcza skłania Selimovicia. Pisarz nader chętnie posługuje się grupą zdań złożonych, oddających skomplikowany stan ducha bohaterów, odbijających się refleksji i myśli kłójących się w ich głowach. Rozbudowane zdanie nie oddziałuje jednak na czytelnika bogactwem leksykalnym, ale silnie emocji wyrażających przestrzeń słowną. Wypowiedzenie pełni zatem dwie funkcje: informacyjną i psychologiczną. Typowa dla Selimovicia skłania wyliczenia, oddająca bogactwo skojarzeń i myśli bohaterów, także odgrywa znaczącą rolę. Chwył ten służy odzwierciedleniu dynamiki, czasem nawet chaosu myśli danej postaci. Jednocześnie też bardzo rozbudowane, niejednokrotnie oparte na wielości wyliczeń zdania, stanowiące próbę imitacji toku myślenia, zyskują dzięki tym zabiegom szczególny rytm, melodię, stąd w odniesieniu do narracji w tej powieści przywoływano skojarzenia muzyczne – porównywano ją do dyskretnej muzyki, stanowiła jej oprawę dla opowieści o dramacie miłosnym, obudzonych tęsknotach, w tąpłowściach, cierpieniu i zazdrości.

Istotną rolę odgrywa też intonacja. Zgodnie z zasadami gramatycznymi nacisk intonacyjny pada najczęściej na czasowniki i na początek zdania. Uwagę zwraca ponadto układ typograficzny w poszczególnych fragmentach powieści. Utwór otwiera część pisana z punktu widzenia Jovana. Jest to wypowiedź bardzo rozbudowana, kolejne akapity stanowią dalszy ciąg podjętej na początku refleksji, stąd nie są nawet rozpoczynane wielką literą. Zabieg ten oddaje dynamikę myśli bohatera, przy czym zastosowany zostaje wyjątkowo w odniesieniu do tej jednej postaci, co służy jej indywidualizacji.

Fabularna ma w powieści charakter pomocniczy – jest wprawdzie udramatyzowana, ale nierozwinięta, rozdzielana introspekcjami, dzięki czemu odbiorca koncentruje się na życiu duchowym bohaterów, sferze ich uczuć i przeżyć. Chronologia w utworze jest wielokrotnie burzona, co wynika z przyjęcia nadrzędnego celu, jakim jest ukazanie punktu widzenia kilku postaci. To przeżycia

bohaterów, sposób, w jaki myś¹ o sobie, o swoim otoczeniu s¹ tutaj najbardziej znac¹ce.

Dialog w *Magli i mjeseèinie* toczy się wokó³ kwestii po³ożenia cz³owieka podczas wojny, maj¹cej tutaj charakter sytuacji egzystencjalnej²⁴, narzuconej z gó³ry i wp³ywaj¹cej na życie jednostki nawet wtedy, gdy w żaden sposób nie chce ona angażow^æ się w bie¹żące wydarzenia. Wojna budzi zainteresowanie w sensie psychologicznym, nie strategicznym. Wi¹ż¹ się z ni¹ przede wszystkim kwestie strachu, odwagi i samotności, które w sytuacjach ekstremalnych staj¹ się najbardziej dotkliwe. Sytuacja psychologiczna ka¹dego z bohaterów jest w powieści pokazywana w sposób symultaniczny. Wszyscy w zasadzie myś¹ o bardzo podobnych sprawach, ale – na róż^{ne} sposoby. Wszyscy s¹ niewymownie samotni.

Ljuba, która nie sta^a po żadnej ze stron konfliktu, tak postrzega^a swoje po³ożenie: „[...] nie dotyczy mnie wojna, ale cierpienie z ni¹ zwi¹żane [...]”²⁵ – wyraź^{nie} odczuwa^a skutki wojennej zawieruchy (w jej domu pojawi³ się ranny partyzant, a wraz z nim – wspomnienie dawnej mi³ości; nie mog^a dotrze^æ do miasteczka, by dowiedzie^æ się o losy niegdysiejszego narzeczonego). Wojna wkroczy^a zatem w jej życie i znac¹co na nie wp³yn^æa, wskutek czego Ljuba zacz^æa ży^æ tak, jakby by^a zawieszona w pró¹żni pomiędzy niekochanym m^êżem a m³odym partyzantem, stale budz¹cym w niej wspomnienie prawdziwego uczucia. Myś¹ o tym, że ucieczka przed œwiatem jest niemożliwa, by^a obecna ju¹ we wcześniejszych tekstach Selimovicia, jednak w powieści *Magla i mjeseèina* zosta^a szczególnie uwypuklona. Dramat Ljuby rozdartej pomiędzy niekochanym Jovanem a nieszcz^æliw¹ mi³ości¹ do innego m^êżczyzny wyznacza jak gdyby dwa toki życiowe: jeden – to obecne, niespeⁿⁱone życie z m^êżem, drugi – to wspomnienie dawnej mi³ości, nadaj¹ce w znacznym stopniu sens życiu bohaterki. W chwili, gdy oży³y wspomnienia, kobiet^ê ogarn^æo absolutne poczucie beznadziei, zubo¹żnienia, niech^æci do życia. Owa nieziszczona perspektywa szcz^æcia doprowadzi^a j¹ do gorzkiej refleksji: „[...] życie to nie œwi^æto, ale – cierpienie [...]”²⁶, któr¹ pog³ębi³o jeszcze dojmuj¹ce poczucie osamotnienia: „Ka¹dy ma co^æw³asnego – jak¹æ myś¹, jak¹æ pragnienie, a ona żyje zupełnie bez celu, bez jakiegokolwiek powodu, na nic nie czekaj¹c i niczego nie pragn¹c; dziwne jest tylko to, że zrozumia^a to w³añnie dzie¹wieczorem, a przecie¹ż żyje tak od lat, stale to przed sob¹ ukrywaj¹c. D³u¹żej jednak nie mo¹że tego robi^æ. W jaki sposób z³agodzia^æ ból z powodu życia bez mi³ości, bez dzieci, bez

²⁴ Wojna toczy^a się gdzie^æ w tle, nie by^a w powieści obecna w sposób bezpośredni. Dopiero w końcowych partiach utworu Niemcy dotarli do wsi i dosz³o do zdecydowanych stara¹.

²⁵ M. Selimovicia, *Magla i mjeseèina*, Sarajevo 1970, s. 88.

²⁶ Tam¹że, s. 25.

jakiejkolwiek nadziei?”²⁷. Moment przebudzenia Ljuby, uzyskania przez nią pełnej świadomości własnego losu był w zasadzie przypadkowy – rozmowa z rannym partyzantem stała się impulsem do przywołania wspomnień, te zaś skonfrontowane z teraźniejszością, uświadomiły jej bezsensowność życia bez miłości, bez idei, bez pragnień i marzeń. Bohaterka nie była osobą buntującą się w sposób otwarty, swej niezgodzie na takie życie dawała wyraz jedynie w swych przemyśleniach. Jej chaotyczne refleksje obrazującej zagubienie i poczucie głębokiego osamotnienia wyrażone zostały za pomocą rozbudowanych, wielokrotnie złożonych zdań, wśród których pojawiają się grupy pytań oddających stan niepewności i braku oparcia w kimkolwiek. Refleksje Ljuby na temat własnego życia przepełnione są żalem i goryczą: „Poszłam niewłaściwą drogą i wciąż nie idę, czuję coraz większą pustkę w sobie i wokół siebie, nic już mnie nie cieszy; cokolwiek mogło się zdarzyć, zostało na innej drodze, na którą powinnam po prostu wrócić, ale nic nie jest jednocześnie równie łatwe i równie trudne”²⁸. Bohaterka znalazła się w kluczowym momencie swego życia: uświadomiwszy sobie beznadziejność swego położenia, zapragnęła chociażby poznać losy mężczyzny, którego nigdy nie kochała, jednak rozstała się z nim przed trzema laty i wyszła za Jovana. Znamienne, że mowa pozornie zależna w sposób płynny ulega przekształceniu w monolog wewnętrzny Ljuby. Sytuacja ta zachodzi w momencie uświadomienia sobie przez bohaterkę porażającej prawdy o własnym życiu – jak w przywołanym wyżej przykładzie. Zabieg ten służy nie tylko ukazaniu świata przedstawionego w formie projekcji psychicznej bohaterki, ale także niejako wniknięciu w jej „ja” – w sferę uczuć, sposób myślenia i widzenia rzeczywistości. Pod wpływem młodego partyzanta bohaterka przypomina sobie uczucie, które wciąż jeszcze żywe. Po wielu wahaniach zdecydowała się podjąć próbę zdobycia w pobliskim miasteczku informacji na temat swego dawnego narzeczonego, jednak nie doprowadziła swego postanowienia do skutku – z kupcem, który miał jej pomóc, prowadziła dialog, którego efekt był odwrotny do zamierzonego: Ljuba niczego się nie dowiedziała.

Próba nawiązania kontaktu z drugim człowiekiem, zwykle zresztą spełniająca na niczym, jest ważnym motywem w twórczości Selimovicia. Motyw rozmowy, w której każda ze stron kieruje się własnymi racjami, np. przemilczając pewne fakty, a także motyw nieporozumienia wynikającego z nieumiejętności nawiązania kontaktu, czasem z najbliższą osobą, występują w powieści *Magla i mjesëina* niejednokrotnie. Jovan i Ljuba odczuwali wobec siebie obcość, czasem wręcz wrogość, przy czym wcale nie rozmawiali o swoich uczuciach i odczuciach. Krótkie wymiany zdań o charakterze ogólnym u obojga potęgowały jedynie poczucie niezrozumienia i odrzucenia. Ljuba, przywołując wspomnienia daw-

²⁷ Tamże, s. 30.

²⁸ Tamże, s. 51.

nej mi³ooci, odrzuci³a Jovana, którego nie darzy³a uczuciem i przez którego nie czu³a się kochana. Jovan nie rozumia³ zachowania żony, wyczuwa³ jej niezadowolone, którego przyczyn nie zna³, podejrzewa³ ją o zdradę. Ten brak dialogu sta³ się zarzewiem utajonego konfliktu, doprowadzi³ też Jovana do gorzkiej refleksji: „Przecież nic cz³owiek o cz³owieku nie wie”²⁹. Myśli na temat nieumiejętności nawiązania kontaktu i niebezpieczeństwa zamykania się w sobie słu³ także m³ody partyzant: „Najgorzej, gdy ludzie milcz¹, gdy nie wyjawiaj¹ swoich racji; wtedy ma prawo zaistnieć każda w¹tpliwość. I moja, i twoja”³⁰.

Postać uczuciowej, ale rozczarowanej banalnym życiem z niekochanym mężem Ljuby jest skontrastowana z postacią Jovana. Każda z nich ucieleśnia inny model życia: Jovan jest cz³owiekiem zakorzenionym, silnie zwi¹zanym z ziemią, stanowi¹c¹ dla niego nadrzędny wartość; dla Ljuby najważniejsze by³y uczucia, poczucie bliskości, stąd życie bez mi³ooci jawi³o się jej jako udręka. M³ody partyzant, któremu Jovan uratowa³ życie, a opiekę nad nim sprawowa³a Ljuba, wprowadzi³ inne jeszcze wartości, przede wszystkim poświęcenie dla innych, zaangażowanie w ideologię. Podobny pod tym względem by³ do niego Stanko, brat Jovana, jednak obie postaci różni³o doświadczenie: m³ody cz³owiek od siedemnastego roku życia (czyli od trzech lat) by³ partyzantem i przeżycia wojenne w³aciwiewie w zupełności wyczerpa³y jego życie, natomiast Stanko – uchodzi¹cy za cz³owieka o wyjątkowo silnym charakterze, nieugiętego, jakby pozbawionego uczuć – doświadczy³ spalenia domu przez Niemców i wymordowania najbliższych: żony i dzieci, co po³oży³o się cieniem na jego dalszym życiu, ukierunkowa³o je – do pewnego momentu – wy³1ecznie na pragnienie zemsty. Ostatecznie Stanko podj¹³ decyzję o adopcji partyzanckiej sieroty.

Dwie najsilniej skontrastowane postaci, w dodatku skupione wokół jednej kobiety, to Jovan i m³ody partyzant. Znacząco jest to, że razem zginęli. Jovan w³aciwiewie nie kocha³ żony, choć dba³ o nią w sobie w³aciwiewy sposób (kupi³ jej sukienkę, pachnące mydło, nie bi³ jej, nie zmusza³ do pracy). By³a mu potrzebna do pracy w gospodarstwie, ba³ się więc, by nie opuści³a go przed jesienią, bo wtedy nie poradzi³by sobie sam ze wszystkimi obowiązkami. Zagrożenie dla swego małżeństwa upatrywa³ w partyzancie, którego zresztą sam sprowadzi³ do swego domu. Jednak nie okazywa³ zazdrości, nie próbuje w żaden sposób wyjaśnić z Ljubą tej sprawy. Ze stoickim spokojem zdawa³ się przyjmować to, co przynosi³o mu życie.

Partyzant natomiast sta³ się mimowolnym świadkiem dramatu Ljuby i Jovana. Darzy³ kobietę uczuciem, co jednak stara³ się ukryć. Gdy w wyniku nadejścia Niemców Jovan oraz partyzant ponieśli śmierć (by³o to bardzo naturalne

---

²⁹ Tamże, s. 107.

³⁰ Tamże, s. 99.

rozwi¹zanie – toczy³a siê wojna), w pewien sposób opad³o napiêcie, jakie miêdzy nimi stopniowo narasta³o. Œmieræ ta nie by³a nieoczekiwana – stanowi³a wrêcz konsekwencjê relacji miêdzyludzkich, jakie zosta³y ukazane w powieœci. Zbli³y³a i zjednoczy³a dwóch bohaterów. Obecnoœæ Ljuby przy œmierci obu mê³-czyzn by³a uzasadniona wiêzami, jakie j¹ z ka³dym z nich ³¹czy³y. W ten sposób historia zatoczy³a ko³o³¹.

Kondycja ludzka w powieœci *Magla i mjeseèina* jawi siê na wskroœ pesymistycznie. Wszystkich bohaterów ³¹czy³o dojmuj¹ce poczucie osamotnienia. Œadna z postaci nie doœwiadczy³a poczucia spe³nienia, radoœci ζ ycia, ka³da opanowana by³a przez strach, ogrom w¹tpliwoœci w lu³ny sposób nawi¹zuj¹cych do sytuacji wojennej. Najbardziej dotkliwym doœwiadczeniem zdaje siê niemo³liwoœæ porozumienia z drugim cz³owiekiem, nawi¹zania konstruktywnego dialogu. W³œciwie najboleœniejsze jest nie to, ζ e cz³owiek nie znajduje u innych zrozumienia, ale to, ζ e o swym cierpieniu nie chce czy te³ nie potrafi drugiemu opowiedzieæ. Ka³da z postaci nosi³a w sobie ζ al i niechêæ do innych, jednak – z r³o³nych powodów – ich nie wypowiada³a. Jovan mia³ ζ al do Ljuby, podejrzewa³ partyzanta o niszczenie jego ma³ ζ e³stwa, nie potrafi³ porozumieæ siê z bratem, ale – nikomu o niczym nie mówi³. Wybra³ milczenie. Stanko tak³e nie opowiada³ o swym cierpieniu i poczuciu krzywdy po stracie rodziny. Ljuba oraz partyzant zdecydowali siê na rozmowê, która jednak nie by³a wolna od niedom³owie³ i niedopowiedze³, zatem w efekcie – niezupe³nie szczera. Œycie ka³dego z bohaterów up³ywa³o pod znakiem nieumiejêtnoœci spotkania z Innym. Mimo to stale byli zwrócen¹ w stronê drugiego cz³owieka, bêd¹cego w istocie zawsze Ÿród³em cierpienia. „Wrzucenie w œwiat” bohaterów *Magli i mjeseèiny* pozostaje w zwi¹zku z egzystencjalistyczn¹ wizj¹ cz³owieka i jego losu. Bohaterowie w istocie nie znajduj¹ oparcia w drugim cz³owieku, maj¹ poczucie g³êbokiej alienacji, brak im te³ wszelkich odniesie³ metafizycznych – ludzkie ζ ycie ma charakter wy³¹cznie doczesny. Bohaterowie odczuwali absurdalnoœæ ζ ycia, ka³dy z nich zosta³ w bolesny sposób doœwiadczony.

Dramaty ludzkie rozgrywaj¹ siê u Selimovicia w obecnoœci natury. Metoda harmonizacji elementów ludzkich i przyrodniczych zosta³a przez pisarza zastosowana ju³ w niektórych opowiadaniach, w powieœci *Tiŝine*, a na wiêksz¹ skalê w *Magli i mjeseèinie*. W drugiej powieœci autora *Twierdzy* bardzo mocno akcentowana jest niezmiennoœæ natury, jej obojêtnoœæ wobec wszelkich dziejowych zawieruch. Wojna dotyka cz³owieka, natomiast przyroda pozostaje niekniêta, niewzruszona najwiêkszymi ludzkimi dramatami.

Natura jest przestrzeni¹ wolnoœci – partyzant, gdy poczu³ siê lepiej, wyprowadzi³ siê z domu Ljuby i Jovana do koliby na bagnach. Tutaj ζ y³ zgodnie z ryt-

³¹ K. Prohia, dz. cyt., s. 112–114.

mem przyrody, bez konieczności dostosowywania się do innych ludzi. Codziennie podziwiał cud rodzącego się dnia, grę światła i ciemności, obserwował ptaki i inne zwierzęta. Piękno i majestat przyrody ostro kontrastują z toczącą się w tle wojną. Spokój partyzanta zakłóca dopiero Jovan – brak porozumienia między obu mężczyznami wpłynął na sposób postrzegania przyrody przez młodego człowieka: zaczął się jej obawiać. Pojawił się obraz mrocznej równiny bez gwiazd, który po raz pierwszy stanął mu przed oczami w chwili bezpośredniego zagrożenia życia (przed śmiercią uratował go wówczas Jovan). Krajobraz ten odzwierciedla pustkę wewnętrzną sparaliżowanego strachem młodzieńca.

Ważność przyrody w omawianej powieści sygnalizuje już jej tytuł: mgła, księżycowa pościła oraz cisza stałymi towarzyszami wewnętrznych zmagani bohaterów z samymi sobą. Większość sytuacji rozgrywa się o zmroku, noc lub przed świtem, a księżyc często stanowi dla bohaterów jedyne towarzystwo. W tych chwilach niesamowitej atmosferze przeżywają oni trudne momenty rozmów z samymi sobą, snują swe monolog, jednocześnie nie umiemy nawiązać kontaktu z drugim człowiekiem. Świat przedstawiony ma w istocie charakter mglisto-księżycowy. Przyroda współgra z ludzkimi przeżyciami, pełni rolę symboliczną. Jej niezmienną odzwierciedla też niemoc człowieka, jego ograniczoną i nieumiejętną odmienienia odwiecznego porządku. Jest to ujęcie na wskroś deterministyczne.

Styl Selimovicia jest w tym utworze ukierunkowany na obrazy i psychologizację postaci – zachodzi między nimi wzajemne relacje, ponieważ pejzaż nie jest celem samym w sobie, nie pełni funkcji ozdobników.

Magla i mjesečina jest powieścią, której zasadniczą wartość należy upatrywać w zwrocie w stronę życia wewnętrznego człowieka oraz w nowy sposób ukazania wojny. Kwestie te tkwią tutaj w jej rdzeniu. Wojna, będąca specyficzną sytuacją egzystencjalną, służy krystalizacji postaw, wymusza podjęcie przez bohaterów pewnych decyzji, każdej w jakiś sposób dotyka. Selimovicia ukazał w powieści dramat kilku postaci, każdej przyznając prawo głosu, rezygnując jednocześnie z wszelkiego komentarza. Sposób przedstawienia jednostkowych konsekwencji wojennej zawieruchy z perspektywy kilku różnych bohaterów daje obraz w istocie zdialogizowany, niejednorodny, pełen napięcia i dramatyzmu, przede wszystkim zaś – wymykający się wszelkim ocenom i uogólnieniom.

* * *

We wczesnej prozie Selimovicia, podejmujemy w znakomitej większości tematykę wojenną, wyraźnie doszliśmy do głosu zasadniczego cecha jego pisarstwa, mianowicie wielogłosowość. Wprawdzie niektóre spośród pierwszych opowiadań, pozostające w pewnym stopniu pod wpływem doktryny socrealistycznej (zatem przedstawiającej rzeczywistość w sposób tendencyjny), miały cha-

rakter jednogłosowy, jednak w wielu innych zaobserwowane już można wyraźnie skłonności do udialogizowania świata przedstawionego, co zostało pogłębione w obu pierwszych powieściach. Dialog jest prowadzony na poziomie świata przedstawionego – w kolejnych tekstach ulega stopniowej komplikacji, również w planie narracyjnym, a także ma charakter zewnętrzny, tzn. toczy się pomiędzy poszczególnymi utworami tego autora.

Jednocześnie warto podkreślać, że twórczość Selimovicia wyraźnie ewoluowała, co jest dostrzegalne w planie struktury, narracji, konstrukcji bohaterów. Sam pisarz tak wypowiada się na temat swych pierwszych utworów: „Wszystko, co napisałem przed *Derwiszem...*, to przygotowanie, wstęp, uwertura – jakkolwiek to nazwiecie. Byłem pewien, że po napisaniu tych stron stworzę wreszcie prawdziwą powieść, *Derwisza i aniera*, ponieważ księżka ta w pełni wyrasta z mojej biografii”³².

Pierwsze powieści Selimovicia odegrały ponadto ważną rolę w rozwoju prozy bośniackiej z co najmniej dwóch powodów: autor *Twierdzy* zaproponował nowy sposób pisania o wojnie oraz zdecydowany zwrot w stronę życia wewnętrznego człowieka. Zainteresowanie meandrami ludzkiej duszy zapowiadało już arcydzieło – *Derwisza i aniera*³³.

---

³² M. Selimovicia, „*Pisac može da žudi samo za nemogućim*”, razgovor vodio R. Bratić, [w:] tegoż, *Pisci, mišljenja i razgovori. Eseji, članci, polemike, intervjui*, Beograd 1986, s. 307.

³³ Po napisaniu *Magli i mjesečiny* pisarz przygotował do druku zbiór nowel i opowiadań o tematyce wojennej *U sjenci ustanka* [W cieniu powstania]. Księżka ta jednak nie została opublikowana (R. Trifković, *Tri novele i tri romana Mehmeda Meše Selimovića*, [w:] *Djelo Meše Selimovića...*, s. 223).

Rozdział 4

Największe osiągnięcia literackie

*Pisarz nie dokonuje rozrachunku z przeszłości¹;
o czymkolwiek by pisał, zawsze osłdza współczesnych¹.*

4.1. *Derviš i smrt* – powieść o tragicznym losie człowieka zindoktrynowanego

Derviš i smrt, powieść uznana za arcydzieło, przyniosła autorowi rozgłos i sławę w kraju i poza granicami Jugosławii². Spowodowała ona, że przewartościowano dotychczasowy dorobek literacki Selimovicia: „Całkowitym fenomenem jest [...] sztuczna normotwórczość *Derwisza i śmierci* wobec utworów powstałych przed nim. [...] W jugosławińskiej krytyce pojawienie się tej powieści spowodowało nobilitację «przedderwiszowego» dorobku autora”³.

¹ M. Selimović, *Pisac se sudi sa svojim vremenom ma o èemu pisao*, razgovor vodio M. Vitezović, [w:] tegoż, *Pisci, mišljenja i razgovori. Eseji, èlanci, polemike, intervjui*, Beograd 1986, s. 316.

² Powieść wzbudziła żywe zainteresowanie krytyki jugosławińskiej. Przeważały wysokie, pełne uznania oceny, nie brakowało słów zachwytu dla talentu małego dotąd zauważanego autora (Mirko Miloradović, Muharem Pervia, Miloš Bandia, Risto Trifković, Miodrag Bogićević, Predrag Palavestra), choć pojawiły się także głosy krytyczne (Vuk Krnjević, Ante Pedišić, opinie formułowane w „Glasniku islamske vjerske zajednice”), zarzucające pisarzowi stosowanie uproszczonej psychologii, a także sprzeniewierzenie się istocie islamu poprzez manipulację cytatem z *Koranu*, będącym mottem powieści (M. Skakić, *Meša Selimović u književnoj kritici. Kritika kritike. (Studija)*, Beograd 1999, s. 49–55). Utwór został wyróżniony szeregiem prestiżowych nagród literackich: NIN-owa nagroda (1967), Goranova nagroda (1967), Njegoševa nagrada (1969), Nagrada AVNOJ-a (1970); pisarzowi przyznano także tytuł doktora *honoris causa* Uniwersytetu w Sarajewie. *Derviš i smrt* zyskał również uznanie poza granicami ojczyzny Selimovicia, co znalazło m.in. wyraz w przekładach na języki obce – powieść przetłumaczono na około 30 języków (w Polsce uznany za znakomity przekład Haliny Kalitny ukazał się w 1969 roku). O ważności i sukcesie powieści świadczy także fakt, że stała się ona inspiracją dla twórców teatru (dramatyzacja *Derwisza...* w reżyserii Jovana Putnika została przedstawiona najpierw w Zenicy, potem w Belgradzie), artystów, rzeźbiarzy, muzyków i literatów. Na jej podstawie powstał serial telewizyjny w reżyserii Savy Mrmaka z Zoranem Radmilovićem w roli głównej, a także film *Derviš i smrt* w reżyserii Zdravka Velimirovicia z Vojmirem Miriciem w roli Nurudina (M. Selimović, *Relativnost ljudskog mišljenja*, razgovor vodio M. Pavlović, [w:] tegoż, *Pisci...*, s. 308–309).

³ E. Pućka, *Recepcja powieści Mešy Selimovicia w Polsce*, [w:] *Polska–Jugosławia. Związki i paralele literackie*, Wrocław 1987, s. 173.

Utwór ukaza³ się w 1966 roku w sarajewskim wydawnictwie Svjetlost. Wcześniej, w 1964 i 1965 roku, fragmenty powieści drukowano w miejscowych czasopiśmie „Oslobođenje” oraz „ivot”. Pocz¹tkowo jednak, jeszcze podczas publikowania go w prasie, utwór nosi³ inny tytu³, mianowicie *Ēetiri zlatne ptice* [Cztery z³ote ptaki]. Zmiana zosta³a wprowadzona pod wp³ywem sugestii krytyka literackiego i przyjaciela Selimovicia – Risto Trifkovicia. *Ēetiri zlatne ptice* to metafora odwiecznego ludzkiego pragnienia i poszukiwania szczęścia, zaczerpnięta z ludowej opowieści, przytoczonej w tekście i stanowi¹cej swoisty refren, który wielokrotnie powraca we wspomnieniach bohatera.

Ahmed Nurudin przywo³ywa³ w pamięci opowieść o z³otych ptakach zas³yszan¹ niegdy³ od babci. Jest to motyw przewodni wspomnień z dzieciństwa. Cztery z³ote ptaki ozdobi³y jedyn¹ pamię¹tkę derwisza z rodzinnego domu – chustkê, któr¹ przyniós³ mu ojciec; by³y także obecne na ok³adce ksi¹żki Abu'l-Farad a подарowanej mu przez jedyne go przyjaciela – Hasana. Cz³owiek poszukuje w życiu szczęścia, tak jak ludowy bohater z³otego ptaka. Poszukiwania te s¹ jednak bezowocne, kończ¹ się rozczarowaniem i poczuciem klęski – nikomu nie udaje się go odnaleźć: „By³o nas czterech braci i wszyscy czterej szukali³śmy z³otego ptaka szczęścia. Jeden zgin¹³ na wojnie, drugi zmar³ na suchoty, trzeciego zamordowano w twierdzy. Ja swego ptaka już nie szukam”⁴. U kresu życia z³oty ptak ukaza³ się Nurudinowi pod postaci¹ w³adzy i przyjaźni, kiedy jednak i te wartości straci³y znaczenie, z gorycz¹ i poczuciem beznadziei w przed³miertnym wyznaniu nazwa³ go z³udzeniem⁵.

Ostatecznie pisarz zdecydowa³ się na tytu³ nader prosty i zrozumia³y, zarówno wskazuj¹cy zasadniczy temat powieści, jak i oddaj¹cy napięcie stanowi¹ce o konstrukcyjn¹ utworu. *Derviš i smrt*⁶ w centrum uwagi stawia dwie kategorie, stale przeplataj¹ce się w tekście, spe³nia zatem podstawowe funkcje tytu³u utworu literackiego: identyfikuje tekst, a także stanowi swoiste do niego wprowadzenie (funkcja inicjalnej metawypowiedzi)⁷.

Bohaterem powieści jest derwisz (mimo że jest szejkiem zakonu, a nie zwyk³ym derwiszem, w tytule pojawia się to w³ażnie określenie lokuj¹ce bohatera na równi z innymi, w żaden sposób nies³u¹ce jego zindywidualizowaniu), czyli cz³onek muz³mańskiego bractwa religijnego o charakterze mistycznym.

⁴ M. Selimovicia, *Derwisz i śmierć*; prze³. H. Kalita, Warszawa 1977, s. 230.

⁵ N. Miloševića, *Zidanica na pesku. Književnost i metafizika. Crnjanski, Desnica, Nastasijevića, Lalia, Andrija, Selimovicia*; Beograd 1978, s. 172–174.

⁶ Warto zwrócić uwagę na fakt, że tytu³ najs³ynniejszej powieści Selimovicia wyróżnia się na tle pozosta³ych tytu³ów jego utworów przede wszystkim dos³ownośc¹. Pisarz preferowa³ tytu³y abstrakcyjne, maj¹ce wymowę symboliczn¹ (K. Prohija, *Ēiniti i biti. Roman Meše Selimovicia*, Sarajevo 1972, s. 87). Potwierdzaj¹ to: *Tišine, Magla i mjesečina, Tvrdava, Ostrvo, Krug*.

⁷ D. Danek, *Dzieło literackie jako ksi¹żka. O tytu³ach i spisach rzeczy w powieści*, Warszawa 1980, s. 76–77.

Najstarsze znane bractwo założone w roku 1077 przez Abd-al-Kadira al-Dżilaniego stanowili kadiryci. Rytuał derwiszów oddziaływa na emocjonalną stronę religijności, zwąszcza poprzez charakterystyczne tańce, polegające na wielogodzinnym, nieprzerwanym obracaniu się wokół własnej osi, przy równoczesnym wypowiedaniu słów magicznych. Taki rytuał obowiązywał u derwiszów tańczących z Konyi (Turcja), zakonu założonego przez Celaleddina (Dżelaledina) Rumiego, zwanego Mewlana (1207–1273). Twórca tego bractwa był wykładawcą teologii muzusmańskiej w Konyi, uważany jest za największego poetę-mistyka w Persji. Selimowicia interesowała właśnie zakon derwiszów tańczących, którego szejkiem uczynił Ahmeda Nurudina. Warto podkreślić, że derwisze byli bardziej uduchowieni niż hodowcy, celem ich działalności było doskonalenie duszy; ponadto zajmowali się czytaniem chorym czy tłumaczeniem snów. Bohater jest więc duchownym silnie zaangażowanym w życie religijne, a także intelektualistą⁸.

Derwisz jest wielokrotnie konfrontowany ze śmiercią¹: *Derviš i smrt* jest niejako dialogiem pomiędzy życiem a śmiercią – to *prelazni govor* (mowa na pograniczu)⁹. Idąc do umierającego Alijagi Dżanicia jako osoba duchowna, Nurudin zastanawia się nad tym, co mu powie i po raz pierwszy doświadczy poczucia zwłóknienia, niepewności, dotychczas nieobecnych w jego opartym na silnej wierze życiu – powoli zaczął się zmieniać jego stosunek do spraw, które go osobiście dotyczyły; niespodziewana śmierć zniszczonego przez totalitarną władzę brata doprowadziła do całkowitej przemiany wewnętrznej bohatera; wreszcie derwisz został postawiony wobec własnej śmierci – przerażony i bezradny przeżywał ją w sposób bardzo intensywny, nie mając już w sobie nic z człowieka, dla którego wiara stanowiła jedyne oparcie¹⁰. Śmierć – dotychczas abstrakcyjna – dotknęła bohatera, stała się czymś konkretnym, wobec czego trzeba ją określić stanowisko. Śmierć Haruna wywołała w Nurudynie nowe pytania o zasady i moralny porządek ludzkiego życia oraz egzystencjalne znaczenie śmierci. Derwisz zaznał stopniowej zmiany stosunku do śmierci: odchodził od metafizyki teologicznej, poprzez metafizykę polityki doświadczył także biologicznego strachu przed śmiercią¹¹.

⁸ M. Pervia, *Derviš i pesnik*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdžija, Sarajevo 1988, s. 119.

⁹ K. Prohija, dz. cyt., s. 108.

¹⁰ Nasuwa się tu skojarzenie z *Obcym Camusa* – osi strukturalną w tym utworze jest abstrakcyjna kategoria „bytowania-ku-śmierci” zapożyczona od Heideggera. Skupiona wokół niej fabuła służy zobrazowaniu podstawowego przesłania filozofii absurdu (A. Grzegorzczak, *Kochanek prawdy. Rzecz o twórczości Alberta Camusa*, Katowice 1999, s. 55).

¹¹ L. Kovacs, *Suptilnost romana*, sa francuskog M. Nezirovića, [w:] *Djelo Meše Selimovicia...*, s. 269.

Należy podkreślać, że powieść by³a uwarunkowana prze³yciami i doœwiadczeniami pisarza, jej Źród³em by³a rodzinna tragedia. Arcydzie³o wyros³o z zainteresowania zasadniczym dla Selimowicia dylematem moralnym zwi¹zanym z konfliktem pomiêdzy tym, co ludzkie, a tym, co wieczne, pomiêdzy indywidualnym i wspólnotowym aspektem ludzkiego Źycia. Wkrótce po tragicznej œmierci ukochanego brata Œefkiji pisarz wyjecha³ z rodzinnej Tuzli do Belgradu. Pisanie pe³ni³o dlañ wówczas funkcjê terapeutyczn¹. W pierwszych opowiadaniach partyzanckich nie bez kozery pojawia³ siê temat ofiary poniesionej za innych. Selimowia zdawa³ sobie sprawê z tego, że temat utraconego brata bêdzie mia³ dla jego pisarstwa kluczowe znaczenie, tymczasem jednak nie potrafi³ nadaæ mu odpowiedniego artystycznego wyrazu. Dopiero w *Derwiszu i œmierci*, po oko³o dwudziestu latach po tragedii, zdo³a³ osobistemu doœwiadczeniu nadaæ wymiar uniwersalny. By nie ulec pokusie pisania o niezbyt odleg³ej rzeczywistoœci, siêgn¹³ po kostium historyczny¹².

Motyw utraty brata, jego niezawinionej i niesprawiedliwej œmierci oraz konsekwencji tego doœwiadczenia dla bohatera pe³ni w powieœci zasadnicz¹ rolê. Warto zwróciæ uwagê na to, że gdy Nurudin wyszed³ wreszcie z tekkie, przeszed³ do dzia³ania i uknu³ intrygê, której celem by³o ukaranie winnych jego nie-szczêœcia, spowodowa³ wybuch zamieszek w *èarsîji*. Wtedy te¿ zgin¹³ czyjœ brat o imieniu Œevkija. Historia niejako zatoczy³a ko³o: osierocony Nurudin przyczyni³ siê do tragedii kolejnej rodziny, poniewa¿ cz³owiek, który straci³ wiarê, automatycznie przyjmuje narzucone regu³y walki i staje siê elementem mechanizmu przemocy¹³.

Tytu³ powieœci wyra¿a wzajemne przeplatanie siê tego, co zewnêtrzne, z wnêtrzem bohatera; jest on – inaczej mówi¹c – wyrazem dialogu, jaki Ahmed Nurudin bezustannie prowadzi³ sam ze sob¹ i z innymi. Jednocześnie w tytule toczy siê dialog innego rodzaju: *derviœ* to turcyzm kieruj¹cy uwagê w stronê tematyki filozoficznej i wprowadzaj¹cy do tekstu wschodni klimat; *smrt* to wyraz s³owiañski, który ³¹czy rozwa¿ania filozoficzne z doczesnym bytowaniem cz³owieka¹⁴. Pozostaje to w œcis³ym zwi¹zku z miejscem akcji powieœci – Boœnia znajduje siê na pograniczu¹⁵, pomiêdzy Wschodem a Zachodem. Dla Seli-

¹² M. Selimowia, *Sjeanja*, Beograd 1977, s. 190–198.

¹³ L. Aninski, *Meœa Selimowia i njegova knjiga o èoveku*, preveo sa ruskog B. Markovia, [w:] *Djelo Meœe Selimowia...*, s. 252.

¹⁴ A. Peco, *U funkciji djela. Turcizmi u romanu „Derviœ i smrt” Meœe Selimowia*, [w:] *Djelo Meœe Selimowia...*, s. 346.

¹⁵ Boœnia w powieœciach Selimowicia to jeden z ciekawszych w literaturach po³udniowos³owiañskich pejza¿y pogranicza (zob. M. D¹browska-Partyka, *Literatura pogranicza, pogranicza literatury*, Kraków 2004, s. 40). Jest to bardzo boleœnie doœwiadczony przez historiê kraj; z silnego z nim zwi¹zku uczuciowego bez w¹tpienia wynika znacz¹ca w tej prozie refleksja nad z³em. Rozwa¿aniom tym najczêœciej towarzyszy ukazanie sytuacji cz³owieka osaczonego przez z³o, z której nie ma w³aœciwie wyjœcia (*Derviœ i smrt*), a tak¿e ukaza-

movicia – podobnie jak dla autora *Mostu na Drinie* – kraj ten jest terenem spotkania i dialogu pomiędzy wschodni¹, zachodni¹ i miejscow¹ kultur¹ ludow¹, wyróżnia się niezwyk³ym pięknem i bogactwem, a także – wewnątrz¹ z³ożoności¹, która od wieków skazuje j¹ na tragiczny los. Bośnia jest jednocześnie kochana i nienawidzona – zarówno przez pisarza, jak i jego bohaterów. Oddanie kolorytu lokalnego, umieszczenie akcji w dawnym Sarajewie, nie ma jednak wiele wspólnego z regionalizmem – Bośnia nabiera charakteru ojczyzny metafizycznej¹⁶.

Zarówno w *Derwiszu i śmierci*, jak i w *Twierdzy* występuj¹ postacie, które w sposób bezpośredni przedstawiaj¹ szereg komentarzy na temat swej ojczyzny – s¹ to Hasan i Šehaga Soëo. Zawsze s¹ to żarliwe, pełne egzaltacji i zaangażowania wypowiedzi, z których wy³ania się obraz kraju znajduj¹cego się na pograniczu Wschodu i Zachodu, pogr¹żonego w cierpieniu i nieszczęściu, skazanego na ci¹g³e uzależnienie od silniejszych s¹siadów. Hasan mówi³ o Bośniakach: „[...] my jesteśmy niczyi, zawsze na jakimś pograniczu, zawsze obiektem przetargu”¹⁷. Przywoływa³ też wymowne porównanie Bośni do Demala, olbrzyma na kikutach – pięknego i silnego Bośniaka, który niegdyś w pijackim amoku, okaleczy³ się do tego stopnia, że straci³ władzę w nogach i odt¹d porusza³ się na wózku inwalidzkim. Hasan nabra³ dystansu do swej ojczyzny w efekcie regularnych podróży – poznawanie innych krajów i narodów pozwoli³o mu zrozumieć, że z³o występuje wszędzie, nie jest domen¹ Bośni, któr¹ od chwili uświadomienia sobie tej prawdy pokocha³ jeszcze bardziej.

W *Derwiszu i śmierci* pojawia się ponadto (nader krytyczna) opinia na temat Bośni sformułowana przez osobę z zew¹tr: chodzi o list, jaki Dubrowniczanie napisa³ do „swoich”, czym sprowadzi³ na Hasana śmiertelne zagrożenie. Hasan znajdowa³ się niejako „pomiędzy” – by³ Bośniakiem, ale dzięki częstym podróżom nie zamyka³ się – jak inni – na rzeczywistość zew¹trzną. Na skutek przechwylenia przez szpiegów listu swego przyjaciela popad³ w konflikt ze „swoimi”.

Stosunek Šehagi do ojczyzny by³ jeszcze bardziej skomplikowany. W bezpośrednich wypowiedziach bohater wielokrotnie podkreśla³ swój¹ nienawiść do kraju i rodaków, akcentuj¹c z³o, które jego zdaniem mia³o w Bośni występować w większym niż gdziekolwiek indziej natężeniu. Bośniaków postrzega³ jako ludzi nieszczęśliwych, bo pozbawionych dumy i odwagi, co ich zawsze sytuo-

---

nie ludzkiej potrzeby solidarności z drugim człowiekiem, paraliżowanym przez strach (M. Bobrownicka, *W świecie zdominowanym przez strach. Systemy wartości i taktyki obronne*, „Krasnogruda” 1997, nr 6, s. 376).

¹⁶ M. Mirković, *Meša Selimović: „Tvrđava”*, [w:] *Djelo Meše Selimovića...*, s. 295; M. Selimović, *Bosna je razlog što su moje ličnosti komplikovane*, razgovor vodio A. Gruhonjia; [w:] tegoż, *Pisci...*, s. 302; M. Selimović, *Pisanje je nemilosrdan posao...*, [w:] tegoż, *Pisci...*, s. 287; R. Lagumdžija, *Poetska univerzalnost i misaona svevremenost – temeljan biljeg Selimovića evog romana „Derviš i smrt”*, [w:] *Djelo Meše Selimovića...*, s. 121.

¹⁷ M. Selimović, *Derwisz i śmierć...*, s. 302.

wa³o na ni³szej ni³ s¹siednie narody pozycji i skazywa³o na los poddanych. O swoistym przekleństwie Bo³ni *œ*wiadczy³a mia³y takie nazwy miejscowe, jak np.: Z³a Wie³e, Czarny Wir, B³otniska, G³odówka, Wilkowyje i inna. Tymczasem pozorna nienawi³e okaza³a si³e g³êboko skrywan¹, wielk¹ mi³o³ci¹, której wybuch nast¹pi³ na obczy³ynie, w Wenecji, gdzie – pad³szy ofiar¹ spisku uknu- tego przez rodaków – Šehaga So³o dokona³ Źywota. Ostatni¹ przed *œ*mierci¹ pro³bê skierowa³ do Osmana Vuka – poprosi³ o przypomnienie mowy bo³niac- kiej najpierw w postaci pie³ni ludowych, potem w formie najbardziej zwyczaj- nych, a przecie³ tak bliskich s³ów. Wyrazem mi³o³ci¹ do Bo³ni by³o szczególne umi³owanie j³ezyka. Wbrew g³oszonym przez siebie pogl¹dom Šehaga okaza³ si³e patriot¹, aczkolwiek jego mi³o³ci¹ by³a burzliwa i niejednoznaczna.

W twórczo³ci fabularnej Selimovicia Bo³nia jest wi³e pokazana w sposób od- daj¹cy skomplikowane relacje bohaterów z ojczyzn¹: jednocześnie jest kochana i nienawidzona z ca³ych si³, jest miejscem, którego nie mo³na zapomnie³e, o czym *œ*wiadcz¹ wymownie podró³e bohaterów – wyje³d³aj¹c z Bo³ni, t³skni¹ za ni¹, zdaj¹ sobie spraw³e z nieumiej³tno³ci Źycia bez niej, a ich dotychczas ostre i bez- kompensowe oceny ³agodniej¹ pod wp³ywem obserwacji innych narodów.

Osadzenie w kulturze, tradycji, duchowo³ci bo³niackiej wi¹Źe si³e z okre³o- nym sposobem prze³ywania *œ*wiata opartym na filozofii orientalnej w wariacie s³owia³skim, który jednak zyskuje wymiar uniwersalny. Powie³e ta „jest tere- nem krzy³owania si³e wielu kultur”¹⁸. Ze wzgl³edu na to jest te³ zjawiskiem wyj¹tkowym na gruncie europejskim: do³œwiadczenia znane Europejczykom zo- sta³y w niej wyra³one egzotycznym j³ezykiem kultury muz³ma³skiej¹⁹.

Utwór jest swoistym dialogiem pomi³dy tym, co lokalne, regionalne, a tym, co uniwersalne. Jest opowie³ci¹ o osadzonym w konkretnych realiach derwiszu, a tak³e o nieszc³ediwym cz³owieku. Znajduje to wyraz w konstrukcji *œ*wiata przedstawionego, zw³aszcza w kreacji g³ównego bohatera.

W *Derwiszu i œ*mierci Selimovicia zastosowa³ model powie³ci jako „odnalezio- nego r³ekopisu”. Informacja na ten temat znajduje si³e w zako³czeniu utworu. Ma ona form³e dopisku: „Swoj¹ r³ek¹ dopisa³ Hasan, syn Aliji: Nie wiedzia³em, Źe by³ tak nieszc³ediwy. Pokój jego udr³czonej duszy”²⁰. W ten sposób zostaje wyja³mona skomplikowana sytuacja narracyjna w utworze: okazuje si³e, Źe Ha- san jest równocześnie czytelnikiem, redaktorem i bohaterem powie³ci, to on od- nalaz³ i udost³pn³ szerszej rzeszy czytelników zapiski Ahmeda Nurudina, jego monolog wewn³trzy¹. Wykorzystanie chwytu „odnalezionego r³ekopisu” pot³-

¹⁸ J. Termer, *œ*mierz derwisza, „Kultura” 1970, nr 30, s. 11.

¹⁹ H. Bereza, *Na widoku. Upadek i ocalenie*, „Tygodnik Kulturalny” 1976, nr 17, s. 12.

²⁰ M. Selimovicia, *Derwisz i œ*mierz... s. 411.

²¹ Ró³nego rodzaju formy monologowe s¹ silnie obecne w serbskiej prozie dwudziestowiecznej (np. w twórczo³ci takich autorów, jak Mihailo Lalia, Dobrica œosia, Oskar Davi³o, Miloš Crnjanski, Slobodan Se-

guje efekt literackości²². Dopisek ten wnosi do mrocznej opowieści szejka nik³e ǫwiat³ko ludzkiej nadziei – to s³owo przebaczenia wypowiedziane przez Hasana. Zastosowany chwyt narracyjny znakomicie ilustruje przejęte by^æ mo^æże od Dostojewskiego, którego osi¹gnięcia literackie Selimovia^æ cen³ bardzo wysoko, przekonanie o niemo^æżności poznania prawdy o cz³owieku bez oddania mu g³osu²³.

Monolog wewn^ætrzny²⁴ derwisza ma formę zapisu, jednocześnie ǫciszony ton spowiedzi zmniejsza dystans pomi^ædzy narratorem a czytelnikiem. Zapewnia to wi^æksz¹ ni^æ w przypadku formy mówionej szczer^oæ i intymno^oæ wyznania, a zarazem wyra^æŹnie ujawnia perspektywę autotematyczn¹ maj¹c¹ istotne znaczenie w powieści²⁵. Wspomnienia te powstaj¹ niejako na oczach czytelnika, nie maj¹ charakteru skończonego, gotowego. S³u^æży temu konstrukcja czasu w powieści. Poniewa^æż narracja jest sposobem porz¹dkowania ǫwiata, czas jest od niej zależny: „By^æ mo^æże zatem nie do^owiadczamy zdarzeń w konfiguracjach czasowych, lecz do^owiadczamy czasu w konfiguracji zdarzeń. Czas konstytuuje zdarzenia, tak jak przestrzeń tworzy przedmioty, które j¹ zamieszkuj¹. Dlatego czas ma wiele wymiarów, gdy^æ uwarunkowany jest skomplikowaniem naszego my^ælenia o zdarzeniach”²⁶. Charakter bohatera rozwija się w czasie – stopniowo uwidaczniaj¹ się jego, dotychczas g³ęboko skrywane, cechy. O ich istnieniu dowiaduje się nie tylko czytelnik – odbiorca monologu Nurudina, ale i on sam odkrywa w sobie sk³onno^oæ do buntu, nienawio^oæ, i¹dz^æ zemsty, bezwz^æględno^oæ, zdolno^oæ do zdrady itd. W ci¹gu dwóch miesi^æcy i trzech dni (tyle czasu min^æo

---

lenia). Naturalnym następstwem pos³u^æżenia się takim rodzajem narracji jest subiektywizm, indywidualizacja i jednorazowo^oæ spojrzenia na ǫwiat. „U^æżycie monologu sugeruje, że zaistnia³a sytuacja, która sprowokowa³a narratora do wyboru takiej w³ażnie formy wypowiedzi. Jej u^æżycie sytuuje go wobec rzeczywisto^oci: przedstawia konflikt z otoczeniem czy konieczno^oæ szyfrowania informacji. Wyznacza tym samym status bohatera jako cz³owieka osamotnionego. Monolog odzwierciedla sytuację zamykania się w sobie [...]” (S. Nowak, *Monolog jako ǫwiatopogl¹d. Proza Slobodana Selenicia*, Kraków 2001, s. 136).

²² Nowy sposób wykorzystania monologu w powojennej prozie serbskiej, polegaj¹cy przede wszystkim na przejmowaniu przez wyst^æpuj¹cego w tek^ocie lub stoj¹cego poza nim redaktora roli nadrzędnej instancji rz¹dz¹cej ǫwiatem przedstawionym kosztem narratora, zosta³ – zdaniem Aleksandra Jerkova – zapocz¹tkowany w³ażnie przez powie^æ *Derviš i smrt* (S. Nowak, dz. cyt., s. 139).

²³ M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, prze³. N. Modzelewska, Warszawa 1970, s. 87–93.

²⁴ Monolog wewn^ætrzny s³u^æży personalizacji opowiadania – jest ono prowadzone z punktu widzenia bohatera. Istotne znaczenie ma fakt, że mimo dominacji spojrzenia Nurudina do g³osu dopuszczone s¹ także inne postacie.

²⁵ Refleksja autotematyczna jest bardzo często obecna w prozie fabularnej Selimovicia. Wyst^æpuje w powieści *Tišine* – jej bohater niejednokrotnie zastanawia się nad mo^æżliwo^oci¹ przekazania prawdy o w³ażnych prze^æżyciach za pośrednictwem j^æzyka. Zarówno w *Derwiszu*, jak i w *Twierdzy* refleksja nad s³owem pisanym zyskuje szczegól¹ rangę, zw³aszcza dlatego, że bohaterowie prowadz¹cy monologi s¹ intelektualistami, Ahmet Šabo jest poet¹ – fakt ten umo^æżliwia podjęcie tematyki estetycznej, która jednak nie znajduje się na pierwszym planie powieści. Pisanie jest dla bohaterów sposobem poznawania rzeczywisto^oci i samych siebie.

²⁶ E. Szcz^æsna, *Narracja jako chwyt tekstowy*, [w:] *Opowiadanie w perspektywie badań porównawczych*, pod red. Z. Mitosek, Kraków 2004, s. 251–266.

od chwili odkrycia przez szejka pierwszych oznak swego buntu do jego śmierci) bohater poznawa³ prawdę o sobie. Czas ma charakter subiektywny – Nurudin wielokroæ traci³ orientacjê w czasie, balansowa³ miêdzy przesz³oœci¹, teraŹniej-szoœci¹ i wyobraŹeniem przysz³oœci, które tworzy¹ niewykorzystane przezeñ moŹliwoœci.

Punkt widzenia bohatera jest ruchomy, zmienia siê. W centrum zainteresowania Selimowicia, podobnie jak to siê dzia³o w pisarstwie Dostojewskiego, znajduje siê samowiedza bohatera, jego ogl¹d œwiata i samego siebie. Do sposobu konstruowania bohatera przez autora *Twierdzy* moŹna by z powodzeniem odnieœæ niektóre opinie Bachtina na temat Dostojewskiego, np.: „Bohater interesuje Dostojewskiego jako odrêbny punkt widzenia, jako spojrzenie na œwiat i na samego siebie, jako stanowisko cz³owieka, który poznaje siebie i otaczaj¹c¹ go rzeczywistoœæ. Dostojewskiego interesuje nie to, czym bohater jest w œwiecie, lecz przede wszystkim to, czym jest dla bohatera œwiat i jego w³asna osoba”²⁷. Nurudin szuka³ prawdy o sobie, prawdy, która okaza³a siê trudna i bolesna, jej odnalezienie wymaga³o zg³êbienia tajników swego sumienia – dlatego monolog sta³ siê tu dialogiem: z sob¹, z innymi, ze œwiatem. UŹycie monologu wewnêtrznego Nurudina s³uŹy umieszczeniu go w centrum powieœciowego œwiata. W utworze wystêpuje stosunkowo duŹa liczba bohaterów (nadaje to tekstowi dynamikê), których dzia³ania zawsze – w sposób poœredni b¹dŹy teŹ bezpoœredni – krzyŹuj¹ siê z losem derwisza. Ten waŹny zabieg kompozycyjny pozwala na okreœlenie stosunku Nurudina do poszczególnych postaci. Wszystkie relacje miêdzyludzkie sk³adaj¹ siê na wewnêtrzny dramatyzm powieœci.

Zasadnicze pytanie, jakie Nurudin postawi³ sobie w kluczowym momencie swego Źycia, brzmi: „Kim jestem teraz? Kar³owatym bratem czy w¹tpi¹cym derwiszem?”²⁸. Czterdziestoletni szejka zakonu mewlewijskiego to *homo duplex* – cz³owiek o rozdwojonej œwiadomoœci moralnej²⁹. Bêd¹c derwiszem, by³ osob¹ g³êboko wier¹c¹ w sprawiedliwoœæ BoŹ¹ i porz¹dek œwiata, osob¹ funkcjonuj¹c¹ na uboczu Źycia spo³ecznego, kryj¹c¹ siê przed zgie³kiem œwiata w grubyh i bezpiecznych murach tekkie. Znac¹ca w powieœci jest symbolika przeszczeni okreœlonej ideologicznie: gruby mur tekkie i ogród wokó³ niej to mur pewnoœci, który dzieli dwa zupe³nie obce sobie œwiaty. Tekkie znajduje siê pomiêdzy wzgórzami; to oaza, w której Źycie p³ynie innym rytmem niŹ w œwiecie zewnêtrznym – pe³nym cierpienia, grzechu, wojen. TakŹe biel jej œcian ma wymowê symboliczn¹. Brama tekkie jest wprawdzie otwarta, jednak widoczny jest duŹy dystans zakonników wobec rzeczywistoœci zewnêtrznej. Izoluj¹c siê od

²⁷ M. Bachtin, dz. cyt., s. 71–72.

²⁸ M. Selimovia, *Derwisz i œniera...*, s. 90.

²⁹ M. Petrovia, *Roman Meœe Selimoviaz*, Niš 1981, s. 95–101.

œwiata, rezygnuj¹c z w³asnej indywidualnoœci, mog¹ oni lepiej wype³niaæ obo-
wi¹zki religijne. Ponadto w powieœci wystêpuje opozycja: niebo (dzieciñstwo) –
ziemia (teraŃniejszoœæ), wyraŃnie nacechowana aksjologicznie. Jednocześnie
nale¿y zauwa¿yæ istotn¹ w tekœcie opozycjê pomiêdzy przestrzeni¹ zewnêtrzn¹
(œwiat poza tekkie – dom jej fundatora, zajazd, muselimat, budynek s¹du, pocz-
ty, dom muftiego, dom Hasana, twierdza) a przestrzeni¹ wewnêtrzn¹ (ma ona
charakter w³œciwie dwustopniowy: jest to tekkie oraz wnêtrze Nurudina; wpro-
wadza ona uniwersalny, ponadhistoryczny model œwiata, który oparty jest na
wierze). W spokojniejszej, zdecydowanie bardziej wype³nionej refleksjami
i medytacjami czêœci pierwszej dominuje przestrzeñ wewnêtrzna, w czêœci dru-
giej – gdy derwisz wychodzi z tekkie i konfrontuje siê ze œwiatem – przestrzeñ
siê otwiera. Inn¹ jeszcze przestrzeñ – jako mi³œnik podró¿y – wprowadza do
powieœci Hasan: Carogród, Dubrownik, Posawina, Hercegowina. Przeciwwsta-
wienie ograniczonej przestrzeni ¿yciowej Nurudina oraz rozleg³ych przestrzeni,
w jakich obraca siê Hasan, s³u¿y skonstrastowaniu horyzontów obu postaci.

Religia dawa³a derwiszowi poczucie pewnoœci. Nale¿y podkreœlaæ fakt, i¿ is-
lam w o wiele wiêkszym stopniu ni¿ np. chrzeœcijañstwo czy judaizm zwrócony
jest zarówno na duszê, jak i na cia³o cz³owieka, na ¿ycie codzienne, bo reguluje
nie tylko zasady relacji cz³owieka z Bogiem, ale i kwestie miêdzyludzkie, tak¿e
w planie polityki i w³adzy. Boœnia zosta³a pokazana jako pañstwo oparte na za-
sadach religijnych, których rz¹dz¹cy gotowi s¹ w sytuacji zagro¿enia zdecydo-
wanie broniæ. Nurudin ¿y³ w spokoju, uwa¿any by³ za m¹drego cz³owieka, wie-
rzy³ w bezb³ednoœæ systemu w³adzy (dopuszcza³ mo¿liwoœæ b³êdu ze strony
jednostki, system zaæ – jako dany od Boga – by³ doskona³y), który ostatecznie
okaza³ siê typowym systemem totalitarnym.

Tematem powieœci s¹ relacje cz³owieka z w³adz¹, w³adzy z jednostk¹, a tak¿e
stosunek jednostki do ideologii. Nurudin wszed³ w konflikt z w³adz¹ w chwili,
gdy system dogmatów próbowa³ skonfrontowaæ z ¿yciem (ideologia ahumanis-
tyczna) – wtedy sta³ siê przeciwnikiem ideologicznym³⁰.

Islam – jako religia i ideologia – w powieœci Selimovicia jest obecny tak¿e
w jej strukturze, tworzy architekturê utworu. Powieœæ jest bogato inkrustowana
ajatami, cytatai zaczerpniêtymi z *Koranu*³¹ (b¹d¹¿ te¿ ich parafrazami), które

³⁰ P. Protia, „*Derviš i smrt*” *Meše Selimovicia*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia...*, s. 217–223.

³¹ Wokó³ stosunku Selimovicia do islamu naros³o sporo nieporozumieñ: *Derwisza i aniera* odczytywano
jako powieœæ o korzeniach tej religii b¹d¹¿ te¿ zarzucano jej autorowi sprzeniewierzenie siê duchowi *Koranu*.
Powodem tego oskar¿enia by³a parafraza cytatu stanowi¹cego kompozycyjn¹ klamrê powieœci, podkreœlaj¹ca
g³êboko tragiczn¹ wymowê utworu: „Biorê na œwiadka czas, prapocz¹tek i koniec wszystkiego – cz³owiek
sam d¹¿y do swej zguby” (M. Selimovicia, *Derwisz i aniera...*, s. 9). S³owa te pozostaj¹ w sprzecznoœci z *Kora-
nem*, wed³ug którego klêska czeka tego, kto nie zaufa Bogu, jednak pisarz by³ tego œwiadom, sam ten fakt
podkreœla³, twierdz¹c, i¿ dope³nieniem u¿ytego przezeñ motto jest wniosek wyp³ywaj¹cy z powieœci: o ile
cz³owiek nie znajdzie sensu w mi³œci, poniesie klêskê (N. Miloševia dz. cyt., s. 163–166). Niektórzy kryty-

poprzedzają każdy rozdział³. Można mówić o trojkiej zależności pomiędzy cytatem z *Koranu* a treścią¹ rozdziału: może panować między nimi zgodność (gdy cytat ma charakter relatywistyczny), rozbieżność (cytat dogmatyczny) b¹d^Ÿ też może występować sytuacja pośrednia, co s³u^Źy podjęciu polemiki z islamem i jego ^œwi^œt¹ ksi^œg¹.

Dialog ze ^œwi^œtem i z samym sob¹ Ahmed Nurudin rozpocz¹³ w momencie, gdy – zmuszony okolicznoœciami ode^œ niezale^Źny – wyszed³ z bezpiecznych murów tekkie naprzeciw ^œwi^œtu, od którego przez szereg lat skrz^œtnie si^œ izolowa³, jednoczeœnie uwa^Źaj¹c go za uporz¹dkowany i prawy. Moment rozpocz^œcia monologu to chwila, w której ten znany i przewidywalny ^œwi^œt zacz¹³ budzi^œ pewne – na razie niejasne, mgliste – podejrzenia derwisza. Nurudin najpierw z przestachem dostrzega³ w sobie wewn^œtrzny niepok^œj, przeczucie nadchodz¹cej zmiany. Jest to postać „prze^Źywaj¹ca siebie”, poszukuj¹ca prawdy o sobie, stopniowo ulegaj¹ca obsesji zemsty – powoli dojrzewaj¹ca do tego, by od myœli przejœ^œ do czynu. To dojrzewanie do czynu by³o konsekwencj¹ dialogu z innymi i ze sob¹. Konfrontacja z innymi u^œwiadomi³a bohaterowi istnienie pewnych cech charakteru i osobowoœci, o których dot¹d nie mia³ pojęcia. Pokazanie Nurudina w sytuacji konfliktowej umo^Źliwia przeprowadzenie drobiazgowej analizy psychologicznej, a tak^Źe ukazanie relacji mi^œdzyludzkich (np. sytuacja ze zbiegiem w ogrodzie obrazuje niezdecydowanie i nieumiej^œtnoœ^œ dokonywania wyborów moralnych przez szejka). Prezentacja derwisza ma charakter dynamiczny, jest histori¹ jego przemiany. Fabu³a spowalniana jest przez rozterki Ahmeda, jednak z czasem – w cz^œœci drugiej – jest ich znacznie mniej, akcja p³ynie bardziej wartko. Opowieœ^œ szejka daje obraz dziejów indywidualnej ^œwiadomoœci kształtuj¹cej si^œ w toku rozwijaj¹cego si^œ monologu. Bohater prowadzi³ w nim dialog z sob¹ i z innymi.

Nale^Źy zwrócić uwag^ê na to, ^Źe cz^œœto mamy do czynienia z klasycznym dla Selimowicia swoistym dialogiem nieporozumienia. Niemo^Źnoœ^œ, nieumiej^œtnoœ^œ nawi¹zania prawdziwie g³œbokiego kontaktu z drugim cz³owiekiem jest w jego prozie niemal stale obecnym motywem, wyst^œpuj¹cym z obsesyjn¹ wr^œc cz^œœtoliwoœci¹ ju^Ź w pierwszych utworach. W *Derwiszu i anierci* ma ona szczególnie dramatyczny charakter – Ahmed Nurudin to cz³owiek bardzo samotny, zamkni^œty w sobie, nieznajduj¹cy prawdziwego porozumienia z nikim. Œwiadczy o tym dobitnie dopisek Hasana do opowieœci derwisza. Jednoczeœnie nale^Źy odnotowa^œ wyra^Źne u Selimowicia przekonanie, ^Źe tylko rozmowa jest szans¹ na

---

cy, w œlad za autorem, podkreœlali, ^Źe – wbrew pozorom – *Derviœ i smrt* nie jest ksi¹Źk¹ o islamie. Mimo ^Źe dobrze ukazuje islamski sposób myœlenia, analizuje ^œwi^œt wewn^œtrzny typowy dla sufizmu (sk³onnoœ^œ do refleksji, medytacji), jednak problemy, z którymi mierzy si^œ bohater, nie s¹ typowe dla Sarajewa XVIII wieku. Selimowia^œ podkreœla³ ilustracyjny charakter islamu: *Koran* to dla pisarza metafora i tylko jeden z przyk³adów ideologii. Derwiszem mo^Źe by^œ ka^Źdy.

zbudowanie mostu między ludźmi. Symbolika mostu pozostaje w opozycji do ważnego dla pisarza symbolu twierdzy.

Sporo miejsca poświęci³ tej kwestii Hasan, który by³ cz³owiekiem gadatliwym, wysoko cen¹ycym różnego rodzaju opowieści: „Jestem niepoprawnym gadu³¹, lubię s³owa, wszystko jedno, o czym mówi¹. [...] Rozmowa stanowi ³¹cznik między ludźmi, może nawet jedyny”³². *Dželepèija* (handlarz byd³em) przytoczy³ historię zrozpaczonej staruszki, któr¹ po stracie syna uratowa^{3y} rozmowy z Hasanem, a także dwóch skazańców w twierdzy, którzy rozmowę traktowali jako formę zape³niania czasu.

Rozmowa może mieć również inny wymiar: może być pu³apk¹, jak¹ zastawia¹ na siebie ludzie. W zasadzkę rozmowy da³ się z³apaæ Nurudin np. museli-mowi czy muftiemu, a i on sam w ten sposób polowa³ na innych – np. na mu³³è Jusufa.

Punktem zwrotnym w życiu szejka okaza^{3o} się uwięzienie, a następnie stracenie brata, który nieszczeniwym zbiegiem okoliczności wzbudzi³ podejrzenia w³adzy (w jego ręce dosta^{3y} się kompromituj¹ce rz¹dz¹cych dokumenty – jako osoba wiedz¹ca „zbyt wiele”, która odkry^{3a} mechanizm represji funkcjonuj¹cy w państwie, musia³ zostać zabity). Uwięzienie brata by^{3o} impulsem, który zmusi³ bohatera do przekroczenia ciasnych ram swojej dotychczasowej egzystencji. Próbie zosta³ poddany cz³owiek w derwiszu.

Monolog, jaki podj¹³ Ahmed Nurudin, nie mia³ jasno określonego celu: „Zaczynam snuć sw¹ opowieść, ot tak sobie, bez celu, bez korzyści dla siebie i innych, z potrzeby silniejszej od korzyści i rozs¹dku, li tylko po to, by pozosta^{3y} po mnie jakieś zapiski, utrwalone na papierze, męka dialogu z samym sob¹, z nik³¹ nadzieją, że jeżeli zostawię ślad inkaustu na karcie, co czeka niby wyzwanie, znajdzie się jakieś wyjście, kiedy rachunek zostanie zamknięty, o ile to w ogóle nast¹pi”³³. O podjęciu pisania zadecydowa^{3a} zatem silna potrzeba ujęcia w formę opowieści w³asnego doświadczenia³⁴, pragnienie dog³ębnej analizy procesu poznawania siebie, niejako tworzenia siebie poprzez pisanie. Do sytuacji Nurudina można odnieść słowa Zofii Mitosek: „[...] opowiada się nie tylko dla samej przyjemności opowiadania. Najczęściej opowiada się po to, aby rozumieć, poznawać, projektować, dzia³ać, zmieniać. Jako akt mowy dzia³alność naracyjna zanurzona jest w procesach porozumienia: opowiada komuś, komuś, po co i w jakim celu. Opowiada się także o czymś”³⁵. Tożsamy z bohaterem nar-

³² M. Selimovia, *Derwisz i aniera...*, s. 289.

³³ Tamże, s. 9.

³⁴ Por. J. Kordys, *Pamięć i opowiadanie*, [w:] *Praktyki opowiadania*, pod red. B. Owczarka, Z. Mitosek, W. Grajewskiego, Kraków 2001, s. 128.

³⁵ Z. Mitosek, *Rodzina w opowiadaniu, opowiadanie w rodzinie*, [w:] *Praktyki opowiadania...*, s. 175.

rator ukazuje siebie jako „dziw, którego nie znam”³⁶, zatem monolog powstaje w sposób nieprzewidywalny, staje się. Potrzeba pisania daje o sobie znać wraz z ujawnieniem się sumienia derwisza, w chwili, gdy na jego wierze pojawiają się pierwsze pęknięcia, rysy zwłóknienia, oznaki niepewności. Narrator jest wobec samego siebie jednocześnie sędzią, świadkiem oraz oskarżonym: „pisanie staje się jak okrutna indagacja, szatańskim zajęciem”, a także „jest koniecznością jak życie lub jak śmierć”³⁷.

Znamienny cech monologu Nurudina jest ciągłe napięcie pomiędzy spowiedzią a fabułą³⁸ – bohater niejako ulega rozdzieleniu: na tego, kto się spowiada (nie działa, bo już wszystko wie), i na tego, kto opowiada (chce działać) – to dwa oblicza tej samej osoby³⁹. Podwójny sposób istnienia narratora, który jest podmiotem opowiadania oraz podmiotem przeżywania, znacząco wpływa na konstrukcję świata przedstawionego. „Ukazanie indywidualnej wizji rzeczywistości następuje w powieści w pierwszej osobie przez zespolenie podmiotu i przedmiotu narracji. Proces ten może przebiegać dwojako: błąd przez wysunięcie na plan pierwszy samego procesu opowiadania, błąd przez eksponowanie przeżywania protagonisty, ujętych jako «teraźniejsze»”. Zabieg ten opiera się na zmiennym stosunku przeszłości fabuły i narracji, na zmianie *telling* w *showing*⁴⁰. Fakt zastosowania monologu wewnętrznego sprawia zatem, że styl powieści podlega rozwojowi, zmienia się. Tworzy to dwukierunkową strukturę utworu: z jednej strony obecny jest plan fabularny (czas wydarzeń), z drugiej – plan narracyjny (czas pisania). Łącznikiem pomiędzy tymi planami jest bohater-narrator, jednocześnie opowiadający o wydarzeniach i je przeżywający, analizujący samego siebie.

W powieści brak obiektywnego obrazu świata zewnętrznego. Świat widziany jest oczyma Ahmeda Nurudina, czasem także innych bohaterów. Należy podkreślać nieobecność jakichkolwiek samodzielnych opisów krajobrazów czy architektury – jeśli się pojawiają, służą odzwierciedlaniu stanów ducha bohatera – brak opisów obyczajów itd. Służą to jednocześnie uniwersalizacji miejsca akcji. Zabieg ten występował już we wcześniejszych utworach Selimovicia: bohater powieści *Tišine* wraca do Belgradu w deszczu i chłodzie. Półnojesienna aura doskonale korespondowała z nastrojem ogarniającym zarówno jego, jak i jego

³⁶ M. Selimovicia, *Derwisz i śmierć...*, s. 9.

³⁷ Tamże, s. 11.

³⁸ Można powiedzieć, że w powieści występują dwa rodzaje fabuły: „faktyczna” (składają się na nią śmierć Haruna oraz zemsta Ahmeda Nurudina) oraz mentalna (to samopoznanie derwisza, do którego prowadzi przeżywanie i omawianie przez niego rzeczywistych wydarzeń). Tym samym refleksje przeplatają się z wydarzeniami (zob. Z. Mitosek, *Poznanie (w) powieści – od Balzaka do Masłowskiej*, Kraków 2003, s. 35–36).

³⁹ Z. Mrkonjia, *Roman dileme*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia...*, s. 198–199.

⁴⁰ S. Eile, *Światopogląd powieści*, Wrocław 1973, s. 26–41.

towarzyszy. Zamiea, która rozpêta³a siê jednego z wieczorów, rozbudzi³a w nim niezwykle silne pragnienie roztopienia siê w bezmiarze przyrody, co by³oby form¹ ucieczki od œwiata i od myœli, które go przera¿a³y. Innym razem, zmêczony nierokuj¹c¹ ¿adnych nadziei rzeczywistoœci¹, znalaz³ siê nad rzek¹, gdzie dokona³o siê swoiste przebudzenie bohatera: od¿y³y w nim g³êboko dotychczas uopione pragnienie ¿ycia oraz potrzeba kontaktu z innymi ludŹmi. Tytu³owe *ci-sze*, które ogarnia³y duszê bohatera, to tak¿e element przyrodniczy. Brak ha³asu, brak jakichkolwiek dŹwiêków towarzyszy³ cz³owiekowi zawieszonemu miêdzy wojn¹ a pokojem.

W powieœci *Magla i mjeseèina* dominuj¹cemu mglisto-ksiê¿ycowemu kraj-obrazowi przeciwstawiony jest motyw niebieskiego, czystego nieba, które pojawia siê w jednym ze wspomnieñ partyzanta – spogl¹da³ na nie, przesiaduj¹c na rynku w rodzinnym miasteczku. Podobny motyw zosta³ powtórzony w *Derwiszu i œnierci* – Ahmed Nurudin, spêdzaj¹c d³ugie godziny w swej klasztornej celi, spogl¹da³ przez w¹skie okienko na niebo – niebieskie i czyste, przypominaj¹ce mu niebo zapamiêtane z dzieciñstwa, okresu radoœci ¿ycia i bliskoœci innych ludzi – tego nie doœwiadczy³ w wieku dojrza³ym.

Autorefleksja szejka przyjmuje formê dialogu – z sob¹ i z innymi. Dominuje spojrzenie Nurudina, który przedstawia w³asny punkt widzenia. Jest to zarówno charakterystyka jego samego, jak i opis otoczenia, który jednakowo¿ sporo mówi o nim samym. Czasem wszak¿e uobecnia równie¿ opinie innych osób, np. Hasana, Ishaka, Ali-hod y. Niektóre wypowiedzi maj¹ charakter rozbudowanych cytatów, co sprawia, ¿e podmiot opowiadaj¹cy zbli¿a siê chwilami do narratora wszechwiedz¹cego, charakteryzuj¹cego siê doskona³¹ pamiêci¹⁴¹. Znamienne jest zastosowanie zasady kontrapunktu – przywo³ywane opinie zawsze maj¹ charakter przeciwstawny w stosunku do s³ów narratora. Partie dialogowe w powieœci s¹ czynnikiem napêdowym akcji (dialog pe³ni zatem funkcjê dramatyczn¹) – rozmowy Nurudina z poszczególnymi osobami wp³ywa³y na podjêcie przezeñ róznych decyzji zwi¹zanych z przyjêciem aktywnej postawy ¿yciowej: np. po rozmowie z Hasanem postanowi³ udaæ siê do przedstawicieli w³adzy, by spróbowaaæ pomóc bratu; po spotkaniu z muftim – odarty ze z³udzeñ co do mo¿liwoœci uwolnienia Haruna w sposób zgodny z prawem – podj¹³ decyzjê, by skorzystaæ z wcześniejszej propozycji przyjaciela dotycz¹cej porwania brata z twierdzy itd. Jednocześnie dialogi s¹ impulsem do dalszych przemyœleñ bohatera, czêsto jego myœli kierowane s¹ na nowe tory. Proporcje miêdzy partiami narracyjnymi a dialogowymi w obu czêœciach s¹ ró¿ne: narracja dominuje w czêœci pierwszej, w znacznie wiêkszym stopniu wype³nionej refleksjami i medytacjami Nurudina. Kwestie dialogowe czêsto s¹ niezale¿nione od opo-

⁴¹ M. G³owiñski, *Gry powieœciowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych*, Warszawa 1973, s. 61–69.

wieści narratora, rzadko pojawiają się chociażby kwestie wprowadzające bądź też bezpośrednio odnoszące się do przytaczanych słów, informujące, kto je wypowiada i jakie czynności towarzyszą mówieniu. Funkcje metajęzykowe narracji wobec dialogu są zatem mocno ograniczone, co świadczy o dość dowolnym traktowaniu jednego z *rytuałów powieści*⁴².

Dla stylu Selimovicia charakterystyczna jest nadto redukcja pewnych zabiegów, takich jak: wprowadzanie postaci, tłumaczenie sytuacji czy wiązanie z sobą dialogów. Mimo że one w dużym stopniu ograniczone, tekst nie traci na jasności i zrozumiałości.

Zerwanie z linearnym układem zdarzeń sprawia, że tok opowiadania jest podporządkowany swoistemu rytmowi pamięci, czemu Nurudin dawał wyraz w swoich autokomentarzach, np. gdy przytacza słowa Hasana na temat ważności rozmowy w kontaktach międzyludzkich: „Notuję chaotycznie to, co powiedziałem pewnej nocy [...]”⁴³. Uwaga ta, zamieszczona w nawiasie, jest wyrazem świadomości literackiej narratora, a także rodzajem usprawiedliwienia – tłumaczy brak uporządkowania w tekście. Jest to moment swoistego rozdwojenia bohatera-narratora, który przedstawia wydarzenia z przeszłości, zdobywa się jednocześnie na refleksję na temat sposobu opowiadania i własnej pamięci. O miejscu danego wydarzenia w narracji decyduje nie jego znaczenie dla rozwoju fabuły, ale – waga dla bohatera. Akcja powieści ma charakter niemal zupełnie wewnętrzny. Przedmiotem przedstawienia są motywy zachodzących wydarzeń i ich reperkusje psychiczne, a same wydarzenia są prezentowane poprzez retrospekcje (dzieciństwo i młodość Nurudina, młodość Hasana) i są charakteryzowaniu postaci (w tym zabiegu można dostrzec podobieństwo utworu do powieści psychologicznej).

Derwiz sięga pamięci do czasów dzieciństwa i młodości, co było związane z całością metafizycznej problematyki powieści. Wspomnienie nieba dzieciństwa jest w tym utworze najgłębszą raną, ponieważ wskazuje na niewykorzystane możliwości, przywołuje zasadnicze pytanie, jakie zostaje postawione derwiszowi: co należało zrobić, by życie nabrało sensu? Powrót do dzieciństwa jest rodzajem regresji psychicznej, obrazującej lęk bohatera przed życiem. Liryczne wspomnienia jednak niczego nie ożywiają. Wiążą się one z szeregiem zaprzeczonych możliwości i przede wszystkim z odrzuceniem miłości. Tych strat nie można już nadrobić. Retrospekcje są silnym skonstrastowaniem przeszłości (dominacja uczuć) i teraźniejszości (podporządkowanie ideologii). W opowieści Nurudina toczy się pełen napięcia dialog pomiędzy ufnym, pełnym nadziei, szukającym z tego ptaka czowiekiem a głęboko rozczarowanym, usi-

⁴² Tamże, s. 46–47.

⁴³ M. Selimovia, *Derwiz i aniera...*, s. 289.

j¹cym ratowaæ œwiat swych wartoœci derwiszem, który – wybrawszy drogê niewiœci i zemsty – zmierza³ ku samozag³adzie. Rosn¹ca samoœwiadomoœæ derwisza doprowadzi³a do jego przemiany – ze skupionego na modlitwie i medytacjach zakonnika sta³ siê intrygantem i mœcicielem, który odrzuci³ wszystkie uznawane dotychczas wartoœci. Dramatyczny dialog potwierdza to, æe religia by³a dla niego wa¿niejsza od wolnoœci, æe przekraczaj¹c bramê tekkie i wybieraj¹c tward¹ œcie¿kê wiary, wkroczy³ w œwiat zniewolenia. Nurudin niejednokrotnie wyraża³ æal z powodu niemo¿noœci cofniêcia czasu, wyboru innej drogi ¿yciowej.

œwiat powieœciowy jest w istocie mroczny i ponury, ale dlatego w³aœnie szczególne znaczenie maj¹ pewne jasne tony, akcenty optymizmu, które s¹ wprowadzane na zasadzie kontrapunktu. Jeden z nich stanowi niew¹tpliwie postaæ Hasana – jego przyjaŹñ z derwiszem, (burzliwa) mi³oœæ do ojca, a takæe sfera wspomnieŹ Nurudina – wspomnienia z dzieciŹstwa, które wywo³uje widoczny z klasztornej celi skrawek b³êkitu nieba, wspomnienie m³odzieŹczej mi³oœci szejka, która pozosta³a dlaŹ jedyn¹; jest to równie¿ mi³oœæ do natury⁴⁴.

Poszczególne spotkania, rozmowy wywo³a³y wspomnienia, powoduj¹c spowolnienie akcji. Warto zwróciæ uwagê na fakt, i¿ pojawiaj¹ siê one zdecydowanie czêœciej w pierwszej czêœci powieœci – bardziej refleksyjnej, w której czas p³ynie znacznie wolniej ni¿ w dynamicznej czêœci drugiej. Pierwszym wa¿nym spotkaniem by³a rozmowa z siostr¹ Hasana⁴⁵, która stanowi³a dla derwisza w³aœciwe spotkanie ze œwiatem po latach izolacji. Niepokój, jaki wzbudzi³ w nim klimat nocy œwiêtojerskiej, teraz zosta³ gwa³townie pog³êbiony. Atmosfera zmys³owoœci i grzechu, jak¹ kobieta roztacza³a wokó³ siebie, znacz¹ca obserwacja jej r¹k⁴⁶ wytr¹ci³y szejka z równowagi, w jakiej dot¹d trwa³. Ogromne

⁴⁴ S. Koljeviæ, *Apstraktna istorija u „Dervišu i smrti”*, [w:] *Djelo Meše Selimoviæa...*, s. 162–163.

⁴⁵ Nale¿y zwróciæ uwagê na szczególn¹ wa¿noœæ kobiety w twórczoœci Selimoviæa (M. Petroviæ, dz. cyt., s. 111). Postacie kobiece zawsze traktowane s¹ z szacunkiem. Siostra Hasana, podejrzewana przez Nurudina o wyrachowanie czy brak uczuaæ wobec mê¿a, okazuje siê osob¹ szczer¹ i wiern¹. Sw¹ niezwyk³1 urod¹ przywo³uje wspomnienie utraconej mi³oœci derwisza – kobiety, która – jak mówi jej syn – nigdy o nim nie zapomni³a. Znacz¹cy jest fakt, i¿ dramatyczna opowieœæ szejka jest spiêta swoist¹ klamr¹: na pocz¹tku i na koŹcu pojawia siê kobieta, która do œwiata z³a i przemocy wnosi ciep³o i mi³oœæ, œagodzc¹ – choæ w pewnym stopniu – jego okrucieŹstwo. Z najwiêkszym pietyzmem zosta³a przedstawiona bohaterka *Twierdzy* – Tijana Bjelotripiæ, która swoim g³êbokim uczuciem rozjaœni³a mroczne ¿ycie Ahmeta Šabo, tworzc¹ wraz z nim rodzin¹ twierdzê. Dodajmy, æe swoje dwie wielkie powieœci pisarz zadedykowa³ kobietom: *Derwisza i œmiera* – drugiej ¿onie Darce, *Twierdzê* – córkom Maøy i Jesene.

⁴⁶ Symbolika czêœci cia³a odgrywa w prozie Selimoviæa wa¿n¹ rolê. Derwisz podczas rozmowy z siostr¹ Hasana bacznie obserwuje jej rêce – s¹ one przede wszystkim znakiem zmys³owoœci. Po œmierci kadiego spojrzenie Nurudina znów pad³o na dr¿¹ce d³onie kobiety, którymi g³adzi³a policzki swego martwego mê¿a. W przypadku osób zwi¹zanych z w³adz¹ uwaga koncentruje siê na ich twarzach. Dobrze ilustruje to zjawisko portret kadiego Ajni-efendiego – cz³owieka o nieruchomym jakby obliczu, z uœmiechem, który nic nie wyraża; takæe muselim ma twarz-maskê, która podobna jest do œiany. Bezosobowoœæ muselima potêguje dystans pomiêdzy nim a rozmówc¹, rozmowa zaê nabiera charakteru przes³uchania (M. Petroviæ, dz. cyt., s. 30–32).

znaczenie ma wspomnienie kobiety, któr¹ kocha³ w m³odoœci, jednak na skutek przypadku j¹ straci³. Wtedy wst¹pi³ do zakonu. Odrzucenie mi³oœci wywo³a³o w konsekwencji moraln¹ œmieræ i ca³kowity upadek bohatera.

Ahmed Nurudin wielokrotnie podkreœla³ rolê przypadku w swoim Ÿyciu. Podczas rozmowy z m³odziœcem z Devetaka – wed³ug wszelkiego prawdopodobieñstwa swoim synem, pe³nym wiary i nadziei – nie potrafi³ wyzbyæ siê natrêtniej myœli o tym, Ÿe gdyby wracaj¹c z wojny mniej spa³ i szybciej szed³, prawdopodobnie jego Ÿycie potoczy³oby siê zupe³nie inaczej: jego ukochana nie wysz³aby za innego mê³czyznê, zwi¹za³aby siê z nim. Czy tamto – hipotetyczne – Ÿycie by³oby lepsze, szczêdliwsze?

Znaczenie przypadku w ludzkim Ÿyciu, koniecznoœæ dokonywania wyborów, sta³a konfrontacja jednostki ze œmierci¹ zbli¹aj¹ Selimoviciowsk¹ wizjê cz³owieka do wizji egzystencjalistycznej. Proza ta, ze szczególnym uwzglêdnieniem *Derwisza i œmierci* oraz *Twierdzy*, jest opowieœci¹ o trudzie bycia cz³owiekiem i o niemi³osiernym kurczeniu siê Ÿycia, o tym, Ÿe „Ÿyj¹c tracimy Ÿycie”⁴⁷. Chodzi wiêc o nadanie mu sensu, jakiejœ innej – poza rozpacz¹ – perspektywy. Cz³owiek jest twórc¹ swego Ÿycia – przypadkowego, kruchego, pe³nego trosk i trwogi, bêd¹cego zmierzaniem ku œmierci – nic nie jest mu dane „z góry”. Jednocześnie: cz³owiek jest mo³liwoœci¹ – dopóki Ÿyje, dopóty niewykluczona jest perspektywa odmiany, choæ Ÿadna mo³liwoœæ nigdy siê do koñca nie realizuje. Wed³ug Selimovicia cz³owiek nie jest bezwzglêdnie skazany na klêskê – Nurudin przegra³, bo „uciek³ od wolnoœci”⁴⁸, wybra³ ideologiê, za którêj autorytetem kry³ siê przez wiêks¹ czêœæ Ÿycia, natomiast nie jest to jedyna mo³liwoœæ, jaka siê otwiera przed cz³owiekiem – inn¹ drog¹ kroczy³ Hasan czy Ahmet Šabo.

Monolog szejka w momentach szczególnego wzburzenia przyjmuje charakter bezpoœredniego zwrotu do Haruna b¹dŸ Ishaka. U Haruna narrator szuka³ zrozumienia i wybaczenia – swej opiesza³oœci, braku zdecydowania, upartego trwania przy w³asnych pogl¹dach, u Ishaka – wiecznego uciekiniera – natchnienia i odwagi.

Kilkakrotnie Nurudin zrezygnowa³ z osobistego tonu i wypowiedzia³ siê w imieniu jakiejœzbiorowoœci: „Co siê sta³o? W co zamieni³o siê nasze bohaterstwo? We wstydlive dr³enie przed pohukiwaniem puchaczów, w lêk przed ostrzejszym g³osem, przed nie istniej¹c¹ win¹? Nie warto tak Ÿyæ [...] Biada nam! Coœiê sta³o, coœohydneho, zatraciliœmy siê, nawet tego nie postrzegaj¹c. Kiedy³ to zagubiliœmy w sobie cz³owieczeñstwo, kiedy dopuœciliœmy do

---

Z kolei Ishak – zbieg, uciekinier, wieczny buntownik – kojarzony jest z nogami: s¹ posrebrzone œwiat³em ksiê³ycyca, tylko jedna jest obuta (T. Batler, *Knj³evni stil i poetska funkcija u romanu „DerviŸ i smrt”*, [w:] M. Egeria, *„DerviŸ i smrt” MeŸe Selimoviæa*, Beograd 1982, s. 94).

⁴⁷ M. Janion, *Ÿyj¹c tracimy Ÿycie. Niepokoj¹ce problemy egzystencji*, Warszawa 2001.

⁴⁸ E. Fromm, *Ucieczka od wolnoœci*, prze³. O. Ziemilska, A. Ziemilski, przedmow¹ opatrzy³ F. Ryszka, Warszawa 2001.

tego?”⁴⁹. Derwiz nie sprecyzowa³, z jak¹ zbiorowo^oci¹ siê uto^osamia³, cho^o przywo^ouj¹c jednocześnie wspomnienia z okresu wojny i akcentuj¹c w^oasn¹ – ówczesn¹ – odwagê, sugerowa³, że chodzi^o mu o niegdysiejszych towarzyszy broni, którzy – jak on sam, jak spotkany w domu muselima Kara-Zaim – dostosowali siê do rzeczywisto^oci za cenê (pozornego) spokoju i pozycji spo^oecznej, wybrali postawê pe^on¹ tchórzostwa. Stwierdzenie to jest pewnego rodzaju usprawiedliwieniem – nie tylko Nurudin sprzeniewierzy³ siê idea^oom swej m^oodo^oci.

Monolog jest wyra^oŹnie zdialogizowany. Ca^oo^o utworu to w zasadzie „wielki dialog”. W sposób dwu^oosowy skonstruowane s¹ w powie^oci czas (przesz^oo^o obja^onia tera^oŹniejszo^oo), przestrze^oŹ (wewnêtrzna i zewnêtrzna), a tak^oŹe postacie. Œwiat przedstawiony jest wyra^oŹnie zgeometryzowany, dominuj¹ w nim ujêcia antytetyczne, w tym uk^oady kontrastuj¹cych ze sob¹ postaci. W odniesieniu do bohatera-narratora mo^oŹna mówia^o o zjawisku postaci podwójnej, mo^oŹe nawet – potrójnej. W takim sposobie konstruowania powie^ociowych bohaterów nie trudno dostrzec analogiê z opisanym przez Bachtina zjawiskiem postaci podwójnych w prozie Dostojewskiego⁵⁰.

Ahmed Nurudin, szej^ok zakonu mewlewijskiego, w chwili rozpoczêcia spisywania wspomnie^oŹ by³ cz^oowiekiem dojrz^oym (mia³ czterdzie^oci lat), kroc¹czym pewnie po wybranej przed laty ^ocie^oŹce wiary. Mocno wierz¹c w system, zajmowa³ w nim znac¹ce, uprzywilejowane miejsce. Idea^oem by^o dla niego wyzbycie siê w^oasnej osobowo^oci, indywidualizm by³ kategori¹ ca³kowicie mu obc¹. Si³a i zadanie cz^oowieka polega^oy wed^oug niego na zwalczaniu wszelkich pokus – taka postawa zak^oada istnienie w cz^oowieku z³a, co bliskie jest manichejskiej wizji ^owiata. Nurudin pojmo^owa³ Źycie wy³cznie w kategoriach intelektualnych, wyby³ siê wszelkich innych motywacji, uczua^o; z nikim nie nawi¹zywa³ bli^oŹszych relacji. Doprowadzi^o go to do schematycznego pojmo^owania rzeczywisto^oci, ale dawa^o poczucie bezpiecze^ostwa i pewno^oci. Do pewnego momentu bohater Źy³ w swoim ^owiecie bez sprzeciwu, ale i bez samo^owiadomo^oci. Jest on przyk^oadem osobowo^oci zupe^onie zideologizowanej; gdy opu^oci³ ciasne mury tekkie i wyszed³ naprzeciw ^owiatu, wci¹Ź jeszcze wierzy³ w jego sprawiedliwo^oo. To nie brak dobrej woli, ale bardzo silna wiara w ideologiê jest przyczyn¹ jego bierno^oci. Do^owiadczenie z bratem, bezpo^oredni kontakt z przedstawicielami w^oadzy przekona^oy go, że jego wiara jest z³udna. Dramat Nurudina to tragedia utraconej pewno^oci i si³y, któr¹ dawa^o mu poczucie przynale^oŹno^oci do zakonu. Znalaz³ siê w sytuacji granicznej, bo zrozumia³, że budowla jego wiary jest silna tylko wtedy, gdy nic jej nie zagra^oŹa, w sytuacjach bardziej skomplikowanych – okaza^o siê niewystarczaj¹ca. Źycie to budowla

⁴⁹ M. Selimoviæ, *Derwiz i ^owieræ...*, s. 133.

⁵⁰ M. Bachtin, dz. cyt., s. 45.

z piasku. Tragedia Nurudina ma wymiar psychologiczny i aksjologiczny⁵¹. Wierz¹c w prawo, w istnienie jasno określonych kategorii dobra i z²a, Nurudin stan¹³ nagle przed dylematem: ratowaæ brata, kwestionuj¹c tym samym wyznawane dot¹d zasady – czy wierz¹c w sprawiedliwoœæ œwiata, czekaæ na rozwi¹zanie problemu bez w³asnej ingerencji? Przemiana, jakiej doœwiadczy³ bohater, by³a powolna i stopniowa. Pocz¹tkowo odczuwa³ g³êboki niepokój, by³ niepewny, niezdecydowany, waha³ siê. Doskonale oddaje ten stan ducha bohatera jego symboliczna droga do muselima: derwiz szed³ bardzo niechêtnie, obserwow³ domy kryj¹ce siê za ga³êziami i wysokimi ogrodzeniami, jak gdyby chowaj¹ce siê przed sob¹ w swej samotnoœci. Szejk by³ tchórzem. W zasadzie chcia³by pomóc bratu, ale – nie anga³uj¹c siê, nie wychodz¹c z tekkie, co by³o niemo³liwe – st¹d koniecznoœæ przemiany⁵². Przemiana ta by³a procesem powolnym, jednak ostatecznie prowadz¹cym do rozpadu systemu wartoœci, w jakie wierzy³ Nurudin (najpierw s¹dzi³, *¿e* brat zosta³ aresztowany przez pomy³kê, gdy jednak siê okaza³o, *¿e* to nieprawda, by³ bardzo zaskoczony, bo zda³ sobie sprawê z tego, *¿e* zdarzaj¹ siê b³êdy, które pope³nij¹ ludzie – ludzie wykorzystuj¹cym w³adzê do czynienia z²a; st¹d wzi¹³ siê duchowy kryzys szejka, a chêæ ukarania winnych przerodzi³a siê w nienawieæ i *¿*¹dzê zemsty) – z³owionego derwiz sta³ siê ³owc¹, z buntownika – cz³owiekiem stosuj¹cym przemoc, w koñcu zgin¹³ jako ofiara ob³awy. Nurudin sta³ siê kimœ innym, zupe³nie innym, ni³ by³ dot¹d. To ambiwalentna, z³o³ona osobowoœæ. W swoim rozleg³ym monologu – dialogu z sob¹ – przedstawi³ drogê, jak¹ przeby³ od skromnej celi pobo³nego derwiza do budynku s¹du i pokoju kadiego.

Dramat Nurudina to równie³ dramat cz³owieka, który w b³êdny sposób oce-
nia³ w³asn¹ pozycjê, znaczenie. Jako szejk zakonu mewlewijskiego, zas³u³ony dla swojej tekkie wierny derwiz oczekiwa³ pomocy od przedstawicieli w³adzy. Zdawa³o mu siê, *¿e* wiele znaczy w kasabie. Tymczasem wyobra³enie to prys³o niczym bañka mydlana – spotkanie z muselimum, kadim i wreszcie muftim⁵³ pozbawi³o go wszelkich z³udzeñ: nie liczy³ siê ani odrobinê. Te trzy spotkania to jakby trzy stopnie poni³zenia, których doœwiadczy³ Nurudin. To jego osobista klêska. W ich konsekwencji derwiz postanowi³ siê zemœcia (w efekcie muselimum uciek³ z miasta, a kadi zgin¹³ podczas zamieszek).

Rozmowy z przedstawicielami w³adzy nie by³y dialogiem – muselimum niejako przes³uchiwa³ derwiza, kadi nie pos³ugiwa³ siê nawet w³asnymi s³owami, ale mówi³ za pomoc¹ cytatów z *Koranu*, natomiast znu³ony mufti oczekiwa³ rozrywki, jakiegoœ urozmaicenia swej nudnej egzystencji. Niemo³noœæ podjêcia dialo-

⁵¹ N. Miloševia, dz. cyt., s. 166–168.

⁵² Tam³e, s. 14–29.

⁵³ Portrety kadiego, muselima i muftiego maj¹ charakter karykatury, co s³u³y oddaniu demonizmu w³adzy (R. Vučkoviã, *Meša Selimoviã*: [w:] *Djelo Meše Selimoviã*..., s. 52).

gu, stosowanie przemocy w celu uzyskania uległości jednostki to istota władzy totalitarnej. Muselim tak kierowa rozmow¹, by Nurudin zwróci³ się przeciwko bratu. Derwisz zacz¹³ w¹tpia w swoj¹ wiarê, choæ wci¹ ¿ jeszcze – niezdolny do jakiegokolwiek czynu – zamyka³ siê w twierdzy modlitwy. Jednocześnie spotkanie z muselime^m uawiadomi³ bohaterowi dwoistoææ æwiata, o którym dot¹d myda³, ¿e jest jeden i jednolity. Postawiony przed machin¹ w³adzy Nurudin poczu³ siê bezwolny i bezbronny. Zacz¹³ rozumieæ, ¿e jeden z tych æwiatów oparty jest na fa³szu i k³amstwie. Spotkanie z kadim by³o jeszcze bardziej wstrz¹sa-j¹ce. Ajni-efendi to cz³owiek spokojny i zdystansowany; jego portret dope³nia³ kot, który nie budzi³ w derwiszu zaufania. Rozmowa Nurudina z kadim jest karykatur¹ dialogu: obaj odwo³ywali siê do *Koranu*, przy czym ka¿dy z nich czyni³ to w inny sposób – szejk kierowa³ siê nauk¹ æwiêtej ksiêgi, natomiast kadi to *citatoman*, jego zupe³nie bezosobowa wypowied³ jest wyrazem poddania siê w³adzy, która stosuje przemoc. To nie jest dialog, nie ma tu miejsca na polemikê. Pozycja ka¿dej ze stron jest z góry okreðona.

Z doæwiadczeⁿ szejka z w³adz¹ jasno wiêc wynika³o, ¿e dialog nie jest mo¿liwy. Wówczas zacz¹³ siê rodziæ plan zemsty. Coraz wyraŹniej dawa³a o sobie znaæ druga strona jego osobowoæci, któr¹ uosabia symboliczna, jednoczeænie realna i nierealna, najbardziej nierzeczywista spoæród powieæciowych bohaterów postae Ishaka. Dziêki niemu szejk pozna³ ciemn¹ stronê swojej osobowoæci. Korzenie wizji Ishaka siêgaj¹ do chwili, gdy za poærednictwem Hasana Nurudin dowiedzia³ siê o uwiêzieniu Haruna: „Nurudin wymydi³ Ishaka jako przeciwwagê dla swego strachu. By³a to postae, która mia³a mu pozwoliæ zrealizowæ jego filozofiê ¿ycia, urzeczywistniæ jego bunt”⁵⁴. Postae ta wi¹¿e siê wiêc bezpoærednio z motywem straconego brata. Obecnoææ Ishaka w ogrodzie tekkie stanowi³a dla niego wielkie moralne wyzwanie, poniewa¿ musia³ w zwi¹zku z ni¹ podj¹æ jak¹æ decyzjê i ponieæ za ni¹ odpowiedzialnoææ. Problem polega³ na tym, ¿e derwisz nie przywyk³ podejmowæ ryzyka, nie znajdowa³ siê dot¹d w sytuacjach niebezpiecznych. Przyzwyczai³ siê do myðenia o sprawach niebiaⁿskich, tymczasem zosta³ zmuszony do zmierzenia siê z problemem ¿yciowym. By go rozwi¹zaæ, nie wystarczy³o myðeæ – trzeba by³o dzia³æ.

Ishak to postae wyrastaj¹ca z idei buntu, niemog¹ca bez buntu istnieæ, to ryzykant, wieczny uciekinier, cz³owiek poza prawem, idealista: „Nie jest dobre to, co jest, lecz to, czego siê pragnie. Gdy ludzie wynajd¹ piêkn¹ myð, powinni chowæ j¹ pod szk³em, ¿eby siê nie zbruka³a”⁵⁵. Bunt jest wyrazem jego wewnêtrznej wolnoæci – tylko w ten sposób móg³ obroniæ swoje cz³owieczeⁿstwo⁵⁶. Ishak gra

⁵⁴ M. Markovia, *Obrana od samoæ*, [w:] M. Selimovia, *Sjeaanja...*, s. 332–333.

⁵⁵ M. Selimovia, *Derwisz i ænieræ...*, s. 217.

⁵⁶ N. B. Jakovljeva, *Problem slobode i bunta u romanima Meše Selimovicia*, sa ruskog prevela S. Rukavina Bleëia, [w:] *Djelo Meše Selimovicia...*, s. 262.

g³ówn¹ rolê w motywie „³owi¹cych i ³owionych”, stanowi urzeczywistnienie marzeń Nurudina o byciu odważnym i niezależnym, jednocześnie zaobudzi w nim strach przed dokonaniem wyboru jednej z możliwości. Ishak jest symbolem wyzwolenia, którego derwisz d³ugo siê obawia³, o którym ba³ siê nawet myśleæ. Prezentowa³ to, czego Nurudinowi najbardziej brakowa³o: jednoœ myœli i czynów.

Cech¹ wspóln¹ Ishaka i Nurudina by³a bardzo silna potrzeba zachowania ludzkiej godnoœci, szacunku dla samego siebie – Ishak zaspokaja³ j¹ poprzez bunt, szejk – poprzez pos³uszeñstwo w³adzy, której s³u³y³. Ishak buntowa³ siê przeciwko w³adzy z zasady, Nurudin – kiedy wreszcie przeszed³ do czynu – zrobi³ to z pobudek osobistych. Derwisz zreszt¹ nigdy nie odrzuci³ rzeczywistoœci ca³kowicie, za wszelk¹ cenê usi³owa³ znaleŹæ jakieœ wyjœcie.

Ishak to postac³ mglista, widoczna tylko raz – w ogrodzie tekkie. Potem pojawia³ siê niczym swoisty refren w chwilach s³aboœci derwisza, gdy drêczy³ go w¹tpliwoœci, dylematy, przed którymi zosta³ nagle postawiony. Ishak to idealny rewolucjonista oraz projekcja nieurzeczywistnionego Nurudina, moŹliwoœæ, która nie zosta³a przezeń zrealizowana.

Podobnie niesamodzieln¹ jest w powieœci postac³ mu³³y Jusufa, który równieŹ w pewien – choæ inny niŹ Ishak – sposób dope³nia osobowoœæ Nurudina. £¹czy³a ich przesz³oœæ – w jakieœ czas po tragicznej œmierci matki Jusufa derwisz zabra³ ch³opca do tekkie, umoŹliwi³ mu zdobycie wykszta³cenia i perspektywê spokojnego Źycia w klasztorze. UwaŹa³ to za dobro. Skrzywdzony w dzieciñstwie m³ody cz³owiek w bezpodstawny sposób kojarzy³ jednak œmieræ matki z Nurudinem, jego czyn byæ moŹe traktowa³ jako próbê odkupienia dawnych win. Jednocześnie derwisz nie potrafi³ okazaæ m³odzieñcowi ani odrobiny ciep³a, Źadnych uczua. MoŹna przypuszczaæ, Źe – paradoksalnie – szejk przy czyni³ siê do moralnego upadku swego podopiecznego. W tych bowiem okolicznoœciach granice miêdzy dobrem a z³em coraz bardziej siê zaciera³y. Zraniony, nieszczêliwy Jusuf sta³ siê cz³owiekiem niebezpiecznym: zosta³ szpiegiem kadiego. Choæ wiele zawdziêcza³ Nurudinowi, choæ by³ jego d³u³nikiem, wyrz¹dzi³ mu wielk¹ krzywdê, przyczyniaj¹c siê do œmierci Haruna.

Mu³³ê Jusufa wyróŹnia³y: bezg³oœne, ostroŹne zachowanie, œciszony oddech, niepewne kroki. Porusza³ siê niczym cieñ, by³ jakby „niewidoczni¹ postaci¹”. By³ nieroz³¹czny z Nurudinem – wi¹za³a ich nie tylko pamieæ o przesz³oœci, ale i tajemnica Jusufa, któr¹ szejkowi uda³o siê poznaæ. Pocz¹tkowo ³¹czy³a ich przyjaŹñ, póŹniej – strach i przymus. Zmuszony do tego Jusuf⁵⁷ pomóg³ Nurudinowi zrealizowaæ plan zemsty, ale ostatecznie odkupi³ swoje grzechy, ratuj¹c Hasana. To odkupienie dotychczasowych win nadaje postaci Jusufa nowy wy-

---

⁵⁷ SzantaŹ, jakim pos³ugiwa³ siê Nurudin, obrazuje jego przemianê: podobnie jak w³adza, na której chcia³ siê zemœciaæ, stosowa³ metody represyjne. Nie prowadzi³ z Jusufem dialogu – on go z³owi³ i przemoc¹ zmusi³ do udzielenia pomocy w rozegraniu zaplanowanej przez siebie intrygi.

miar: jest zaskakuj¹ce, niespodziewane, bo do tej pory bohater ten dzia³a³ pod wp³ywem zastraszenia i w poczuciu nik³ej warto³ci moralnej, tymczasem zdoby³ si³e na czyn, którego nikt by si³e po nim nie spodziewa³ (i nikt – poza derwiszem – w niego nie uwierzy³). Nie post³ępowa³ Ÿle dlatego, Ÿe by³ z³y, ale dlatego, Ÿe nikt nie pokaza³ mu drogi dobra.

Losy Nurudina i Jusufa s¹ w znacznym stopniu podobne, ale bohaterowie zmierzali w odwrotnym kierunku: Ahmed – od œwiadomoœci moralnej ku upadkowi, jego podopieczny – od grzechu ku próbie odkupienia dokonanego z³a.

Bez w¹tpienia najwaŸniejszy¹ w strukturze powieœci postaci¹ obok szejka jest Hasan D ania, uznawany przez Nurudina za jedynego przyjaciela. O ile Ishak i Jusuf s¹ w jakimœ sensie dope³nieniem derwisza, ucieleœniaj¹c jaœniejsze (odwaga) b¹dŸ teŸ ciemne (zdolnoœæ do czynienia z³a, bezwzgl³ednoœæ, stosowanie przemocy) cechy jego charakteru, o tyle „Hasan jest zupe³nym przeciwieñstwem Nurudina”⁵⁸. Postacie te skonstruowane s¹ na zasadzie kontrapunktu – s¹ swoim przeciwieñstwem. Hasan to „antyteza w stosunku do mentalnoœci derwisza, wyobraŸenie idealnego cz³owieka”⁵⁹, aczkolwiek dychotomia ta w r³ożnych momentach traci b¹dŸ zyskuje na ostroœci. Dzieje si³e tak przede wszystkim ze wzgl³edu na dynamiczny charakter Nurudina, który ewoluowa³.

Odizolowanego od œwiata derwisza ³¹czy³y z Hasanem szczególnego rodzaju wi³zi, do nikogo bowiem aŸ tak bardzo si³e nie zbliŸy³. Byli przyjaci³mi, choœ r³ożnili si³e zasadniczo pod kaŸdym niemal wzgl³edem: prezentowali odmienne spojrzenia na œwiat, systemy etyczne, wybory egzystencjalne, nawet ich pozycje spo³eczne by³y diametralnie r³ożne. Podczas pierwszego spotkania z Nurudinem Hasan zosta³ ukazany jako cz³owiek uœmiechni³ty, pogodny, serdeczny. W efekcie rozmowy z nim derwisz zdecydowa³ si³e p³oj³æ do muselima, by zapyta³ o brata.

Hasan to cz³owiek wolny – na tyle, na ile to moŸliwe. Prezentowa³ typowo egzystencjalistyczne przekonanie o tym, Ÿe cz³owiek jest tym, kim siebie uczyni. Hasan ponosi³ konsekwencje swych wybor³ów: mimo doskona³ego wykszta³cenia zosta³ *dŸelep³ejj¹*, zrezygnowa³ z zaaranŸowanego przez innych zwi¹zku i wybra³ ryzykown¹ mi³oœæ do m³atki, popad³ w konflikt z rodzin¹, naraŸaj¹c si³e na utrat³e naleŸnego mu maj¹tku. Zasadnicz¹ cech¹ charakteru Hasana zdaje si³e zdolnoœæ do zmiany, do przewartoœciowania pewnych wartoœci. Rozw³ój tego bohatera by³ bardzo burzliwy, o sw¹ niezaleŸnoœæ musia³ ci³eŸko walczyæ. Jako cz³owiek wykszta³cony, œwiat³y, maj¹cy przed sob¹ perspektyw³æ œwietnej kariery w Carogrodzie zdecydowa³ si³e na los handlarza byd³em, który wszakŸe nie by³ niczym niewolnikiem – ani rodziny, ani spo³eczeñstwa, ani jakichkolwiek konwenans³ów. Hasan odczuwa³ nieodpart¹ potrzeb³ê podr³oŸowa-

⁵⁸ M. Skaki³a dz. cyt., s. 31.

⁵⁹ S. Vereš, *Zatvoren krug. (Velièina krivih)*, [w:] *Djelo Meše Selimoviæa...*, s. 191.

nia, co pozwala^o mu nabrać dystansu do kochanej sk¹din¹d ojczyzny. Pozornie jest to postać wykorzeniona, w rzeczywistości – jest zupełnie odwrotnie: każda podróż kończy się przecież powrotem do domu, który – mimo lekkomyślności i specyficznego stylu życia bohatera – by³ dlań ważn¹ wartości¹. Dzięki regularnym podróżom Hasan postrzega³ życie bardzo dynamicznie i sam zawsze gotów by³ do działania. *Dželepèija* mógł³by sprawiać wrażenie cz³owieka przegranego, bez tożsamości, zwłaszcza jeśli zostanie porównany z powszechnie szanowanym i licznym się w kasabie szejkiem Nurudinem. To schematyczne zestawienie prowadzi jednak do przewrotnych wniosków: szejek w istocie znaczy³ niewiele, zosta³ zlekceważony i poniżony przez miejscowych notabli, gdy zwróci³ się do nich z prośb¹ o pomoc, a gdy w ramach zemsty zaangażowa³ się w politykę, unicestwi³ sam siebie w sferze moralnej, straci³ poczucie sensu; Hasan górowa³ nad nim moralnie: pogodzi³ się z ojcem, pomaga³ Posawianom, uratowa³ swego przyjaciela – Dubrowniczankę, ryzykuj¹c własnym życiem. Miast społecznego uznania wybra³ wolność. Można powiedzieć, że bohater (Ahmed Nurudin) i antybohater (Hasan) w istocie zamienili się miejscami. Hasan – w przeciwieństwie do Nurudina – nie by³ idealist¹. Chcia³ widzieć życie takim, jakie jest – dobre i z³e jednocześnie. Na pozór nieodpowiedzialny, lekkomyślny, powierzchowny – jest w istocie wierny, godny zaufania, otwarty, hojny. Nie miał³ z³udzeń i to pozwala^o mu zachować optymizm. Owszem, bywa³ gwałtowny, szorstki, nawet brutalny (znacz¹ca scena 3apania Ćrebaka; stosunek Hasana do Jusufa – najpierw się do niego zbliży³, po czym gwałtownie go odrzuci³), ale cechy te czyni¹ go bardziej wiarygodnym. Chwilami bowiem postać ta zyskuje charakter wręcz baśniowy – zwłaszcza gdy Hasan wyjecha³, a dwaj kochaj¹cy go ludzie – ojciec i Nurudin – z tęsknoty za nim snuli opowieści, kreuj¹c go na prawdziwego bohatera.

Konflikt dwóch postaw, światopogl¹dów, systemów etycznych najp³niej obrazuje bezpośrednio konfrontacja bohaterów, rozmowa Hasana i Nurudina dotycząca sposobów ratowania Haruna⁶⁰. Szejek powoływa³ się na „niebiańskie reguły”, chcia³ ratować ideę – wierzy³ w sprawiedliwość w³adzy, zatem by³ przekonany, że Harun – o ile nie zrobi³ niczego z³ego – zostanie wkrótce zwolniony z twierdzy; dla Hasana liczy³ się konkretny cz³owiek, którego zna³ z imienia i nazwiska i o którym wie, że znajduje się w niebezpieczeństwie, dlatego gotów by³ do natychmiastowego działania. Nurudin to reprezentant myślenia typowo dogmatycznego, Hasan – relatywistycznego: według niego życie weryfikuje różne pogl¹dy i idee, zatem każd¹ sytuację, każdy ludzki przypadek należy analizować indywidualnie. Czasem realizacja pewnych zasad może wyrz¹dzać krzywdę (potwierdza to historia trójki¹ta ma³żeńskiego, któr¹ Hasan

⁶⁰ K. Prohia, dz. cyt., s. 76–78.

przedstawi³ Nurudinowi), nie można więc dzia³aæ automatycznie. To nie zasady s¹ wa¿ne, ale pojedynczy cz³owiek. Derwisz uwa¿a³ wręcz przeciwnie.

Warto zwróciæ uwagê na analogiê pomiêdzy rozmow¹ Nurudina z Hasanem i póŹniej – Hasana z kadim. Nast¹pi³a tu wyraŹna wymiana ról: postawa Nurudina w czasie rozmowy z przyjacielem jest równowa¿na z postaw¹ Ajni-efendiego (która jednakowo¿ zosta³a przedstawiona w sposób karykaturalny).

Polaryzacja bohaterów osi¹ga apogeum w³aæmie podczas tej rozmowy, kiedy Nurudin zdecydowanie odrzuci³ propozycjê Hasana, by wykraæ Haruna z twierdzy. Potem to ostre przeciwstawienie nieco siê zaciera z uwagi na fakt, ¿e Nurudin ewoluowa³. To Hasan przekaza³ derwiszowi wstrz¹saj¹c¹ prawdê o Harunie, to on pomóg³ mu zmieniaæ nieco tok myœlenia, wyswobodziæ siê z wiêzów religii, to on obdarzy³ szejka przyjaŹni¹, co pozwoli³o mu doœwiadczyæ zwyk³ej ludzkiej bliskoœci i wspólnoty (prezent w postaci ulubionej ksi¹¿ki, któr¹ by³a *Knjiga prièa* [Ksiêga opowieœci] Abu'l-Farad a z czterema z³otymi ptakami na ok³adce, wzruszy³ i poruszy³ derwisza, który odwyk³ od takich gestów pamiêci i ¿yczliwoœci), to pod wp³ywem Hasana Nurudin próbow³a zrobiæ cokolwiek w sprawie ratowania brata, odwa¿nie przemawia³ w meczecie po jego œmierci, sta³ siê bardziej „ludzki”. Nurudin by³ œwiadom znaczenia *d¿elepèjji* w swoim ¿yciu, uwa¿a³ go za kogoœszczególnego, bliskiego, jego przyjaŹni¹ mia³a dla niego ogromne znaczenie, zw³aszcza wtedy, gdy da³ siê wci¹gn¹aæ w machinê w³adzy i czu³ siê coraz bardziej zagro¿ony. W jednej z ostatnich rozmów z Hasanem mówi³ o przyjaŹni jako o obowi¹zku i odpowiedzialnoœci za drugiego cz³owieka: „Mój przyjaciel jest moim drugim ja”⁶¹, co w kontekœcie zdrady, jakiej siê wkrótce potem dopuœci³, brzmi dramatycznie. Zmuszony do wyboru pomiêdzy ¿yciem w³asnym a ¿yciem przyjaciela – wybra³ siebie. Strach przed œmierci¹ okaza³ siê silniejszy ni¿ pragnienie zachowania godnoœci i cz³owieczeństwa. Przedstawiaj¹c te wydarzenia w swojej opowieœci, Nurudin przytoczy³ dialog, jaki wówczas prowadzi³ sam ze sob¹. Jest to bez w¹tpienia najtragiczniejszy wybór, jakiego musia³ dokonaæ derwisz, i rozbiæ w³asnego g³osu na dwa doskonale to oddaje:

„Do czego oni mnie zmuszaj¹? Do wydania wyroku na przyjaciela, jedyn¹ istotê, któr¹ zachowa³em dla swej nienasyconej mi³oœci. Czym bym siê sta³? Marnoœci¹, która brzydzi siê sama sob¹, najbardziej osamotnionym nêdzarzem na œwiecie. On strzeg³ wszystkiego, co by³o we mnie ludzkie. Siebie zabijê, jedni im go oddam. Nie zmuszajcie mnie do tego, to zbyt okrutne.

Powiedzia³em:

- Nie zmuszajcie mnie, to zbyt okrutne.
- Nie napiszesz?

---

⁶¹ M. Selimovia, *Derwisz i œmieræ...*, s. 375.

– Nie, nie mogê.

– Jak chcesz. Przeczyta³eæ list.

– Przeczyta³em i wiem, co mnie czeka. Ale zrozum mnie, dobry cz³owieku! Czy ç¹da³byæ bym zabi³ ojca albo brata? A on jest dla mnie czymæwiêcej. Wiêcej dla mnie znaczy niç ja sam. Bez tego cz³owieka æwiat by³by dla mnie ciemn¹ jaskini¹. Jest dla mnie wszystkim, co posiadam, i nie oddam go. Zróbcie ze mn¹, co chcecie, nie zdradzê go, nie chcê zgasiæ ostatniego jasnego promienia, jaki jest we mnie. Zginê, ale go nie dam.

– To piêkne – drwi³ ze mnie defterdar – ale nierozs¹dne.

– Gdybyæ mia³ przyjaciela, wiedzia³byæ çe to jest i piêkne, i rozs¹dne.

Niestety, nie powiedzia³em tego. PóŹniej zastanowi³em siê, çe moçe by³oby uczciwie, gdybym to zrobi³.

A sta³o siê zupe³nie inaczej.

– Napiszesz wyrok? – pyta³ defterdar.

– Muszê. – Patrzy³em na pismo leç¹ce przede mn¹, widz¹c zawart¹ w nim groÿbê.

– Nie musisz. Decyduj zgodnie z sumieniem.

Nie mów o sumieniu, daj mu spokój. Zdecydujê zgodnie ze strachem, zgodnie z przeraçeniem, nie bêdê cz³owiekiem, jakiego obraz sobie wymarzy³em, bêdê tym, czym byæ mi s¹dżono – szmat¹. Hañba niechaj spadnie na nich, zmusili mnie, bym sta³ siê tym, czego siê brzydzi³em. Ale i tego wtedy nie myæla³em. By³o mi ciêçko, czu³em, çe dzieje siê coæstraszego, tak nieludzkiego, çe nawet wyobraziæ sobie nie sposób⁶².

Derwisz wiedzia³, co powinien by³ powiedzieæ – to odezwa³ siê g³os sumienia, lecz powiedzia³ coæinnego – silniejszy by³ g³os strachu. Znacz¹ce jest to, çe w pierwszej kolejnoæci dok³adnie cytowa³ s³owa, które chcia³ i powinien by³ powiedzieæ. Pierwsze wraçenie czytelnika to podziw dla szlachetnej i heroicznej decyzji szejka, po chwili jednak okazuje siê, çe by³a to projekcja jego wyobraÿni, çe w rzeczywistoæci post¹pi³ inaczej. To wewnêtrzne rozdzarcie, poczucie absolutnej nicoæci moralnej, przegranej na kaùdym froncie jest wstrz¹saj¹ce. Nurudinowi zdawa³o siê, çe ocali³ çyçcie, choæ nie wiedzia³ juç – po co. Po zdradzie przyjaciela straci³ zupe³nie poczucie w³asnej godnoæci. Moralna dezintegracja bohatera sta³a siê nieodwracalna. Kiedy siê okaza³o, çe Hasana ocali³ Jusuf, skazu¹c tym samym szejka na æmieræ, sytuacja sta³a siê zupe³nie absurdalna: Nurudin czeka³ na *katul-ferman*⁶³ jako zdrajca, który traktowany by³ z szacunkiem i podziwem za czyn, jakiego nie zdo³a³ dokonaæ! Absurdalnoæ w³asnego po³oçzenia i paraliçuj¹cy strach przed zbliçaj¹c¹ siê wielkimi krokami æmierci¹

⁶² Tamçe, s. 385–386.

⁶³ *Katul-ferman* – wyrok æmierci przez uduszenie podpisany przez su³tana.

spowodowa³y, że szejka straci³ poczucie jakiegokolwiek sensu. Umar³ w rozpacz. Jego pospieszny, gor¹czkowy monolog oddaj¹cy poczucie osaczenia i niemożno³ unikni³cia okrutnego losu, a także biologiczne w istocie pragnienie zachowania życia pokazuj¹ go jako cz³owieka przegranego, g³ęboko nieszczęśliwego. Stopniowo zmieniaj¹ca się perspektywa ogl¹du rzeczywistości przez Nurudina teraz zyska³a charakter skrajny. U kresu życia niewiele w nim pozosta³o z derwisza, intelektualisty, który oddaje się medytacjom i filozoficznym rozmyślaniom o życiu, śmierci, sprawiedliwości, władzy, buncie i ludzkich marzeniach – sta³ się „żywym cz³owiekiem”, który „myśli ci³em”⁶⁴. W zakończeniu powieści najpe³niej dochodzi do g³osu zagubienie Nurudina, przeczucie zbliżaj¹cego się końca, brak nadziei, świadomości moralnego upadku.

Przemiana szejka znajduje stylistyczny wyraz przede wszystkim w sk³adni – dominuj¹ krótkie, wzmagaj¹ce dynamikę wypowiedzi zdania. Stanowi to istotny kontrast w stosunku do stylu zw³aszcza pierwszej części powieści, w której przeważa³y szeregi zdań wielokrotnie z³ożonych, bardzo rozbudowanych, często – na skutek regularnych powtórzeń pewnych sformu³owań – nabieraj¹cych wyraźnej rytmiczności. Tego rodzaju zabieg występuje np. na pocz¹tku opowieści Nurudina, gdy przedstawia siebie i swój stosunek do świata, ludzi, wartości – w jego wypowiedzi cyklicznie pojawia się stwierdzenie: „Mówi³em sobie...”, po czym przedstawiane s¹ kolejne prawdy wiary, jakie w swoich kontaktach z wiernymi przekazywa³. Także nienaturalna interpunkcja, jak¹ stosuje Selimowia, s³uży nadładowaniu toku myśli bohatera. Tworzy to charakterystyczny styl powieści, w którym konwencja realistyczna przeplata się z pierwiastkiem medytacyjnym (*meditativni realizam*)⁶⁵. Realizm powi¹zany ze stylem intelektualno-psychologicznym, w którym ważn¹ rolę odgrywa symbolika egzotycznej przestrzeni, wyraża niepokój cz³owieka wynikaj¹cy z poczucia obcości w świecie. Doświadczanie orientalnej duszy zyskuje zatem wymiar na wskroś współczesny. Predrag Palavestra dostrzeg³ w *Derwiszu i śmierci* oraz w *Twierdzy* wyraz przezwyciężenia klasycznego i tradycyjnego realizmu, co według krytyka stanowi dowód na to, iż w serbskiej prozie coraz wyraźniej dochodzi do g³osu przekształ³ona struktura opowiadania realistycznego. *Derwisz i śmierć* zawiera według niego elementy nowoczesnej powieści intelektualnej, b³ęd¹c jednocześnie literackim wyrazem filozofii wschodniej⁶⁶. Wielo³ strategii artystycznych

⁶⁴ Tuż przed uwięzieniem i śmierci¹ Nurudina, w ostatni¹ noc, gdy strwożony oczekiw³ nadejścia sejmów, dobieg³ go z ciemności czyje³ śpiew, który sprawi³, że u kresu życia do jego świadomości przebi³o się przekonanie o tym, że istnieje braterstwo ludzi cierpi¹cych i poniżonych, spóźnie przekonanie o możliwej humanizacji świata (M. Petrovia; dz. cyt., s. 101–102). Jest to znac¹ce odkrycie, zw³aszcza w kontekście dojmuj¹cego poczucia osamotnienia, jakie by³o udziałem Nurudina, gdy notowa³ np.: „Nikt nikomu nie mo³e pomóc” (M. Selimowia; *Derwisz i śmierć*..., s. 409).

⁶⁵ Z. Mrkonjia; dz. cyt., s. 197–199.

⁶⁶ P. Palavestra, *Kritičko značenje alegorijske forme*, [w:] *Djelo Meše Selimovica*..., s. 211.

dostrzegalna w tym utworze (realizm, groteska, satyra, nadrealizm) s³u¹cy wielo-wymiarowości powieści. Jednocześnie od pocz¹tkowych partii swego monologu derwisz stawia³ pytania. Jego wypowiedź zaczê³a powstawaæ w momencie, gdy narodzi³y siê w nim pierwsze w¹tpliwości, kiedy niepokój zacz¹³ m¹cia spokoj jego duszy. Tych pytañ z czasem by³o coraz wiêcej – oddaj¹ one rosn¹ce napiêcie emocjonalne, jakiemu ulega³ Nurudin, potwierdzaj¹ to, że bohater do-œwiadcza³ zw¹tpienia, że by³ coraz bardziej zagubiony. Jego wypowiedź maj¹ca charakter autopsychanalizy przedstawia konflikty derwisza ze œwiatem. Ci¹g³e zmiany rytmu i faktury zdañ od œciszonych, spokojnych po gwa³towne, wzburzone w zale¹noœci od sytuacji i nastroju bohatera s³u¹ ukazaniu ludzkiego ζ -cia w jego pe³ni, z³o¹onoœci. Mo¹na powiedzieæ, że monolog derwisza ma strukturê dwukierunkow¹: z jednej strony wystêpuje medytacyjno-filozoficzne, z drugiej – emotywno-psychologiczne pojmowanie ζ ycia. St¹d spokojne medytacje przeplataj¹ siê z obrazami pe³nymi zmys³owoœci, czasem po rozleg³ych partiach refleksyjnych nastêpuj¹ opisy akcji – charakterystyczna jest ci¹g³a zmiennoœæ.

Nale¹zy podkreœiaæ, i¹z zmieniaj¹cy siê jêzyk derwisza nie obrazuje p³ynnego przejêcia bohatera od jednego pogl¹du na œwiat do innego. To przejêcie odbywa siê doœæ burzliwie, bohater na ogó³ znajduje siê pomiêdzy dwiema rzeczywistoœciami, dwiema skrajnymi pozycjami ζ yciowymi, które ostatecznie zaj¹³: muz³mañskiego zakonnika i mo¹ciela sprawuj¹cego w³adzê. Jêzyk obrazuje rozdarcie Nurudina pomiêdzy wspomnieniami z okresu dzieciñstwa (jêzyk symbolicznych projekcji: z³ote ptaki szczêœcia, niebieskie niebo dzieciñstwa, rzeka, d¹wiêk siekiery dobiegaj¹cy z lasu, g³os kuku³ki) a rzeczywistoœci¹, która przybiera charakter absurdalnej gry (scena z Ishakiem w twierdzy) – tu jêzyk zyskuje rys groteskowoœci, poniewa¹z oczywista dotychczas granica miêdzy dobrem a z³em coraz bardziej siê zaciera. Oba jêzyki pe³ni¹ rolê destrukcyjn¹. Zmieniaj¹cy siê jêzyk Nurudina œwiadczy o jego odchodzeniu od wiary, choæ on sam tego nie dostrzega³, twierdzi³, że wci¹ ζ jest dum¹ tekkie. Mo¹na mówiaæ o procesie rozpadu jêzyka racjonalnego dokonuj¹cym siê w tej powieœci. Jêzyk Nurudina pe³en jest paradoksów, stopniowo staje siê coraz bardziej emocjonalny (wyrazem tej zmiany jest coraz wyraŹniejsza obecnoœæ przydawek w jego wypowiedzi), odleg³y od pierwotnego, opartego na wierze.

Jêzyk jest zatem nie tylko œrodkiem komunikacji, ale przede wszystkim elementem psychicznej konfiguracji prze¹ywania œwiata i jego mo¹liwoœci. Jest to jêzyk badawczy, który s³u¹cy ci¹g³emu poznawaniu œwiata, st¹d tworzy on atmosferê tajemniczoœci, niepewnoœci ludzkiego ζ ycia⁶⁷.

Jednocześnie trzeba zwróciæ uwagê na fakt indywidualizacji jêzyka dostosowanego w powieœci do ró¹ni¹cych siê bohaterów stawianych w rozmaitych

---

⁶⁷ M. Egeria, *Pogovor*, [w:] M. Selimovia, *Derviš i smrt*, priredio i propratne tekstove napisao M. Egeria, Beograd 2000, s. 377–379.

sytuacjach. Hasan posiada³ umiejętność pięknego opowiadania – umia³ pouczyć, rozweselić, zdobyć mi³ dzięki s³owom. Mówi³ z ³atwością i radością¹, co wynika³ z jego charakteru. Ishak z kolei mówi³ zdecydowanie ostrożniej, w sposób bardziej rozważny. Mu^{33a} Jusuf każde s³owo mia³ przemyślane, raczej szep- ta³ niż mówi³.

Znaczący cech¹ stylu *Derwisza i amierci* jest obecność turcyzmów uwarunkowana tematyką¹ historyczną oraz pochodzeniem głównego bohatera. S³użyto oddaniu kolorytu lokalnego. Wbrew jednak pozorom ilość turcyzmów w powieści jest dosyć ograniczona – Asim Peco wskaza³, że stanowi¹ one zaledwie 2% ca³ego tekstu⁶⁸.

Derwisz i amiera to powieść stanowi¹ca istotną¹ cezurę w rozwoju tego gatunku w Bośni i Hercegowinie. Selimovię by³ już wcześniej postrzegano jako pisarza większego formatu, wyraźnie ci¹żący ku powieści przede wszystkim ze względu na sk³onności medytacyjne. Omawiany utwór, będący w istocie tragiczną¹ refleksją¹ o historycznej, egzystencjalnej i intelektualnej kondycji cz³owieka, stawiający¹ w centrum uwagi bohatera, który nagle zost³ pozbawiony wiary, sta³ się jednak wydarzeniem literackim, bo porusza³ szereg ważnych, uniwersalnych problemów za pomocą¹ bardzo interesującej formy. Warto podkreślić, że nader krytyczny wobec w³asnych dokonań autor by³ z powieści zadowolony: „Powiedzia³bym, że *Derwisz i amiera* jest moim najlepszym dzie³em. Może i najbardziej szczerym. [...] Co dla mnie znaczy ta powieść? [...] Może satysfakcję, może też ostateczne potwierdzenie faktu, że mój wybór ciężkiej pracy literackiej nie by³ b³ędny i bezsensowny”⁶⁹. Kolejna powieść, wydana cztery lata później, wyraźnie korespondowa³ z *Derwiszem i amierci*¹.

4.2. *Tvrđava* – o tym, jak pozostać człowiekiem w mrocznych czasach

*Tvrđava*⁷⁰ to swoista odpowiedź na *Derviša i smrt*, dialog z t¹ powieści¹ zarówno w planie wizji ludzkiego losu, jak i w zakresie stylu, formy powieści-

---

⁶⁸ Asim Peco podzielił turczyzny w powieści na trzy grupy: 1. Nazwy osobowe (jest ich 16: Ahmed Nuru-din, Hasan, Harun, Kara-Zaim, Hafiz-Muhamed, Mula Jusuf, Malik, D emal, Had i Sinanudin Jusuf, Abdul-lah-efendija, Ajni-efendija, Ishak, Piri-vojvoda, Ali-hod a, Alijaga D ania, Emin Bošnjak (tylko dwie ostatnie postacie mają nazwiska). Obok nich występują osoby niemające imienia: musulim, ona kadiego, wezyr, mufti. Największa liczba imion poprzedzona jest tytułami: had ija, hod a, efendija, vojvoda, hafiz, mula; niektóre – Hasan, Harun, Malik, D emal, Ishak – nie mają żadnego tytułu. Wszystkie te cechy nazw osobowych wynikają z faktu, iż akcja rozgrywa się po okresie masowej islamizacji w Bośni. Znajduje to odbicie w języku. 2. Terminy związane z religią, obrzędami. 3. Inne terminy związane z życiem muzułmanów (A. Peco, *U funkciji djela. Turcizmi u romanu „Derviš i smrt” Meše Selimovića*, [w:] *Djelo Meše Selimovića...*, s. 344–348).

⁶⁹ M. Selimovića, *Bez predrasuda*, [w:] tegoż, *Pisci...*, s. 279–280.

⁷⁰ Fragmenty powieści były drukowane w czasopiśmie „Odjek” w kwietniu 1970 roku. W formie księżkowej utwór ukazał się w tym samym roku nakładem sarajewskiego wydawnictwa Svjetlost.

wej. Utwory te wzajemnie się dopełniają⁷¹: „Chociaż *Twierdza* jest tekstem samodzielnym, to ściśle wiążę się ona z powieścią *Derwisz i amiera*. Można nawet powiedzieć, że jest jej aortą, światłem rzuconym na jej mrok [...]. Ahmet Šabo swój wiary w to, że jedyna droga w życiu to droga miłości, w pewnym sensie objaśnia i kontuuje losy Ahmeda Nurudina, w którego zakamarkach świadomości kołata się takie właśnie przeświadczenie. Z tego powodu powieści te można traktować jako jeden utwór i jako możliwość serii powieści [...]”⁷².

Zarówno Nurudin, jak i Šabo prowadzili monolog wewnętrzny, zatem przedstawiali swoje refleksje w sposób bezpośredni. Służą to lirykacji tekstu, a także ujawnieniu poziomu autotematycznego. Jest to istotne podobieństwo między *Derwiszem i amierci* a *Twierdzą*, aczkolwiek warto podkreślić fakt, że każdy z bohaterów-narratorów przedstawił nieco inną motywację spisywania swych wspomnień: o ile Nurudin stwierdził, że nie ma żadnego określonego celu, o tyle Šabo, rozpoczynając swą opowieść od dramatycznego epizodu chocimskiego, zwraca uwagę na to, iż czyni to w celu ocalenia od zapomnienia także tych najtrudniejszych doświadczeń. Derwisz snuje swój monolog, by za jego pomocą ocalić własną samotność, mody poeta – dla innych, ku przestrodze. Zatem i na tym poziomie ujawnia się dialog pomiędzy omawianymi powieściami.

Ich bohaterowie to intelektualiści i jednostki szczególnie wrażliwe na zło świata. Obaj też zostali dotkliwie doświadczeni przez życie, jednak ich losy ułożyły się w odmienny sposób. Skrajnie pesymistyczna wizja ludzkiego losu przedstawiona w *Derwiszu i amierci* została dopótniona jaśniejszą, dającą nadzieję wizją w *Twierdzy*. Dialog, jaki toczą te powieści, wskazuje na możliwość wyboru innej niż Ahmed Nurudin drogi i w efekcie – uchronienia się przed poczuciem całkowitej klęski i bezsensu życia. Ahmet Šabo, ponosząc szereg porażek w życiu publicznym, znalazł swoisty azyl w życiu rodzinnym i przyjaźni – szeroko rozumiana miłość nadała jego istnieniu znaczenie i wartość. Nie sposób nie zauważyć, że derwisz w znacznym stopniu zdawał sobie sprawę z tego, że zasadniczym błędem, jaki popełnił, była rezygnacja z bliskich związków z innymi ludźmi. Zaprzepaszczona w młodości miłość, a także nieumiejętność zbliżenia się do innych (wyjątek stanowi Hasan) zdecydowały o jego zamknięciu w twierdzy wiary i w efekcie – o jego klęsce. Nader subiektywna wizja świata jest w ramach każdej z powieści kontrapunktowana wizjami innych bohaterów (co jest oddane za pomocą mowy pozornie zależnej).

W *Twierdzy* znów za pomocą kostiumu historycznego pisarz podjął zasadnicze dla swojej twórczości problemy moralno-etyczne. Umieszczenie akcji w od-

⁷¹ Midhat Begić twierdzi, że Selimović planował stworzenie trylogii – chciał jeszcze napisać utwór o Hasanie. Ponieważ jednak tematy współczesne wydawały mu się pilniejsze, zamiaru tego nie zrealizował (M. Begić, *Istraživanje ljudskih sudbina*, [w:] *Djelo Meše Selimovića...*, s. 26).

⁷² M. Marković, dz. cyt., s. 354–355.

leg³ej przesz³oœci, w czasach tureckich w Boœni s³u¿y³o przede wszystkim unikniêciu zarzutu doraŹnoœci. W obu powieœciach zosta³ poruszony problem wp³ywu w³adzy na cz³owieka, aczkolwiek w *Twierdzy* problematyka ta zosta³a wzbogacona o pytanie dotycz¹ce relacji miêdzy etycznymi wartoœciami jednostki a aktywnoœci¹ spo³eczn¹. Jednocześnie akcja *Twierdzy* zosta³a osadzona w dok³adniej okreœdzonej rzeczywistoœci historycznej, motywacje bohaterów s¹ bardziej zrozumia³e, jêzyk przezroczyŹty. Sam autor twierdzi³, ¿e *Derwisz i œmieræ* to oratorium, rozprawa na temat czegoeœwiêtego, tajemniczego, trudnego do uchwycenia, *Twierdza* zaœ jest bli¿sza ¿yciu, charakteryzuje siê nawet pewnego rodzaju poczuciem humoru (czasem doœæ gorzkiego)⁷³. Zatem opowieœæ o Ahmecie Źabo to w pewnym sensie antypoda *Derwisza i œmierci* – choœ tak¿e opowiada o strasznym œwiecie, to jednak dziêki wprowadzeniu tematyki zwi¹zanej z codziennym, zwyk³ym ¿yciem, w którym przeplataj¹ siê elementy pozytywne z negatywnymi, dziêki pos³u¿eniu siê dynamiczn¹ fabu³¹ – wymowa tej powieœci nie jest tak mroczna i ponura, jak w przypadku historii szejka Nurudina. Pos³uguj¹c siê pewnym uproszczeniem, mo¿na powiedzieæ, ¿e *Derwisz i œmieræ* ukazuje drogê cz³owieka od mi³oœci do nienawiœci, *Twierdza* – od nienawiœci do mi³oœci, s¹ to zatem dwie alternatywne drogi, dwie mo¿liwoœci ¿yciowe.

Twierdza zosta³a poprzedzona krótkim tekstem odautorskim stanowi¹cym wprowadzenie do utworu, ale i swego rodzaju wyjaœnienie – tematyki, relacji z poprzedni¹ powieœci¹, a przede wszystkim metaforycznego tytu³u. Pozostaje on w œcis³ym zwi¹zku z sonetem *Tvrðava* Stevana Raiêkovicia⁷⁴, z którego zosta³a zaczerpniêta idea myœli ludzkiej jako twierdzy rozdzielaj¹cej ludzi, sprawiaj¹cej, ¿e jednostka b¹dŹ te¿ jakœ grupa ludzi zamyka siê przed innymi. Ucieleœnieniem symboliki twierdzy by³ Ahmed Nurudin, którego œwiadomoœæ – tak¿e po przemianie – mia³a charakter dogmatyczny: jedna idea zast¹pi³a inn¹ (nienawiœæ – wiarê). W twierdzy donosicielstwa zamkn¹³ siê przed œwiatem mu³³a Jusuf – jednak w koŹcu uleg³a ona otwarciu w przeciwieŹstwie do na wieki zamkniêtej twierdzy Nurudina. W powieœci z 1970 roku symbol ten zyska³ na znaczeniu – dos³ownie odnosi siê do góruj¹cej nad miastem twierdzy, w której mieœci siê wiêzienie, jednocześnie zaœ stanowi metaforê zarówno pojedynczych ludzkich losów (rodzina Ahmeta Źabo, a tak¿e Skakavców, cierpienie Źehagi Soœo, s³u¿ba Avdagi), jak i hierarchicznie zorganizowanego spo³eczeŹstwa, „œwiata bez postêpu moralnego”⁷⁵.

⁷³ M. Selimoviæ, *Duh ljudski i njegova tvrðava*, razgovor vodio M. Saviæ, [w:] tego¿, *Pisci...*, s. 353.

⁷⁴ S. Raiêkoviæ, *Najlepše pesme*, izbor i predgovor S. Rakitiæ, Beograd 2002, s. 57.

⁷⁵ W. Cho³odowski, *Za³um-Twierdza*, „Literatura na Źwiecie” 1977, nr 3, s. 372–373.

Ahmet Šabo, bohater powieści, pokazany został jako osoba poszukująca swego miejsca w życiu – jest to zresztą sytuacja większości bohaterów Selimovicia. W postaci tej można dostrzec pewne podobieństwo do Ahmeda Nurudina⁷⁶, który tylko pozornie cieszy się wysoką pozycją społeczną i ustabilizowaną sytuacją życiową, w rzeczywistości – jako człowiek dojrzający i ukształtowany – został zmuszony do przewartościowania swoich poglądów, w efekcie czego poniósł klęskę. Bohaterowie ci poszukiwali własnej tożsamości, którą rozumiemy jako „świadomość własnej ciłowości, stałości i spójności, [...] przekonanie o pozostaniu tym samym w stale zmieniającym się świecie”⁷⁷. Ahmet, mimo młodego wieku (miał 25 lat), został mocno doświadczony przez życie. Swoje wspomnienia zaczął snuć wkrótce po powrocie z wojny.

Motywy wojny i wątpliwości moralnych związanych z uczestnictwem w niej to jedno z istotniejszych zagadnień, wręcz obsesji w twórczości Selimovicia. *Twierdza* jest powieścią o najsilniejszej wymowie antywojennej, co podkreśla jej kompozycja: opowieść Ahmeta Šabo spięta jest klamrą, którą tworzy refleksja narratora na temat wojny i smutnej powtarzalności ludzkich losów. Wojna tworzy przestrzeń wypelnioną przemocą i nienawiścią, którą człowiek musi w sobie wyzwolić. Charakterystyczne dla Selimovicia jest przywołanie motywu przemocy wobec kobiety, co obrazuje najwyższy poziom okrucieństwa i upadku norm moralnych. Motyw ten pojawił się i w *Derwiszu i miłości*, i w *Twierdzy*.

Zastosowana tu pierwszoosobowa narracja – „narracja sceptycyzmu i cierpienia”⁷⁸ – powoduje swoiste rozdwojenie tekstu na tekst zewnętrzny (fabuła) i wewnętrzny (rozmyślenia Ahmeta Šabo)⁷⁹, przy czym oba są z sobą ściśle związane: kontemplacje bohatera nie są celem samym w sobie, ale bezpośrednio wiążą się z wydarzeniami i sytuacjami ukazanymi w planie fabularnym. Są zatem wprowadzone do powieści w sposób racjonalny. Tok myślenia Ahmeta ma charakter dialektyczny (autopolemiczny) – jest to dialog wewnętrzny, wskazujący na złożoność myśli bohatera. Efektem tego zabiegu jest osiągnięcie silnego napięcia i dramatyzmu w tekście wewnętrznym, co z kolei wiąże się z na-

⁷⁶ Jednocześnie należy odnotować szereg różnic: Ahmet Šabo miał wiele powodów ku temu, by być zgorzkniałym sceptykiem, nie zamknął się przed światem, próbował na nowo znaleźć w nim swoje miejsce. Jednak bohater ten nie był tak konsekwentny jak Nurudin: nie zaangażował się zupełnie w system, nie myślał i nie mówił jego językiem. Šabo – „niezdobyta twierdza wolności” – to postać w pewien sposób skontrastowana z Nurudinem (P. Palavestra, dz. cyt., s. 211).

⁷⁷ J. Kozielecki, *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa 1986, s. 325.

⁷⁸ M. Mirkovič, *Meša Selimovič: „Tvrđava”*, [w:] *Djelo Meše Selimoviča...*, s. 296.

⁷⁹ Ważną warstwę refleksyjną upodabnia *Twierdzę* do poprzedniej powieści Selimovicia. Jednakże pomiędzy medytacjami narratorów obu utworów można dostrzec istotne różnice: rozmyślenia Nurudina są uwarunkowane *Koranem*, dogmatem i specyficznym systemem myślenia jako – jednocześnie – jego apologia i antyteza; medytacje Šaba odnoszą się natomiast w sposób antytezy do tytułowej *twierdzy* w jej symbolicznym znaczeniu (J. Rotar, *Misaoni i narativni slojevi u strukturi Selimovičeve „Tvrđave”*, sa slovenačkog M. Idrizoviča, [w:] *Djelo Meše Selimoviča...*, s. 304).

pięciem w sferze fabu³y. Monolog narratora ma więc charakter pozorowanego dialogu, często wewnętrznie sprzecznego i burzliwego. Wynika to z faktu, iż Šabo poszukiwa³ prawdy, nie zna³ jej z góry. Wiele jego dotychczasowych pogl¹dów życie weryfikowa³o w bolesny sposób, co zmusza³o go do zmiany stanowiska i wymaga³o pokory. Šabo przyjmowa³ pozycję obserwatora rzeczywistości, w pewnym momencie przeszed³ wprawdzie do dział³ania, nigdy jednak nie zaangażowa³ się w dział³alno³ polityczn¹ z pe³nym przekonaniem (inaczej niż Ahmed Nurudin). Wynika³o to zapewne z faktu, iż by³ cz³owiekiem z natury w¹tpi¹cym, w sytuacji wyboru często nieumiej¹cym podj¹æ decyzji, zastanawiaj¹cym się. Każda racja by³a przez niego od razu podważana racj¹ zupeł³nie odmienn¹. Poza tym, że rozmawia³ z innymi (Nurudin pozostawa³ zamknięty na innych, nawet w stosunku do Hasana nie by³ szczery), przede wszystkim prowadzi³ dialog z sob¹. Uwydatnienie dialogu na różnych poziomach daje efekt wielo³osowo³ści i w rezultacie prowadzi do dyskusji światopogl¹dowej, która rozgrywa się pomiędzy bohaterami (w każdej powieści z osobna oraz pomiędzy bohaterami *Derwisza i amierci* oraz *Twierdzy*).

Fabu³a także charakteryzuje się dwupoziomowo³ci¹: z jednej strony jest to intryga polityczna i akcja zwi¹zana z życiem publicznym, z drugiej – warstwa mi³osno-rodzinna, która neutralizuje surowo³ i zamknięcie pierwszej. Tym samym powie³ jest o wiele bardziej dynamiczna niż *Derwisz i amiera*

Bohater, powróciwszy z wojny, znalaz³ się w martwym punkcie swego życia. Dotar³szy do rodzinnego Sarajewa po traumatycznym do³wiadczeniu wojennym, dowiedzia³ się, że jego bliscy nie żyj¹, a dom zosta³ strawiony przez pożar. Popad³ w marazm i poczucie totalnego zniechęcenia. Sw¹ opowie³ rozpocz¹³ od nawi¹zania do Chocimia, podkreślaj¹c, że z nikim się dot¹d nie dzieli³ tymi prze¹życiami, które wci¹ i jawi¹ mu się jako przera¹aj¹co nieludzkie. Pragnienie zapomnienia tego, co widzia³, przegrywa jednak z potrzeb¹ opowiedzenia o swoim do³wiadczeniu, albowiem: „To, co nie zapisane – nie istnieje. By³o i nie ma”⁸⁰. Tym samym ujawnia się poziom autotematyczny powieści.

Przywo³uj¹c wspomnienia, Ahmet Šabo zaj¹³ pozycję cz³owieka, którego zdumiewa i przera¹a ludzkie okrucieństwo, zdolno³ do czynienia z³a przez osoby na pozór zwyczajne, przeciętne. Do³wiadczy³ moralnej nico³ści i poczucia absurdalno³ści czynów jednostki w specyficznej sytuacji, jak¹ jest wojna. Nie by³ w stanie zrozumieć ani tym bardziej zaakceptowa³ rzeczywistości, w której dochodz¹ do g³osu najniższe ludzkie instynkty, a ludzka godno³ i życie znacz¹ tak niewiele. Pe³na zdumienia i przera¹zenia postawa bohatera zosta³a ostro skonstrastowana z postaw¹ i pogl¹dami mu³³y Ibrahima⁸¹, z którym m³ody

⁸⁰ M. Selimoviæ, *Twierdza*, prze³. M. Krukowska, Warszawa 1976, s. 7.

⁸¹ Pierwotnie g³ównym bohaterem powieści mia³ być w³anie mu³³a Ibrahim, którego pierwowzorem by³ sarajewski kronikarz z drugiej po³owy XVIII wieku, mu³³a Mustafa Bašeskija. Z jego kroniki, stanowi¹cej za-

człowiek dzielić życie niemieckim dołem. Ów pisarz, któremu Ahmet ocali życie, dawno przestał się dziwić, bo zdziwienie to pierwszy krok do buntu – postawy na wskroś niebezpiecznej, o której mu Ibrahima bać się chyba pomyśleć. Akceptować życie takim, jakie jest, także życie i wojnę. Już pierwsza rozmowa, podczas której bohaterowie przedstawiają swoje poglądy, stanowi ich charakterystykę – w ten sposób stają się indywidualnościami, które identyfikują się poprzez różnice. Powróciwszy z wojny, Šabo popadł w stan bezsensownego trwania, znalazł się w *pustej przestrzeni*, przyjął postawę milczenia⁸². Dużo czasu spędził nad rzeką. Zaniepokojony refleksyjnie postawą przyjaciela mu Ibrahima, przekonany, że rozmyślenia o życiu w świecie są pierwszym krokiem do buntu, zatem stanowi istotne niebezpieczeństwo, stara się nakłonić Ahmeta do zajęcia się czymkolwiek, najlepiej jak najszybciej, która pomoże pozbyć się trujących myśli: „Łów ryby, Achmedzie Szabo!”⁸³ – łowienie ryb staje się synonimem ucieczki od nieprzyjemnego i niezrozumiałego świata. Groteskowe przygotowania mu Ibrahima do obchodów urodzin sułtana i rozmowa, jaka wskutek tego wywiła się między nim a Ahmetem, doprowadziły poetę do ataku gorzkiego smutku i poczucia zupełnej absurdalności ludzkiego życia.

Šabo odczuwał zatem bardzo silną potrzebę zrozumienia świata, ale jednocześnie towarzyszyło mu przekonanie o jego niezrozumiałości – stało się poczucie bezsilności i bezsensu. Życie to rozpacz, którą Ahmet przyjął świadomie i dumnie – w odniesieniu do tej postaci można mówić o *pozytywizmie rozpaczliwym*⁸⁴ czy tragicznym optymizmie typu Camusowskiego. Pozwolił on bohaterowi zachować „moralną czystość” i nie abstrahować od śmierci jako stale obecnej granicy ludzkiej egzystencji. Przeciwnie – jej realna obecność była przyczyną intensywnego przeżywania życia, wbrew lekowi przed tym, iż to, co już było (np. wojna), znów się powtórzy.

Paradoksalnie dopiero w czasie pokoju w rodzinnym mieście rozpoczęły się prawdziwe cierpienia Ahmeta⁸⁵. Poczucie niepewności, niepokoju w rzeczywistości powojennej, postrzeganej jako *wrogi świat*, stało się dlań impulsem do podjęcia próby opisanego własnych przeżyć, która miała być rodzajem czynu, czyli wyrazem aktywności wobec świata. Zgodnie z egzystencjalistyczną wizją

pis codziennego życia w Sarajewie, pisarz zaczerpnął trochę faktów, postaci, a nawet dosłownych cytatów, np.: „Nadeszły takie czasy, kiedy najlepiej jest milczeć – Wiele jest kłamstwa w świecie. – Doprawdy nic nie zależy od człowieka” (M. Selimović, *Duh ljudski i njegova tvrđava...*, s. 353).

⁸² K. Prohija, dz. cyt., s. 38–49.

⁸³ M. Selimović, *Twierdza...*, s. 31.

⁸⁴ I. S. Fiut, *Człowiek według Alberta Camusa. Studium z antropologii egzystencjalnej*, Kraków 1993.

⁸⁵ Jest to wyraźne powtórzenie sytuacji, w jakiej znalazł się bohater pierwszej powieści Selimovicia – *Tišine*, przy czym w *Twierdzy* temat ten został zdecydowanie poważniej i ciekawiej przedstawiony.

człowieka Ahmet Šabo stopniowo dojrzewa³ do przeciwstawienia się z³u świata – zaczą¹³ opisywać swoje doświadczenie, potem zaczą¹³ bardziej konkretne działania, za co zap³aci³ wysok¹ cenę wyobcowania i zepchnięcia na margines życia społecznego.

Ahmet by³ poet¹, co rozumieć należy i dosłownie, i metaforycznie (poeta to według Selimovicia każdy człowiek, który chce zmieniać świat na lepsze)⁸⁶. W przebudzeniu z powojennego letargu pomogli mu mu^{33a} Ibrahim (daj^{1c} mu pracę) oraz Tijana Bjelotrepia, z którą się Šabo ożeni³. Ł¹cz¹ca ich mi³o³⁸⁷ jest wyrazem przekroczenia ludzkiej samotności i otwarcia na świat. Symbolizuje możliwość więzi między ludźmi, również w skrajnie nieprzyjaznej rzeczywistości. Tak Šabo zwraca się do żony: „Gdybym cię nie spotka³, by³był sk³ócony z życiem i nie miał³by nic, podobnie jak teraz, ale nie zazna³był szczęścia. To twoja zas³uga, że nie czuję się pokonany i nie myślę o zemście”⁸⁸. Mi³o³ to zatem jedyna si^{3a}, która może posklejać rozbite ludzkie życie, przywrócić mu sens. Znacząca jest to, że małżeństwo Ahmeta i Tijany nie było akceptowane – Šabo wzbudza³ podejrzania z powodu związku z chreścijank¹, której ojciec buntowa³ się przeciwko władzy, Tijana zap³aci^{3a} za nie zerwaniem kontaktów przez rodzinę. Bohaterowie stworzyli swój¹ włas¹, prywatn¹ twierdzą – jest to jedyny rodzaj twierdzy, który w powieści zyska³ pozytywn¹ wartość, ponieważ zapewnia człowiekowi wewnętrz¹ si^{3e} potrzeb¹ do wyjścia naprzeciw światu. Twierdza rodzinna zyskiwa^{3a} na znaczeniu, w miarę jak sytuacja społeczna Ahmeta ulega^{3a} komplikacji, jak pozbywa³ się kolejnych iluzji dotyczących życia publicznego. Wraz z Tijan¹ stworzy³ szczęśliwe gniazdo rodzinne, wierzą, że „dla mi³uj¹cych nawet z Hadesu istnieje droga do świat^{3a}”⁸⁹. W odniesieniu do *Twierdzy* można mówić o obecności mitu szczęśliwej rodziny (na pierwszym planie Ahmet i Tijana, ale również – Mahmut Neretljak i jego żona Paša). Motyw mi³o³ wprowadzony został do powieści w sposób patetyczny i romantyczny (wzniosłe monologi Ahmeta), chwilami także realistyczny, a nawet trywialny (sprzeczki, nieporozumienia).

⁸⁶ M. Selimovicia, *Protiv èega se bori pjesnik Ahmet Šabo*, [w:] tegoż, *Pisci...*, s. 346.

⁸⁷ Wyjątkowa wartość motywu mi³o³ w twórczości Selimovicia wynika z przeświadczenia, że uczucie to – szeroko rozumiane jako mi³o³ przyjacielska, braterska, rodzicielska, erotyczna – jest tarczą ochronną przed okrucieństwem i z³em świata. Jednocześnie należy podkreślać, że w poprzedniej powieści mi³o³ by^{3a}, paradoksalnie, obecna raczej poprzez jej brak w życiu derwisza – wspomnienie pierwszej mi³o³, rzadziej jako realne doświadczenie – by^{3a} udziałem innych bohaterów (np. Hasan i Alijaga Dania; Hasan i Dubrowniczanka, Hasan i had i Sinanudin, Hasan i Nurudin, wdowa, która straci^{3a} syna, kadi i siostra Hasana, ojciec Nurudina i Harun).

⁸⁸ M. Selimovicia, *Twierdza...*, s. 153.

⁸⁹ Plutarch z Cheroni, *Dialog o mi³o³*, przeł. Z. Abramowiczówna, wstęp i oprac. K. Korus, Kraków 1977, s. 32.

Ahmet Šabo, wi¹ł¹c siê z Tijan¹, przyj¹³ w zasadzie minimalistyczny program łyciowy: mieã łonê, dom⁹⁰, przyjació³ – to dla niego najwaźniejsze. Nie chcia³ siê buntowaã, zmieniaã œwiata. Po doœwiadczeniu wojennym i utracie bliskich nie podda³ siê goryczy i próbowa³ swoje łycie budowaã od nowa. To „ma³y pozytywny bohater, o którym milcz¹ kroniki”⁹¹. UwaŹa³, Źe jeđi nie moŹna czyniaã dobra, to przynajmniej naleŹy unikaã czynienia z³a. Dostrzegaj¹c wokó³ siebie wiele z³a, Šabo wyzby³ siê ambicji, uznaj¹c, Źe tylko wtedy bêdzie w stanie obroniaã swóŹ wewnêtrzny system wartoœci. Niestety nie uda³o mu siê unikaã zagroŹenia: nak³oniony przez mu³³ê Ibrahima uda³ siê na spotkanie u had iego Duhotiny – zrobi³ to wy³¹cznie z troski o Tijanê i dziecko, liczy³ bowiem na to, Źe nawi¹zanie kontaktu z osobami maj¹cymi znaczenie w mieœcie przyczyni siê do poprawy bytu jego rodziny. Tam uleg³ prowokacji: szczerze powiedzia³, co myđi o rzekomej elicie Sarajewa i panuj¹cych we wspó³czesnym łyciu zasadach. Dialog Ahmeta z D emalem Zafranij¹ to konfrontacja dwóch róŹnych sposobów myœlenia: m³ody intelektualista Šabo, doœwiadczony przez łycie, jednak maj¹cy nadzieję na lepsze jutro, odrzuca kaŹd¹ ideê o charakterze absolutnym, natomiast Zafranija to typowy przedstawiciel w³adzy, cyniczny polityk, który gra swoj¹ rolê, dbaj¹c o w³asn¹ pozycjê. Chwila szczeroci kosztowa³a Ahmeta bardzo wiele: zosta³ pobity i poniŹony, straci³ pracê, przyjació³, w mieœcie przestano go dostrzegaã – sta³ siê na swóŹ sposób niewidzialny. Jednak zachowa³ wolnoœã. Nie by³ bohaterem, cz³owiekiem niezwyk³ym, ponadprzeciêtnym. Przynajmniej pocz¹tkowo wydaje siê zupe³nie zwyczajny: jego niewielkie wymagania łyciowe, brak ambicji potwierdzaj¹ tylko to przypuszczenie. Zaraz po tym, jak wypowiedzia³ brzemienne w skutki s³owa, dosz³y w nim do g³osu sprzeczne myđi: „Nie moŹemy wszyscy milczeã. Zawsze. A ja powiedziawszy to wszystko zrozumia³em, Źe nagada³em mnóstwo niepotrzebnych bzdur. [...] Piêknie wypad³a ta moja próba osi¹gniêcia czegoœ lepszego w łyciu! [...] Wszystko, co powiedzia³em, jest s³uszne i zgodne z moim przekonaniem, ale nie naleŹa³o tego mówiaã”⁹². Stopniowo jednak wyrasta³ ponad innych, przewyŹszaj¹c moralnie swoje otoczenie: Šabo – jak wszyscy g³ówni bohaterowie Selimovicia – d¹ł³y³ do jednego celu, mianowicie do pogodzenia w³asn¹ych przekonañ z otaczaj¹c¹ go rzeczywistoœci¹, co nada³oby sens jego ły-

⁹⁰ Dom pe³ni w twórczoœci Selimovicia istotn¹ rolê, aczkolwiek w pewnym sensie jest nieobecny, bo zwykle nie jest przedstawiany w sposób bezpoœredni, funkcjonuje jedynie we wspomnieniu – Ahmed Nurudin chcia³by wróciã do domu, przypomina³ sobie o nim w trudnym momencie łycia, jednak z rodzin¹ nie mia³ Źadnego kontaktu od wielu lat; Ahmet Šabo na pocz¹tku powieœci spogl¹da³ na ruiny rodzinnego domu, a w jakieœ czas póŹniej zamieni³ je na piszczak³ki Mahmuta Neretljaka. W *Twierdzy* obecny jest dom Ahmeta i Tijany, a w *Derwiszu i œnierci* Hasan zawsze wraca³ do domu ze swych podróŹy.

⁹¹ W. Cho³odowski, *Jak z³e dzieci*, „Nowe Ksi¹łki” 1976, nr 13, s. 32–33.

⁹² M. Selimovia, *Twierdza...*, s. 78–80.

ciu⁹³. Uda^o mu siê go osi¹gn¹æ: nie odst¹pi³ od wartoœci, które uwaŹa³ za najwaŹniejsze. Nawet w najtrudniejszych chwilach zachowa³ moraln¹ czystoœæ, co podkreœla kompozycja powieœci: utwór zamyka scena, w której Ahmet uczy dzieci, wierzc¹c, Źe przekaŹe im najwaŹniejsze wartoœci, choæ jednocześnie œwiadom jest tego, Źe i one pójd¹ kiedyœna bezsensown¹ wojnê – tu ujawnia siê dialogowy (autopolemiczny) charakter refleksji bohatera, która niczym klamra⁹⁴ spina powieœæ.

Nie chc¹c siê angaŹowaæ w Źycie spo³eczne, uczyni³ to w koñcu, gdy podj¹³ próbê ratowania studenta Ramiza. Wczeœniej jednak stoczy³ sam z sob¹ prawdziw¹ walkê, co odzwierciedla^o powtarzane niczym mantra zdanie: „Nie chcê myœæ o Ramizie”⁹⁵, które pozostawa^o w jaskrawej sprzecznoœci z faktami – Ahmet nie móg³ przestaæ myœæ o uwiêzionym studencie. Wczeœniej, po zajœciu u had iego Duhotiny, zda³ sobie sprawê z faktu, iŹ sta³ siê w pewnym sensie przypadkowym buntownikiem. Wówczas jego monolog przybra³ charakter medytacji, w której do g³osu dosz^o poczucie wyobcowania, odrzucenia przez otoczenie, przekonanie, iŹ „oni” pochodz¹ z innego w istocie œwiata, który nazywa³ *wrog¹ ziemi¹*. W swoich rozmyœlaniach pos³uŹy³ siê szeregiem metafor, s³uŹ¹cych opisowi relacji pomiêdzy nim a nieprzyjazn¹ rzeczywistoœci¹:

„Cóż mog³em, robak drobny i nic nie znacz¹cy, zrobiaæ im, s³oniom? Jak¹ szkodê mog³em im wyrz¹dziaæ?

Jestem piêœci¹, która uderzy³a w mur.

Jestem ciosem, który boli tego, kto go zadaje.

Jestem piaskiem pod ich stopami, ptakiem zamilk³ym z przeraŹenia, gdy jastrz¹b kr¹Źy nad lasem, robakiem dziobniêtym przez kurê w chwili, gdy wychyli siê ze swych podziemnych korytarzy.

Jestem cz³owieczkiem, który zapomnia³ o swej znikomoœci. Obrazi³em ich, poniewaŹ odwaŹy³em siê myœæ.

Do czego im ta zemsta by³a potrzebna? Aby mnie przestraszyæ? Aby moja kara sta³a siê przestroŹ¹ dla innych? Aby zatriumfowaæ nad s³abszym? Aby zabroniaæ myœli? Aby zabroniaæ s³owa?

Nie potrafi³em znaleŹæ odpowiedzi. Ogarnê³a mnie groza na wspomnienie tego bezmyœlnego okrucieñstwa. Gdzie jesteœmy? W jakim œwiecie Źyjemy?”⁹⁶.

---

⁹³ K. Prohia, dz. cyt., s. 107–111.

⁹⁴ Kompozycja klamrowa jest charakterystyczna dla powieœci Selimovicia. Jest ona wyrazem przekonania o powtarzalnoœci ludzkich losów i niezmiennœci natury cz³owieka. W *Derwiszu i amierci* w ostatnim dniu Źycia szejka do tekkie przyby³ m³odzieniec z Devetaka, który byæ moŹe by³ synem derwisza. Nurudin przeczuwa³, iŹ pójdzie on tak¹ sam¹ drog¹, do której kresu on w³æmie dociera³. Tym samym kr¹g siê zamyka³ (L. Aninski, dz. cyt., s. 253).

⁹⁵ M. Selimovia, *Twierdza...*, s. 231–236.

⁹⁶ TamŹe, s. 89.

Medytacyjny charakter monologu Ahmeta zosta³ osi¹gnięty dzięki paralelnemu uk³adowi zdań, z których każde wprowadza kolejn¹ metaforę zawsze opart¹ na opozycji: ma³e – wielkie.

Ramiz – buntownik, którego postać zosta³a jedynie bardzo ogólnie naszkicowana i w zasadzie pozosta³a na marginesie – odegra³ w życiu Ahmeta bardzo ważn¹ rolę. Šabo pozna³ Ramiza w czasie wojny chocimskiej. Przypomni³ sobie o nim, gdy wyszed³ z brzemiennego w skutki spotkania u had iego Duhotiny – uzna³ wtedy, że nieświadomie powiedzia³ to, co wielkora³ s³ysza³ od m³odego rewolucjonisty. Po wojnie go unika³, nie chcia³ s³ucha³ jego wywrotowych opinii, ale pewnego dnia ujrza³ go przemawiaj¹cego w meczecie. Zareagowa³ ucieczk¹. Podziwia³ jego nieprzeciwn¹ odwagę. Ramiz ucieleśnia³ ideę rewolucji: to cz³owiek radykalny, jednoznaczny, uważaj¹cy, że wolno³ mo³na zdoby³ przemoc¹, g³osz¹cy w meczecie Ali-pa³y omia³e, zwrócone przeciwko w³adzy kazania dla sarajewskiej biedoty. Jego losy nie zosta³y ukazane do końca po to, by – jak twierdzi³ autor – pozosta³ on symbolem prawości i szlachetności, ponieważ wed³ug Selimovicia cechy te s¹ mo³liwe tylko na etapie walki z obecn¹ w³adz¹: potem, gdy rewolucjoniści sami zaczynaj¹ rz¹dzi³, staj¹ się tacy jak ich poprzednicy. W³adza bowiem zuba³ cz³owieka etycznie. St¹d opinia na temat m³odego rewolucjonisty: „Niezwyk³y m³ody cz³owiek! Będzie cudowny, jeśli swego celu nie osi¹gnie, i straszny, jeśli mu się to uda. [...] najpiękniejsze ze wszystkiego, co cz³owiek mo³że uczynić, to spróbowa³ i ponie³ porażk³”⁹⁷.

Gdy dosz³o do konfrontacji Ahmeta i Ramiza, w sposób bezpośredni – za pomocą dialogu – ukazany zosta³ radykalizm studenta, jego omia³o³ i rewolucyjne pogl¹dy. Obaj bohaterowie zdecydowanie się różni¹, nawet poezj³ę postrzegaj¹ inaczej: wed³ug Ahmeta sztuka s³owa powinna nie³ rado³ i umo³liwia³ swoist¹ ucieczk³ od brudnego świata, natomiast Ramiz obci¹ża j¹ funkcj¹ społeczn¹, uważa, że powinna być wyrazem buntu i stanowić wezwanie do walki. Ahmetowi imponowa³ wier¹cy w mo³liwo³ zaistnienia nowego, lepszego świata Ramiz, jednak jego własne obserwacje prowadzi³y go do przekonania, że świat jest pełen nienawiści i przemocy, st¹d jego sceptycyzm. Šabo nie występowa³ przeciwko idei rewolucji, odwo³uj¹c się jednak do doświadczenia historycznego, negowa³ jej sens dopóty, dopóki w efekcie przewrotu jedna w³adza będzie zastępowaa inn¹. Polemizuj¹c ze studentem, docenia³ rolę wszystkich rewolucjonistów, którzy daj¹ ludziom nadzieję, potrzeb¹ im bardziej niż cokolwiek innego. Jednak by rewolucja rzeczywiście przynios³a odmianę, konieczne byłoby uprzednie przekształcenie ludzkiej świadomości. St¹d zasadnicze pyta-

⁹⁷ Tamże, s. 182–183.

nie zadawane podczas każdego przewrotu powinno według Ahmeta brzmieć: jak zapobiec transformacji rewolucjonisty we władzę stosującego przemoc?

Ramiz zaprzęta myśli Šabo, w pewien sposób wpływa na jego losy, zwłaszcza gdy został osadzony w twierdzy. W stosunku do studenta nie był radykalny ani w słowach, ani w czynach, jednak odczuwał bardzo silne pragnienie, by swoje przekonania wprowadzić w życie. Pojawiając się w życiu poety, Ramiz niejako przebudził drugą – obok zachowawczej i lękliwej – stronę osobowości Ahmeta. W przeciwieństwie bowiem do studenta był on postacią skomplikowaną, niejednowymiarową, polemizującą z innymi i z samym sobą. Sumienie, które uaktywniło się w Ahmecie, zburzyło letargiczny spokój, w jakim żył dotychczas. Sumienie zmusiło go do czynu, choć doświadczenie skłaniało go ku bierności. Właściwie nie był odważny – stał podziwem dla Ramiza. Czasem tylko doświadczał przypływu odwagi i udawało mu się przezwyciężyć strach, np. gdy zaproponował Osmanowi Vukowi, że przekazuje informacje o Avdiji Omerowi Skakavcovi. Ahmet chciał wykazać się odwagą i okazał wdzięczność Osmanowi Vukowi, zatem udał się do Omera Skakavca, by poinformować go, że pijacy w zajazdzie Avdija zachowuje się w niebezpieczny dla siebie i swojej rodziny sposób (mówi, że zna szczegóły porwania Ramiza z twierdzy).

Jeśli chodzi o rolę Ramiza w strukturze powieści, to można dostrzec paralelizm pomiędzy postaciami studenta oraz Ishaka – żadna z nich nie jest samodzielna ani w pełni zarysowana, obie pozostają w ścisłym związku z głównymi bohaterami – skonstruowane są na zasadzie kontrapunktu (Ramiz – z Ahmetem Šabo, Ishak – z Ahmedem Nurudinem), obie są nośnikami idei, nie zaś skończonymi bohaterami – stał brak charakterystyki samych postaci, ich osobowości. Jednocześnie należą podkreślać istotne różnice między Ishakiem a Ramizem: bunt tego pierwszego miał charakter egzystencjalny (tak jak bunt Nurudina wynikał z przyczyn osobistych, intelektualnych), natomiast student był rewolucjonistą formującym program politycznej przemiany (bunt Ahmeta Šabo miał powody bardziej racjonalne, przyziemne).

Epizod związany z Omerem Skakavcem – choć został włączony do fabuły *Twierdzy* – ma w zasadzie charakter samodzielny. Należy zwrócić uwagę na sposób przedstawienia tego bohatera, różniący się od metod prezentowania innych postaci. Znamienne jest to, iż Omer Skakavac widziany jest przez pryzmat zewnętrznego, ponieważ w przypadku tej milczącej postaci kluczową rolę odgrywa jej wygląd. Skakavac pojawia się dwukrotnie: gdy odwiedził go Šabo (wówczas trzymał w ręku widły i mimo że było to uzasadnione, bo właśnie przewracał siano, to i tak nadawało tej postaci piętno grozy, co wzmagało jeszcze milczenie, pobrudziła, zacięta twarz i ręce wokół konie; wszystkie te elementy pokazują Skakavca jako osobę silną, pewną siebie i bezwzględnie) i podczas pogrzebu Avdiji (kiedy Skakavac zachowywał się nie jak człowiek, który

straci³ syna, ale jak ten, kto go zabi³; Šabo dostrzeg³ wprowadzie sp³ywaj¹c¹ po jego policzku ³zê wyrażaj¹c¹ by³æ mo³æ chwilow¹ bezsilno^æ, ale gdy po chwili wysoko podniós³ g³owê, zdawa^æ siê mog³o, ³æ stawia siê ponad zebranyimi). Oba obrazy Omera Skakavca – skrajnie ró³ne – ukazuj¹ tragizm tej postaci, zamkniêtej przed œwiatem w rodzinnej twierdzy, odizolowanej od niego grubym murem milczenia. Jako ³æ Avdija z³ama³ naczeln¹ rodzi¹n¹ warto^æ, jak¹ by³o w³a^ænie milczenie, musia³ zgin¹æ – wprowadzie jego œmieræ owiana jest mg³¹ tajemnicy, to jednak przypuszczenie, ³æ zgin¹ z r¹k braci i ojca, zdaje siê uzasadnione. Omer Skakavac ukazany jest zatem jako cz³owiek bezwzglêdnie zdecydowany i bardzo silny, niemaj¹cy ³adnych skrupu³ów. W jego przedstawieniu kluczow¹ rolê odgrywa detal (oczy, sp³ywaj¹ca ³za, wid³y).

Wraz z ide¹ rewolucji Ramiz wprowadzi³ do powieœci tematykê polityczn¹ oraz elementy dyskursu ideologicznego. Najbardziej wyrazisty jest pod tym wzglêdem s¹d nad Ramizem, do którego to s¹du dosz³o w meczecie, czyli w przestrzeni okreœdonej ideologicznie i politycznie. Pod wzglêdem strukturalnym, a tak³æ leksykalnym przypomina on œdztwo w systemie totalitarnym, w którym prawo weryfikacji ³ycia spo³ecznego i politycznego ma wy³¹cznie w³adza. Ramiz z góry uznany zosta³ za winnego, s¹d zrezygnowano z udowadniania jego winy, a jedynie – powo³uj¹c siê na argument autorytetu, jakim jest pañstwo, prawo, wiara, su³tan – przedstawiono przewinienia studenta. Zabieraj¹cy kolejno g³os przedstawiciele sarajewskiej elity (mu³³a Ismail, muderis Numan, Ilijaz-efendi, hafiz Abdulah Delalija) uosabiali myœlenie typowo ideologiczne, aczkolwiek dostrzec tu mo³na wyra³ne zró³nicowanie stanowisk: groteskowa postac mu³³y Ismaila, któremu zupe³na g³uchota nie przeszkadza w tym, by doskonale „orientowa^æ siê” w temacie i zabiera^æ g³os jako pierwszy – gdy mowa o wrogu pañstwa, zestaw (pseudo)argumentów jest zawsze taki sam; muderis Numan to znakomity teoretyk; Ilijaz-efendi reprezentuje nurt krytyczny – zarzuca w³adzom liberalizm prowadz¹cy do wynaturzeñ w rodzaju wyst¹pieñ Ramiza. Bez w¹tpienia najbardziej interesuj¹ca jest przemowa hafiza Abdulaha Delaliji, który krytykê studenta zamieni³ w krytykê w³adzy. Jego pogl¹dy s¹ w zasadzie identyczne z pogl¹dami Ramiza, tyle ³æ g³oszone z innej pozycji (osoby reprezentuj¹cej w³adzê). Hafiz Delalija traktuje myœl koraniczn¹ bardzo powa³nie, jako obowi¹zek spo³eczny, nie za^æ jako usprawiedliwienie osi¹gania osobistych korzyœci. Za odwa³ne s³owa, jakie wypowiedzia³ podczas spotkania w meczecie, zap³aci³ cenê ³ycia. Znac¹ce jest instrumentalne traktowanie jêzyka przez w³adzê – jêzyk s³u³ly manipulacji⁹⁸.

~yj¹c w œwiecie ograniczenia i zniewolenia, Šabo nie zrezygnowa³ z wewnêtrznej wolnoœci, która przecie³ by³a wielekro^æ zagro³ona. Bez w¹tpienia istotn¹

⁹⁸ M. Petrovia, dz. cyt., s. 136-141.

rolę w ukształtowaniu tej postawy odegrała Tijana, która dała Ahmetowi poczucie bezpieczeństwa wynikające z wzajemnego zaufania i bliskości. Jednocześnie jednak, stworzywszy domową twierdzę, nalegała, by Ahmet wychodził z niej „do świata”, by przed światem nie uciekał.

Angażując się w uwolnienie Ramiza z twierdzy, Šabo pokonał szereg własnych słabości, w tym przede wszystkim – tchórzostwo. Można powiedzieć, że strach jest jednym z głównych bohaterów całej twórczości Selimovicia. Szczególnego znaczenia nabiera w *Derwiszu i śmierci* oraz w *Twierdzy* – jest charakterystyczny dla ludzi żyjących w systemie totalitarnym, a obie powieści pokazują tak właśnie rzeczywistość. Strach towarzyszy prawie wszystkim bohaterom, choć u każdego przybiera inną postać. Wyjątkiem jest serdar Avdaga. Ahmet uważa strach za największą hańbę i upokorzenie, Osman Vuk mówi zaś, że to największy zdrajca. Jednocześnie *Twierdza* jest opowieścią o wyzwaniu się spod jego władzy – zwłaszcza głównego bohatera. Šabo przypomina sobie opowieść babci o wampirze, który dusi człowieka dopóty, dopóki dźwiży go strach; w chwili, gdy odważy się stawić mu czoła, wampir traci swoją moc. Lęk stanowi zatem zasadniczą motywację działania człowieka, należy go jednak bezwzględnie przezwyciężać – wtedy dokonywanie życiowych wyborów nie będzie warunkowane egoistycznymi pobudkami⁹⁹.

Ahmet Šabo to w rzeczywistości zwykły człowiek, który wciąż się waha, sam z sobą polemizuje, nie ma wcale skłonności ani predyspozycji do dokonywania wielkich czynów. Gdy Avdaga proponuje mu, by nakłonił Ramiza do odwołania głoszących poglądów, Ahmet w istocie zostaje zmuszony do wyboru pomiędzy zdradą studenta a zdradą samego siebie. Šabo długo z sobą walczył, zastanawiał się, rozmawiał także z innymi, prosił o radę. Każdy miał inny pogląd: muśa Ibrahim twierdził, że Ahmet powinien porozmawiać z Ramizem, a ten zrobi to, co będzie uważał za słuszne, choć i tak go zabiją; Mahmut radził, by nic nie mówić Ramizowi, bo to dla niego obelga, a Ahmet powinien zjeść surowego ziemniaka i się rozchorować, by uniknąć kolejnego spotkania z Avdagą; Tijana mówiła, że zostanie uratowane jego życie, a to najważniejsze. Ostatecznie Šabo został ze swoim problemem sam, ale ważne było dla niego to, że mógł o nim porozmawiać z bliskimi sobie ludźmi. Chciałby uciec od świata, znów znalazł się nad rzeką, ale – nie ma ucieczki od świata. Nieumiejący podjąć decyzji bohater zostaje wybawiony od swej męki przez Šehagë Soëo, gdy ten zaprasza go na rozmowę. Wtedy Ahmet zdobywa się na odwagę i zwraca się do niego z prośbą o pomoc. Kieruje nim poczucie przyzwyczajenia i solidarności z przedadowanymi (wcześniej wstrząsnęła nim historia uwięzionych i za-

⁹⁹ M. Bobrownicka, *Sacrum zdradzone i sacrum ocalone, czyli człowiek w świecie przedstawionym Meşy Selimovicia*, [w:] *Sacrum w literaturach słowiańskich*, pod red. J. Godfryda, P. Nowaczyńskiego, Lublin 1997, s. 382.

mordowanych w twierdzy *Çupczan*¹⁰⁰, która w istocie zapocz¹tkowa³a przemianê bohatera – u³wiadomi³ sobie wtedy dwoisto³œwiata, to, *ç*e tak¹e w czasie pokoju rozgrywaj¹ siê prawdziwe dramaty; Šabo nie wraca zatem do œwiata pokoju, ale do œwiata starych krzywd), wolno³œ ma jego zdaniem charakter spo³eczno-wspólnotowy, wymaga otwarcia siê na potrzeby innych ludzi (czyli wyj³œcia z domowej twierdzy) – dopiero tak rozumiana wolno³œ implikuje prze³ycie braterstwa¹⁰¹. Mimo *ç*e znalaz³ siê w bardzo trudnej sytuacji *ç*yciowej – straci³ pracê, by³ powszechnie ignorowany, nie mia³ szans na nowe zajêcie, *ç*y³ dziêki pomocy przyjació³ i pracy ciê³arnej *ç*ony, co by³o dla niego nie lada upokorzeniem – nie da³ siê z³ama³, nie przyj¹³ *ç*adnej z propozycji, które wymaga³yby od niego jakiegokolwiek kompromisu moralnego: nie zosta³ kochankiem had iego Fejzo, nie szpiegowa³ Ramiza dla D emala Zafraniji, nie zgodzi³ siê zaj¹æ miejsca bibliotekarza Seid-Mehmeda¹⁰². Za wszelk¹ cenê chci³ unikn¹æ ludzkiej krzywdy (cho³ czasem wyrz¹dza³ j¹ nie³œwiadomie). Ponadto – jako cz³owiek wra³liwy – czu³ siê zobowi¹zany do podjêcia próby ratowania Ramiza: „Troszczy³ siê o wszystkich, o nim nikt nie myœli. [...] To niepodobna, aby wszyscy ludzie byli egoistami i tchórzami”¹⁰³. W dzia³alno³œ polityczn¹, uwolnienie Ramiza, zaangażowa³ siê z porywu serca, bo wszystkie racjonalne argumenty przemawia³y za tym, by milcza³ i nie pogarsza³ swojej i tak beznadziejnej sytuacji.

„[...] gdzie miara moralna? Nie ma *ç*adnej, s¹ tylko przypadki, które kształtuj¹ nasz los i decyduj¹ o *ç*yciu i œmierci. Jedyne uzasadnienie tego absurdalnego uk³adu zdarzeñ mog³oby p³yn¹æ z wiary w wy³szy porz¹dek œwiata, w jego celowo³œ i sensowno³œ, niepojête dla cz³owieka, ale znane Bogu”¹⁰⁴ – s³owa te mo³na odnie³ do sytuacji bohatera *Twierdzy*, jednak brak tutaj sankcji religijnej. Šabo poszukuje innych wartoœci, które nada³yby jego *ç*yciu i dzia³aniu sens. Jest to przede wszystkim mi³o³œ, a w sferze dzia³alnoœci spo³ecznej – bunt, solidarno³œ, prowadz¹ce do zaangażowania i przyjêcia aktywnej postawy *ç*yciowej¹⁰⁵. W twórczoœci Selimovicia mamy bowiem do czynienia ze œwiatopogl¹dem laickim, w zasadzie egzystencjalistycznym (cho³ nale³zy tak¹e odno-

¹⁰⁰ Znac¹ce jest to, *ç*e historia ta poruszy³a jedynie Ahmeta; inni – mu³a Ibrahim, a tak¹e krewni zabitych – przyjêli j¹ ze spokojem, a nawet wiêcej – ze zrozumieniem, uznaj¹c, *ç*e ten, kto dzia³a przeciwko w³adzy, musi siê liczy³æ z najsro³szymi konsekwencjami, zatem – *ç*upczanie sami byli sobie winni. To typowy obraz spo³eczeñstwa represyjnego.

¹⁰¹ Zob. K. Jaspers, *Filozofia egzystencji. Wybór pism*, wyboru dokona³ S. Tyrowicz, wstêpem poprzedzi³ H. Saner, pos³owiem opatrzy³a D. Lachowska, prze³. D. Lachowska, A. Wo³kowicz, Warszawa 1990.

¹⁰² Seid-Mehmed by³ najlepiej wykszta³conym i najbardziej nieszczêliwym cz³owiekiem w mieœcie. Avdaga w rozmowie z Ahmetem powiedzia³, *ç*e teraz jest ju³ nieprzydatny (ze wzglêdu na swój na³óg – by³ narcomem), z czego mo³na wnosi³æ *ç*e by³ niegdye³ jego szpiegiem i *ç*e teraz jego miejsce mia³by zaj¹æ Šabo.

¹⁰³ M. Selimovia, *Twierdza...*, s. 228.

¹⁰⁴ J. Guze, *Albert Camus: Los i lekcja*, Warszawa 2004, s. 30.

¹⁰⁵ A. Grzegorzcyk, dz. cyt., s. 49.

towaæ wyraŹn¹ obecnoœæ tradycji islamu). Mimo iŹ sfera *sacrum* nie ma sankcji religijnej, to jednak bohaterowie odczuwaj¹ intensywn¹ potrzebê *sacrum* oraz niemal kategoriyczny imperatyw etycznego heroizmu. Dodajmy, Źe s¹ one odczuwane intuicyjnie: jest to sfera najbardziej podstawowych wartoœci etycznych, które nie podlegaj¹ zakwestionowaniu i zyskuj¹ rangê najwyŹszych. „S³aboœæ cz³owieka, jego lêk, przeraŹenie istnieniem, równoczeœnie jego nie-zrealizowana potrzeba œwiêtoœci powoduj¹, Źe jego *sacrum* jest ci¹gle zdradzane i ocalane”¹⁰⁶. Cz³owiek nie moŹe funkcjonowaæ bez silnych podstaw moralnych, choæ wszystko, co wydaje siê nimi byæ, jest z³udzeniem. Bohaterowie Selimovicia przypominaj¹ Camusowskiego Syzyfa, o którym autor *Upadku pisa³*: „Cz³owiek zawsze odnajdzie swój ciêŹar. Syzyf uczy go wiernoœci wyŹszej, tej, która neguje bogów i podnosi kamienie. On takŹe mówi, Źe wszystko jest dobre. Œwiat bez w³adcy nie wydaje mu siê ani ja³owy, ani przemijaj¹cy. KaŹda z cz¹steczek kamienia, kaŹdy poblask minera³u w tej górze pe³nej mocy same w sobie twor¹ œwiat. Aby wype³niaæ ludzkie serce, wystarczy walka prowadz¹ca ku szczytom. Trzeba wyobraŹaæ sobie Syzyfa szczêdliwym”¹⁰⁷.

Šabo nie uciek³ od wolnoœci, stara³ siê zmierzyæ z *nieszczêsny m darem wolnoœci* – dokonuj¹c kolejnych wyborów i ponosz¹c za nie odpowiedzialnoœæ¹⁰⁸. (Inaczej post¹pi³ Ahmed Nurudin, który jedn¹ ideê zamieni³ na inn¹ – odrzucaj¹c wiarê, wybra³ nienawioœæ, wyraŹnie rezygnuj¹c ze swojej wolnoœci. Szejk stan¹³ przed dylematem: czy cz³owiek moŹe walczyæ ze z³em, czy ponosi winê za to, Źe jest bierny? Jedn¹ wybiera biernoœæ, jest winny; ponosi odpowiedzialnoœæ przed samym sob¹. St¹d *Derwiz i œmieræ* nie stanowi apologii fatalizmu, nie jest pochwa³¹ rezygnacji i spokoju, ale pytaniem o moŹliwoœci wyboru, jakiego cz³owiek wraz z przyœciem na œwiat otrzymuje.) JednakŹe samo pragnienie czynienia dobra albo przynajmniej unikania z³a nie wystarcza, bo czêsto, chc¹c czyniæ dobro, cz³owiek przyczynia siê do z³a – uwolnienie Ramiza poci¹gnê³o za sob¹ œmieræ Avdiji Skakavca oraz kobiety, u której student mieszka³. To by³o Źród³em rozterek i dylematów moralnych, z którymi mierzy³ siê Šabo. Refleksje Ahmeta na ten temat s¹ mocno rozbudowane. Drêcz¹ce go poczucie winy zosta³o wyraŹone w rozleg³ym, wewnêtrznie polemicznym dialogu z samym sob¹, który zaczyna siê od oskarŹenia, by nastêpnie przyj¹æ formê samousprawiedliwienia. Wyrzuty sumienia jednak nie milkn¹, poniewaŹ Šabo dochodzi do przeraŹaj¹cego wniosku: „Ja wiêc ponoszê winê za jego œmieræ! [...] Straszny jest ten œwiat, straszne jest Źycie, gdzie wyrz¹dzam z³o nawet wtedy, gdy chcê jak

¹⁰⁶ M. Bobrownicka, dz. cyt., s. 375–387.

¹⁰⁷ A. Camus, *Mit Syzyfa*, [w:] tegoŹ, *Eseje*, wybór i przek³ad J. Guze, wstêp J. Kossak, Warszawa 1974, s. 198.

¹⁰⁸ E. Fromm, dz. cyt.; J. Tischner, *Nieszczêsny dar wolnoœci*, Kraków 1998.

najlepiej. Wyrz¹dzam z³o również nic nie robi¹c, gdy zostawiam dobro i z³o w spokoju. Wyrz¹dzam z³o mówi¹c, bo nie mówi¹e tego, co trzeba. Wyrz¹dzam z³o milcz¹c, bo żyj¹e tak, jakby mnie nie by³o. Wyrz¹dzam z³o żyj¹c, bo nie wiem, jak ży¹a. Jestem przypadkowym uczestnikiem życia i wszystko, co robi¹e, nie ze mnie pochodzi¹⁰⁹; „[...] b¹êd¹e rozmy¹ã³ nad dziwnym porz¹dkiem tego œwiata, który sprawia, że chc¹c zrobia¹e co¹dobrego, cz³owiek pope³nia z³o. C¹ó¹ wi¹êc warte jest dobro, je¹d¹i nie mo¹że oby¹a si¹e bez z³a?”¹¹⁰. Monolog bohatera oddaje charakter dr¹êcz¹ych go rozterek i pokazuje go jako cz³owieka o szczególnej wra¹liwosci moralnej. Samooskar¹zenia, jakie formu³uje, wskazuj¹ na to, że jego poczucie odpowiedzialności za innych jest bardzo silne. Poczucie winy Ahmeta wobec osób, do których tragedii w sposób niezamierzony i przypadkowy si¹e przyczyni³, zostaje skontrastowane ze zwi¹êz³ym komentarzem Osmana Vuka, który nie mia³ ³adnych skrupu³ów moralnych ani w¹tpliwości co do sposobów swego post¹epowania.

Rozterki duchowe, dylematy, z którymi przysz³o mierzy¹a si¹e Ahmetowi, mog¹ by¹a odczytywane jako swoiste uzupe³nienie pogl¹dów Hasana z *Derwisza i anierci*. Okaza³o si¹e bowiem, i¹ż jego *etyka serca*¹¹¹, zasada nieczynienia z³a nie jest doskona³a w tym sensie, że wielekro¹a – mimo najlepszych intencji – mo¹że jednak prowadzi¹a do krzywdy. „Wszystko, co si¹e dzieje mi¹êdzy lud¹ymi, jest spl¹tane, i nie mo¹żna powiedzie¹a o nikim, że jest ca³kiem sprawiedliwy albo ca³kiem winny. [...] ka¹żdy ma w³asn¹ prawd¹e, i tak jest dobrze, tylko nie wiem, dlaczego nazywamy to prawd¹, bo prawda powinna by¹a tylko jedna, ale wtedy pomarliby¹my z nudów, najlepiej, jak cudza prawda jest nieprawd¹, życie jest bardziej zabawne”¹¹². Bohaterowie Selimowicia doskonale zdaj¹ sobie spraw¹e z niejednoznaczności i skomplikowania œwiata. „Stawiane wobec siebie w opozycji warto¹ci s¹ w istocie rzeczy relatywne, dopiero wybieraj¹cy – w za¹le¹żności od owych najg³êbszych, ukrytych motywacji – nadaje im takie czy inne etyczne pi¹êtno. Konfrontacje warto¹ci s¹ zatem pozorne, poniewa¹ż stanowi¹ kamufla¹ż dla istotnego problemu moralnego, jakim jest obowi¹zek likwidowania z³a poprzez aktywn¹ realizacj¹e dobra, mo¹żliw¹ tylko pod warunkiem wyzwolenia si¹e od l¹ku”¹¹³. Pogl¹d ka¹żdej postaci jest natychmiastowo kontrapunktowany innymi pogl¹dami; cz¹êsto konfrontacja ma charakter bezpo¹redni – bohaterowie podczas dyskusji przedstawiaj¹ swoje spojrzenie na r¹ó¹ne tematy, np. mu^{33a} Ibrahim i Ahmet Šabo, Šehaga So¹o i mu^{33a} Ibrahim, Ahmet Šabo i Ra-

¹⁰⁹ M. Selimowicia, *Twierdza...*, s. 337–339.

¹¹⁰ Tam¹że, s. 389.

¹¹¹ M. Bobrownicka, dz. cyt., s. 383.

¹¹² M. Selimowicia, *Twierdza...*, s. 68.

¹¹³ M. Bobrownicka, dz. cyt., s. 382–383.

miz itd. Ćycie ludzkie nie stanowi najwyŹszej wartoœci – zabicie jednego cz³owieka moŹe czasem przerwaæ ³añcuch œmierci – st¹d wziê³o siê oskarŹenie Ahmeta przez Avdagê o to, Źe nie zapobieg³ nieszczêœciu poprzez oszczerstwo (Ahmet mia³by oskarŹyæ Pakrów o napad, co umoŹliwia³oby wydalenie ich z miasta). Œabo nie przypuszcza³, Źe k³amstwo moŹe okazaæ siê czynem moralnie chwalebny – gdyby spe³ni³ proœbê Avdagi, Pakrowie nie zabiliby mêŹa Rabiji-hanumy, za co i oni, i ich zleceńodawczyni zostali skazani na karê œmierci. Œmierci czterech osób moŹna by³o zatem unikn¹æ za pomoc¹ oszczerstwa. Od chwili, gdy Ahmet pozna³ prawdê o porwaniu Ramiza, drêczy³ go podobny dylemat – z jednej strony chocia³ oczyœciæ z nies³usznym oskarŹeni³ przyjaciele, który bardzo cierpia³ nêkany przez Avdagê, z drugiej – zdawa³ sobie sprawê z tego, Źe w razie ujawnienia prawdy ucierpi wiele osób, takŹe tych, które mu pomog³y. „Tragedia ludzkiego istnienia wynika st¹d, Źe byæ sprawiedliwym czêsto znaczy byæ nieludzkim”¹¹⁴. Niespodziewana (?) œmieræ wiecznego policjanta uwolni³a go od koniecznoœci dokonania tego nader trudnego wyboru.

Serdar Avdaga jest jedn¹ z nielicznych Selimowiciowskich postaci, które siê nie zmieniaj¹, nie kszta³tuj¹ swojej osobowoœci w toku fabu³y, na skutek zmieniaj¹cych siê warunków Źycia. Jest bohaterem z góry okreœlonym, jednolitym, niezmiennym – jak Ramiz czy Ishak. S¹ to postaci pe³ni¹ce funkcje symboliczne. Avdaga to wyznawca metafizyki policyjno-politycznej, jego celem by³o zaprowadzenie porz¹dku w Źyciu spo³ecznym, nawet jeœli mia³oby siê dokonaæ za pomoc¹ drastycznych metod. Jego przekonanie o tym, Źe nie ma ludzi bez winy i Źe kaŹde ludzkie zachowanie powinno budziæ podejrzenia, prowadzi³o do tego, iŹ wola³ ukaraæ stu niewinnych niŹ podarowaæ grzech jednemu z³oczyñcy. W imiê swojej wiary uparcie polowa³ na ludzi. Avdaga przedstawia³ sam siebie poprzez g³oszone pogl¹dy, a jego charakterystykê dope³nia opis pokoju, w którym mieszka³: „By³em juŹ poprzednio w tym pomieszczeniu, które tak by³o podobne do Avdagi, równie milcz¹ce, nieprzyjazne i niebezpieczne. W tej chwili wyda³o mi siê jeszcze bardziej twarde i zimne”¹¹⁵. Jest to jedyna postaa, która nie ma motywacji spo³eczno-psychologicznej, a w swoim postêpowaniu ³czy elementy racjonalne i irracjonalne (Avdaga otoczony jest aur¹ tajemnicy, któr¹ potêguje jego œmieræ w niewyjaœnionych okolicznoœciach). To typ nowoczesnego policjanta, który ani na chwilê nie rozstaje siê ze swoj¹ funkcj¹. Odmowa Ahmeta, a takŹe polemika, w jak¹ wda³a siê z nim Tijana, zaskoczy³y i zdumia³y serdara, poniewaŹ zastraszenie spo³eczeñstwa by³o jego naczeln¹ zasad¹ maj¹c¹ doprowadziæ do porz¹dku w pañstwie.

¹¹⁴ N. Milošević: dz. cyt., s. 170–171.

¹¹⁵ M. Selimović: *Twierdza...*, s. 406.

Gdy po przebudzeniu z powojennego letargu Ahmet wyszed³ na ponowne spotkanie ze światem, istotn¹ rolę w jego życiu odegra³y róż^{ne} osoby personifikuj¹ce w powieści poszczególne idee. Mu^{33a} Ibrahim to w zasadzie przyjaciel poety, choć ich relacja mia³a do^{ść} osobliwy charakter. Postacie te od pierwszego spotkania pokazane s¹ na zasadzie przeciwieństwa: Ahmet – to romantyk, cz³owiek wstrz¹onięty okrucieństwem i absurdem życia, mu^{33a} Ibrahim – to realista pogodzony z rzeczywistości¹, na któr¹ jednostka nie ma przecie^ż wp³ywu, st¹d jego zachowawcza, defensywna postawa i potężny strach przed pogorszeniem swojej sytuacji wskutek ewentualnego narażenia się w³adzy. Odrzucaj¹cy tak¹ postawę Šabo nie by³ w stanie zgodzić się z rezygnacj¹ i tchórzostwem przyjaciela, z jego oportunizmem i niezdrowym pragnieniem wtopienia się w ludzk¹ masę, niewyróżniania się za wszelk¹ cenę. Jednocześnie dostrzega³ jego drobne gesty życzliwości, dobroci, wdzięczności (podczas wojny Ahmet uratowa³ mu życie) – widoczne o tyle, o ile czasem mu^{33a} Ibrahim by³ w stanie pokonać paraliżuj¹cy go strach. Jego tchórzostwo i konformizm by³y motywowane relacj¹ do w³adzy. Jeđi zostanie wzięty pod uwagę kontekst społeczny, jaki warunkowa³ postępowanie bohatera, lepiej będzie można docenić znaczenie gestów, na jakie zdoby³ się kilkakrotnie w stosunku do Ahmeta. Jednak wbrew pozorom nie jest to postać naszkicowana jedn¹ tylko kresk¹ – jak prawie wszyscy bohaterowie Selimovicia kryje w sobie jak¹o tajemnicę, niespodziankę. Mu^{33a} Ibrahim zaskoczy³ Ahmeta podczas rozmowy z Šehag¹ Soèò (znów zostają tu zastosowany charakterystyczny zabieg prezentowania przekonań bohaterów w sposób bezpośredni), gdy g³osi³ pogl¹dy skrajnie różⁿⁱce się od tego, jak¹ przyj¹³ w życiu postawę. Šehaga by³ cz³owiekiem mocno doświadczone^m przez życie (ukończony syn jedynak wbrew jego woli poszed³ na wojnę, a następnie zdezerterowa³ z wojska, za co zostają ukarany śmierci¹; ponadto zabito jego przyjaciela hafiza Abdullaha Delaliję za to, że ośmieli³ się skrytykować elitę polityczn¹ Sarajewa), co uczyni³o go zgorzkniałym i pozbawionym wszelkich złudzeń, uznaj¹cym dominację z³a w naturze ludzkiej i jedyny ratunek upatruj¹cym w śmierci, która jednakowoż ca³e życie czyni – bezsensownym. Šehaga podkreśla³ daremność wszelkich ludzkich działań: „Przecież świat istnieje przed nami, istnieje niezależnie od nas i będzie istnia³ bez nas”¹¹⁶. Jedyna wiara tej postaci to wiara w reinkarnację. Mu^{33a} Ibrahim, jak wcześniej Ahmet Šabo, oponowa³ przeciwko takiemu myśleniu, uznaj¹c, że na cz³owieku ci¹ży obowi¹zek pozostania cz³owiekiem, czyli unikania z³a i – w miarę możliwości – czynienia dobra. Ratunkiem, alternatyw¹ wobec beznadziei i bezsensu jest mi³ość. Przys³uchuj¹cy się rozmowie Ahmet by³ zdumiony swoist¹ „zamian¹ ról”: Šehaga, który liczy³ się w mieście, mia³ wp³ywy i pieni¹dze, trzyma³ w gar-

¹¹⁶ Tamże, s. 322.

œci waliego, by³ g³êboko zniechêcony i rozczarowany Ÿyciem; strachliwy mu^{33a} Ibrahim, w³aœciel skromnego kantoru, jednostka w³aœciwie bez znaczenia – wierzy³ (albo: tak¹ wiarê deklarowa³) w ludzk¹ godnoœæ i cz³owieczeñstwo. Myœl o tym, Ÿe ludzie s¹ z natury Ÿli, budzi^{3a} jego sprzeciwi – ufa³, Ÿe jednak nie wszyscy. Pogl¹dy mu^{33y} Ibrahima bliskie s¹ myœli dwudziestowiecznych egzystencjalistów. Šabo by³ zdumiony rozdŸwiêkiem pomiêdzy ludzkim s³owem, czynem i myœl¹: „Jego dzia³anie jest na kaŸdym kroku sprzeczne z jego s³owami”¹¹⁷. Nie ma zatem jasno okreœdzonych regu³, zasad, jednego, z góry przes¹dzonego obrazu danego cz³owieka – znamienne, Ÿe bohaterowie Selimowicia czêsto dzia^{3aj}¹ przez zaskoczenie, robi¹ coœskrajnie odmiennego, niŸ moŸna by – po uprzedniej charakterystyce – siê po nich spodziewaæ (np. Mahmut Neretljak, który odwiedzi³ mêtêa zaareztowanej gospodyni Ramiza, wzbudzi³ zdumienie Ahmeta nieoczekuj¹cego tak wielkodusznego – i ryzykownego – gestu z jego strony).

Osman Vuk¹¹⁸ zdaje siê pozostawaæ postaci¹, która opanowawszy lêt, dobrze przystosowa^{3a} siê do œwiata, w jakim przysz^{3o} jej Ÿyæ. Bohater zaakceptowa³ otaczaj^{1c}¹ rzeczywistoœæ, jednak jego przystosowanie do otoczenia nie ma nic wspólnego z akceptaj¹ mu^{33y} Ibrahima. Osman Vuk³¹ czy w sobie si^{3ê} i brak wszelkich skrupu^{3ów}, odwagê i poczucie, Ÿe w Ÿyciu nie ma miejsca na refleksjê, Ÿe liczy siê wy³¹cznie czyn¹¹⁹ (st¹d jego pogarda dla Ahmeta Šabo). Osman Vuk za wszelk¹ cenê chce górowaæ nad innymi, atakuje innych, by nie daæ siê st³amsiæ – dlatego bez wahania niszczy tych, którzy stanowili dlañ jakiegokolwiek zagroŸenie (np. Avdaga). Ludzkie odruchy zdradza jedynie w stosunku do Šehagi, o którego wyraŸnie siê troszczy. Najbardziej wzruszaj^{1ca} scena œmierci Šehagi, kiedy na jego proœbê Vuk przypomina mu brzmienie jêzyka boœniackiego, przemawia na korzyœæ tego bohatera i pokazuje jego drugie, bardziej ludzkie oblicze.

Najbardziej malownic¹ i najbliŸsz¹ Ahmetowi Šabo postaci¹ jest Mahmut Neretljak. Stanowi on antytezê serdara Avdagi: to idealista i marzyciel, uparcie szukaj^{1cy} swego miejsca w Ÿyciu, wci¹Ÿ ponosz^{1cy} kolejne klêski, pragn^{1cy} spo³ecznego uznania, aprobaty, niemi³osiernie jednak lekcewaŸony. Mahmut bezustannie siê przeobraŸa, st¹d kontrastowoœæ tej postaci, jej podwójnoœæ: ina-

¹¹⁷ TamŸe, s. 328.

¹¹⁸ Imiê podkreœla witalizm, niespoŸyt¹ si^{3ê} i energiê Ÿyciow¹ bohatera.

¹¹⁹ Jest to postaa w duŸym stopniu podobna do Omera Skakavca, jednak Osman Vuk to cz³owiek chytry, doskonale siê maskuj^{1cy}. Jego styl bycia – gromki œmiech, pogoda ducha, umiejêtnoœæ Ÿartowania i wzbudzania w otoczeniu sympatii – zdecydowanie przemawiaj¹ na jego korzyœæ. Nasuwa siê takŸe skojarzenie z Hasanem, który jednak by³ sentymentalny, kierowa³ siê uczuciami, porywem serca – chocia³ uwolniæ z twierdzy brata swego przyjaciela, pomaga³ Posawianom itd. Tego rodzaju motywacje by^{3y} Osmanowi Vukowi zupe³nie obce – Ramiza porwa³ wy³¹cznie na proœbê swego zwierzchnika Šehagi, jednak student by³ mu ca³kowicie obojêtny. Vuk w pe³ni naleŸa³ do œwiata, w którym przysz^{3o} mu Ÿyæ. Hasan – odwróci³ siê od niego.

czej postrzegany jest przez Ahmeta (jako marzyciel i poeta, dobry przyjaciel, cz³owiek wra¿liwy na cudz¹ krzywdê, hojny, choœæ jednocześnie niecofaj¹cy siê przed drobn¹ kradzie¿¹), inaczej zaœ przez otoczenie (jako nieudaczny, g³upiec, fantasta). Wszystko to czyni z Mahmuta postac¹ tragiczn¹, chwilami groteskow¹ (epizod z puszczakami czy praca w sklepie Osmana Vuka), jednak g³êboko ludzk¹, spragnion¹ bliskoœci i zrozumienia innych. Próbuj¹c dostosowaæ siê do wymogów spo³ecznych, traci osobowoœæ poety-marzyciela, na chwilkê staje siê zwyczajnym handlarzem, w koñcu jednak, gdy zosta³ zwolniony przez Osmana Vuka, na powrót staje siê dawnym Mahmutem. Przemiana okaza³a siê tymczasowa i w zasadzie pozorna (pozuje na handlarza, w istocie rozdawa³ zbo¿e biednym, za co straci³ pracê). Najbardziej charakterystyczne jest dla tej postaci mieszanie fantazji z rzeczywistoœci¹, a zasadniczym jej doœwiadczeniem – jest strach (zw³aszcza przed Avdag¹). Mimo to od Mahmuta emanuje moralny optymizm, poniewa¿ bohater ten – wbrew wszystkiemu – zdo³a³ ocaliæ swoje cz³owieczeñstwo, potrafi³ prze³amaæ swój lêk, by pomóc innym.

Œwiat jest w *Twierdzy* opisywany przede wszystkim z punktu widzenia Ahmeta Šabo – poety, by³ego ¿o³nierza, troskliwego mê¿a, przyjaciela, buntownika mimo woli. Czêsto za pomoc¹ mowy pozornie zale¿nej prezentowane s¹ równie¿ punkty widzenia innych postaci. Mowa pozornie zale¿na jest stylistycznym wyk³adnikiem dwug³osowoœci wypowiedzi, bo stanowi wypadkow¹ dwóch intencji znaczeniowych. Konfrontacja ró¿nych, czêsto przeciwstawnych spojrzeñ na poszczególne wydarzenia, problemy, kwestie, wprowadzanie ró¿nych perspektyw s³u¿¹ przede wszystkim bezpoœredniej ekspresji postaci. Wiêkszoœæ bohaterów prezentuje siê ponadto w dialogach z innymi, gdy przedstawiaj¹ oni swoje pogl¹dy. Sceny rozmów s¹ zasadniczym sposobem wprowadzania postaci do powieœci.

* * *

Stwierdzenie, ¿e *Derwisz i œmieræ* oraz *Twierdza* s¹ najwybitniejszymi utworami Selimovicia, to truizm. Warto jednak powtórzyæ, ¿e w tych w³aœnie powieœciach pisarz wypowiedzia³ siê najpe³niej i uczyni³ to w najdoskonalszy pod wzglêdem artystycznym sposób. Utwory te nie powsta³y w pró¿ni – prowadz¹ swoisty dialog z poprzednimi dokonaniem tego artysty (kwestia problematyki, narracji, typu bohatera, konstrukcji œwiata przedstawionego, motyw utraconego brata, wizja losu ludzkiego i in.). *Derwisz i œmieræ* by³ jednym z pierwszych (!) powojennych utworów, które sprawi³y, ¿e literatura boœniacko-hercegowiñska mo¿e byæ porównywana z literatur¹ serbsk¹ czy chorwack¹¹²⁰. Poprzez prezentacjê bolesnego, gorzkiego i pozbawionego z³udzeñ spojrzenia na œwiat powieœæ

¹²⁰ R. Trifkoviæ, *Tri novele i tri romana Mehmeda Meše Selimovicia*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia...*, s. 277.

ta wpisująca się w klimat panujący w latach sześćdziesiątych w literaturze jugosłowiańskiej¹²¹.

Innowacja w stosunku do wcześniejszych tekstów Selimovicia było osadzenie akcji w dawnej Bośni, w związku z czym zaczęto w nim dostrzegać pisarza historycznego, a w jego dziełach – alegorie rzeczywistości współczesnej (wskazywała na to krytyka władzy totalitarnej, w *Twierdzy* także użycie w niektórych fragmentach języka jednoznacznie politycznego), czasem też postrzegano je jako syntezę nowoczesnej powieści intelektualnej i filozofii orientalnej¹²². Selimovicia zdecydowanie oponował przeciwko określeniu jego pisarstwa mianem historycznego, twierdził bowiem, że czas i miejsce¹²³ nie mają w nim żadnego znaczenia, stanowi jedynie ramy fabuły, w istocie wszak chodziło mu o ukazanie sytuacji i postaw uniwersalnych za pośrednictwem ciekawej fabuły, która miała dlań duże znaczenie – nieumiejętne jej budowanie było, według pisarza, zasadniczą bolączką powojennej literatury serbskiej, a także – jego wcześniejszych utworów. Na tę kwestię zwracał uwagę również krytyka¹²⁴.

Selimovicia odrzucił typowe reguły gatunkowe powieści historycznej w rodzaju imitacji języka czy przedstawiania sposobu myślenia typowego dla danej epoki. Bohaterowie obu utworów reprezentują świadomość dwudziestowieczną (egzystencjalistyczną), stąd o *Derwiszu i amierci* pisano, że jest to „książka nowoczesna o procesach świadomości i etyki, ozdobiona akcesoriami historycznymi [...]”¹²⁵. Podobny sposób można by odnieść do *Twierdzy*. Obie powieści stanowi zatem syntezę bośniackiej historii i problematyki uniwersalnej, jest to nowoczesna proza intelektualna z szeregiem introspekcji psychologicznych i dylematów moralnych. Zastosowanie kostiumu historycznego umożliwiło stworzenie pewnej przestrzeni, w której jednostka nie ma żadnego znaczenia, a główną zasadą staje się zachowanie życia za wszelką cenę. Prowadzi to do ukazania dramatu człowieka, który zawsze i wszędzie jest jednakowy. O tym też mówi Selimovicia: „Wszystko, czego pragnę, to szczerze wyrazić własne spojrzenie na życie, jego złożoność i dramatyzm, wielość dróg, jakie stoją przed człowiekiem otworem, a także upór ludzi w dążeniu do szczęścia”¹²⁶. Zasad-

¹²¹ M. Pervia, dz. cyt., s. 93.

¹²² D. Ćirić-Straszyńska, *Selimovicia Meša (Mehmed)*, [w:] *Leksykon pisarzy świata XX wieku*, pod red. J. S. Burasa, Warszawa 1997, s. 565.

¹²³ W *Derwiszu i amierci* informacje na temat czasu i miejsca akcji są w dużym stopniu zatarte – rzecz się dzieje w Sarajewie w XVIII wieku, brak natomiast dokładniejszych danych na ten temat. W *Twierdzy* jest mowa o tym, że bohater powrócił z wojny chocimskiej (1621) – jest to jedyna wskazówka na temat czasu akcji. Skromna ilość szczegółów topograficznych (pojawiają się pojedyncze nazwy, np. Ramiz gościł swoje przemówienia w meczecie Ali-pały) sprawia, że powieściowe Sarajewo zyskuje w pewnym stopniu charakter uniwersalnej przestrzeni miejskiej.

¹²⁴ M. Selimovicia, *Protiv èega se bori pjesnik...*, s. 348; M. Pervia, dz. cyt., s. 118.

¹²⁵ Z. Florczak, *Wielka powieść Selimovicia*, „Nowe Książki” 1970, nr 19, s. 1161.

¹²⁶ M. Selimovicia, *Bez predrasuda*, [w:] tegoż, *Pisci...*, s. 278.

nicz¹ myśl¹ autora by³o zatem przekonanie o podobieństwie ludzkich postaw i zachowań bez względu na czas historyczny, st¹d *Derwisz i amieræ* a także *Twierdza* to parable ludzkiego życia. Inspiracjê do stworzenia opowieści o szejku Nurudinie stanowi³y ksi¹żki i dokumenty o Booni (np. historia Sinan-agi, którego uwięziono w chwili, gdy jego syn zosta³ silahdarem w Carogrodzie, a nikt w Booni o tym nie wiedzia³, czy historia derwisza, który by³ szpiegiem hercegowińskich feuda³ów), jednak by³y one jedynie punktem wyjścia do przedstawienia dylematów moralnych, z jakimi borykaj¹ się ludzie wszystkich epok. St¹d pisano o „ahistorycznym pojmowaniu historii” przez Selimovicia¹²⁷, a *Derwisza i amieræ* nazywano „abstrakcyjn¹ powieści¹ historyczn¹”¹²⁸.

Historia pe³ni w obu powieściach rolê „zewnêtrzn¹”. Mimo zlirowanej struktury s¹ to utwory w typie Dostojewskiego – z jednej strony oparte s¹ na duchowym agnostycyzmie, z drugiej – charakteryzuje je skomplikowana fabu³a, ostro zarysowane, sprzeczne idee, których nosicielami s¹ poszczególni bohaterowie. Świat przedstawiony zarówno w *Derwiszu i amierci*, jak i w *Twierdzy* jest rzeczywistości¹, w której pomiędzy bohaterami toczy się dialog œwiatopogl¹dowy. Jednocześnie powieści te, ukazuj¹c dwa zasadniczo ró³ne warianty ludzkiego losu, prowadz¹ dialog miêdzy sob¹. Znajduje to odbicie w zastosowanych rozwi¹zaniach artystycznych.

4.3. *Za i protiv Vuka* – głos pisarza w dyskusji o serbskim języku literackim i swoisty komentarz do własnej twórczości

Zagadnienia językowe: kwestia możliwości i ograniczeń języka, jego zakorzenienie w tradycji, problem serbskiego języka literackiego – pojawiaj¹ się w wypowiedziach pisarza na tyle czêsto, że jeden z krytyków mówi³ wrêcz o obsesji Selimovicia na tym tle. Œwiadczy³by o niej fakt, że w pracach krytycznoliterackich, rozprawach, esejach i studiach na temat konkretnych autorów k³ad³ szczególny nacisk w³amie na kwestie języka i stylu¹²⁹. Ponadto żywo interesowa³ się histori¹ języka serbskiego, jego korzeniami, sposobami kształtowania. Œledz¹c kolejne etapy rozwoju języka, dostrzega³ szereg zaprzepaszczo-nych możliwości, zastanawia³ się zatem nad przyczyn¹ takiego stanu rzeczy z jednej strony, z drugiej zaew sferze hipotez umieszcza³ swe domys³y na temat tego, jak inny mó³g³by dzie³byæ język serbski, gdyby nie wybrano drogi Vuka albo przynajmniej nie trzymano się jej tak kurczowo. Akcentowa³ jego ubóstwo

¹²⁷ P. Protia, dz. cyt., s. 215–216.

¹²⁸ S. Koljevia, dz. cyt., s. 147.

¹²⁹ M. Skakia, *Vuk Karađiæ u svijetlu kritièkih pogleda Meše Selimovicia*, „Srbistika” 1998, br. 1, s. 160–161.

pod względem obecności s³ownictwa abstrakcyjnego, filozoficznego. Jako pisarz podejmuj¹cy w swej twórczoœci tematy dotycz¹ce duchowoœci cz³owieka, skomplikowanej sfery jego przeŹyæ wewnêtrznych i intymnych doœwiadczeñ po wielekroæ napotyka³ trudnoœci leksykalne zwi¹zane z nazywaniem ró¿nych stanów i sytuacji. Rozmyœlania Selimovicia nad serbskim jêzykiem literackim wynika³y z poczucia jego rozpiêcia pomiêdzy dwiema tradycjami: z jednej strony by³ to d¹¿¹cy do wyra¿ania abstrakcyjnych i bardziej z³o¿onych myœli jêzyk Gavri³a Stefanovicia Venclovicia i Simy Milutinovicia Sarajliji, z drugiej – jasny i konkretny jêzyk Vuka, za którym Serbowie ostatecznie siê opowiedzieli¹³⁰. Dostrze¿ony przez krytykê esej *Rat za jezik i knjiŹevnost* [Wojna o jêzyk i literaturê]¹³¹ zapowiada³ jego zainteresowanie t¹ tematyk¹; póŹniej sta³ siê punktem wyjœcia do studium *Za i protiv Vuka* [Za i przeciw Vukowi]¹³². Tematy poruszone w tym tekœcie koncentruj¹ siê wokó³ nastêpuj¹cych zagadnieñ: rozwój myœli o jêzyku ludowym jako literackim i reformie ortografii; serbska literatura powsta³a w jêzyku ludowym przed Vukiem; ci¹g³oœæ kulturowej tradycji literackiej od wieku XVIII, gdy literatura religijna powsta³a pod wp³ywem Bizancjum zaczê³a ustêpowae literaturze œwieckiej¹³³.

Ksi¹¿ka ta powstawa³a równolegle z *Derwiszem i œnierz¹*, powieœci¹ opublikowan¹ rok wczej. Jest to bardzo istotne, wskazuje bowiem na paralelê pomiêdzy pisarstwem eseistycznym i fabularnym tego autora, a tak¿e na znacz¹c¹ rolê problematyki jêzykowej w jego rozwoju twórczym, na wa¿noœæ i siê zwi¹zków pomiêdzy literaturoznawstwem i jêzykoznawstwem¹³⁴. Te dwa najwybitniejsze dokonania Selimovicia znakomicie z sob¹ koresponduj¹, prowadz¹ rodzaj dialogu. Mo¿na powiedzieæ, ¿e powieœæ stanowi literack¹ ilustracjê pogl¹dów wy³o¿onych w studium *Za i protiv Vuka*. Uczyniwszy bohaterem swej powieœci wysublimowanego intelektualistê, pisarz stan¹³ przed koniecznoœci¹ wyposa¿enia go w odpowiedni jêzyk – abstrakcyjny, odzwierciedlaj¹cy bogactwo i niejednorodnoœæ ¿ycia wewnêtrznego, z³o¿onoœæ motywacji wp³ywaj¹cych na postêpowanie bohatera, wielowarstwowoœæ jego w¹tpliwoœci, wahañ, niuansy i subtelnoœci obrazuj¹ce stopniow¹ przemianê derwisza zanurzonego w medytacji i kontemplacji w bezwzglêdnego intryganta podporz¹dkowanego mia¿d¿¹cym mechanizmom w³adzy.

¹³⁰ M. Selimovicia, *Spomenik ljudskoj patnji*, [w:] tego¿, *Pisci...*, s. 327.

¹³¹ Ten¿e, *Rat za jezik i knjiŹevnost*. (*O Vuku Sefanovicia KaradŹia*), „ivot” 1964, br. 11–12.

¹³² Ten¿e, *Za i protiv Vuka*, Sarajevo 1967.

¹³³ E. Meissner, „*Za i protiv Vuka*” *MeŹy Selimovicia – obrachunek z reform¹ jêzyka i ortografii serbskiej*, „Pamiêtnik S³owiañski” 1986/87, t. 36/37, s. 54.

¹³⁴ J. Vukovicia, *Selimovicia o Vuku i naœem knjiŹevnom jeziku*, [w:] *Djelo Meœe Selimovicia...*, s. 343; E. Meissner, dz. cyt., s. 45.

Za i protiv Vuka wywołało spore zainteresowanie. Mimo że temat podejmowany był wielokrotnie przez najwybitniejszych badaczy rodzimych i zagranicznych, rozprawa Selimovicia ożywiła dyskusję o reformach Vuka, wprowadziła ją na nowe tory, zwłaszcza przez dobitniejsze niż kiedykolwiek wcześniej wskazanie zasług poprzedników i racji przeciwników Karadicia, a także poprzez ukazanie wojny o język i literaturę z perspektywy społecznej. O książce pisali m.in.: Jovan Vukovicia, Vojislav Maksimovicia, Radojica Tautovicia, Dragomir Gajevicia, Nikolaj Timëenko, Mirjana Bogovac, Ćedomir Mirkovicia¹³⁵.

Studium to stanowiło znakomite uzupełnienie i rodzaj kontynuacji procesu zapoczątkowanego trzy lata wcześniej przez Miodraga Pavlovicia wydaniem drugiego dzieła *Antologija srpskog pesništva* [Antologia poezji serbskiej]¹³⁶. Obie publikacje były rodzajem manifestu rewidującego dotychczas obowiązujący model tradycji kulturalnej oraz literackiej, a także stanowiły oczywistą próbę budowania nowego kanonu tradycji, odwołującego się do tych osiągnięć serbskiej kultury, od których została ona odcięta przez Vuka: m.in. kunsztownej cerkiewnosłowiańskiej poezji sakralnej i klasycystycznej poezji intelektualnej¹³⁷.

Pavlovicia uwzględniono w znacznym stopniu poezję średniowieczną (również liturgiczną), co burzyło obowiązujący do połowy XX wieku sposób oceniania serbskiej tradycji poetyckiej. Publikację tak pomyślanej antologii Dorota Gil uznała za „miały gest” Pavlovicia, który potwierdza, że poza nurtem „ludowym” serbska poezja kryje zapomniane dotąd bogactwo: „Antologia stanowiła więc próbę przywrócenia niezbędnej kulturze i literaturze serbskiej równowagi, zakłóconej barbarzyńskim wręcz aktem totalnej «rustykalizacji» kultury i literatury w wydaniu Vuka Karadicia”¹³⁸.

Vuk Stefanovicia Karadicia (1787–1864) to jedna z najważniejszych postaci w historii serbskiej kultury. Zmarł w Wiedniu w 1864 roku, a cztery lata później przyjeżdżał do Serbii jego reformę językową, uznawaną za jedno z najdonioślejszych wydarzeń w dziejach serbskiej kultury. Postrzegany jako twórca języka literackiego oraz literatury narodowej, otoczony został kultem, a jego osoba i dokonania podległy procesowi mityzacji, polegającej przede wszystkim na wyolbrzymianiu jego zasług. Proces ten objął najpierw grono zwolenników jego reform, potem także po wprowadzeniu nowego języka literackiego, całe społeczeństwo¹³⁹. Vuk stał się instytucją narodową. Wydany przezeń *Rječnik* [Słow-

¹³⁵ M. Skakia, *Književni kritičar Meša Selimovicia (Studija)*, Beograd 1988, s. 77–79.

¹³⁶ M. Pavlovicia, *Antologija srpskog pesništva*, Beograd 1964.

¹³⁷ M. Dłbrowska-Partyka, *Ćwiadectwa i mistyfikacje. Przed i po Jugosławii*, Kraków 2003, s. 206–207.

¹³⁸ D. Gil, *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005, s. 132.

¹³⁹ J. Kornhauser, *Karadžić jako mit*, „Pamiętnik Słowiański” 1986/87, t. 36/37, s. 13–23.

nik] by³ jedynym w historii serbskiej kultury dzie³em, które tak silnie odpowiada³o potrzebom momentu historycznego i wp³yn³o nie tylko na j³zyk i kultur³e, ale i na ca³okszt³ rozwoju narodu serbskiego¹⁴⁰.

Selimovi³a, prze³amuj¹c l³ek przed naruszeniem tego kultu, d¹z³y³ do przywrócenia w³ac³iwiej miary zas³ugom Vuka, jednocześnie upominaj¹c si³e o sprawiedliw¹ ocen³e dokona³ jego wielkich poprzednik³ow oraz przeciwnik³ow, którym po³awieci³ znacznie wi³cej uwagi i miejsca ni³ inni badacze spu³eczny Karadicia¹⁴¹. Autor *Twierdzy* by³ poniek¹d burzycielem jego legendy, uznawa³ go za tw³orc³e serbskiej etnografii i folklorystyki, pierwszego historiografa powsta³ serbskich, ale nie zgadza³ si³e ze stwierdzeniem, *ze stworzy³ on serbsk¹ proz³e i styl narodowy, poniewa³z opinia ta jest równowa³na z kwestionowaniem istnienia jakiegokolwiek tradycji literackiej przed Vukiem. Selimovi³a uwa³a go za dzia³acza przede wszystkim w sferze spo³eczno-politycznej, nie za³e na polu j³zykowo-literackim. Rehabilituj¹c jego poprzednik³ow i oponent³ow, nie negowa³ zas³ug Karadicia ani te³ nie przekred³a rewoლucyjnego charakteru jego dzia³alno³ci, ale bron³i „pozafolklorystycznych warto³ci kultury serbskiej i ich prawa do usankcjonowania istnienia w nowoczesnej kulturze i literaturze”¹⁴². Przedstawiaj¹c swe pogl¹dy na temat reformy Vuka, Selimovi³a w sposób bezpo³redni sformu³owa³ w³asn¹ koncepcj³e j³zyka literackiego, która skupia si³e wok³ takich zagadnie³, jak:*

1. rozró³nienie pomi³ędzy j³zykiem ludowym a j³zykiem literackim wraz z okre³deniem funkcji ka³dego z nich;

2. poszukiwanie i odnalezienie w historii serbskiej kultury nurtu obocznego wobec reprezentowanego przez Vuka jako uzupe³nij¹cej wobec niego podstawy do stworzenia wsp³oczesnego, nowoczesnego j³zyka literackiego; znamienne, *ze Selimovi³a nie zajmowa³ si³e dzia³alno³ci¹ kontynuator³ow my³li Vuka, ale – jego przeciwnik³ow;*

3. postulat w³iczenia do wsp³oczesnej serbskiej nauki o j³zyku pogl¹d³ow przeciwnik³ow Vuka, a tak³e przewycie³zenie nadmiernej konkretno³ci oraz folkloryzmu obecnych w j³zyku serbskim po dzie³ dzie³¹⁴³.

4.3.1. J³zyk ludowy a j³zyk literacki oraz funkcja ka³dego z nich

Karadicia, apologeta ludu, w pierwszej po³owie XIX wieku najliczniejszej i najbardziej dynamicznej grupy spo³ecznej, g³ownej si³y serbskich powsta³ na-

¹⁴⁰ M. Selimovi³a, *Za i protiv Vuka...*, s. 144.

¹⁴¹ M. Skakia, *Knj³evni kriti³ar...*, s. 161.

¹⁴² E. Meissner, dz. cyt., s. 65–71.

¹⁴³ Tam³e, s. 65–69.

niowych Węgrzech (*slavjanski jezik*), który jego zdaniem stanowi³ barierę w rozwoju kultury narodowej i w kształtowaniu narodu serbskiego¹⁴⁶. Dlatego też przeciwnicy Vuka wywodzili się z kręgów duchowieństwa i inteligencji.

Selimoviæ zdecydowanie oponowa³ przeciwko myśleniu Karadicia o języku ludowym jako literackim. Czysty język ludowy (*prostonarodni jezik*) nie może być według niego językiem literackim z jednego zasadniczego powodu: odpowiada on potrzebom codziennej komunikacji wśród chłopów, natomiast nie daje możliwości wyrażenia rozmaitych stanów ducha, nie zawiera w swoim zasobie s³ownictwa abstrakcyjnego, które jest niezbędnym twórczym języka literackiego. Język ludowy jest nie tylko niewystarczający dla literatury dwudziestowiecznej, ale także dla współczesnych Vuka, a nawet – dla niego samego. Najlepiej świadczy o tym fakt, że już w przekładzie *Nowego Testamentu* Vuk odszedł od syntetyzowanego języka ludowego. Jovan Stejiæ już w 1847 roku jako pierwszy dostrzegł to, że wielki reformator częściowo odstąpił od swych poglądów: zrezygnował z języka czysto ludowego, przyjmując w pewnym stopniu drogę pośrednią (*srednji slog, srednji stil, stilus medius*). Tym samym – według Stejicia, a myślenie o tym ochoczo podjął i Selimoviæ – Karadicia pokazał, że nie istnieje dogmatyczny, znormatywowany „język Vuka”. Wskazał możliwość stworzenia na podstawie języka ludowego *stylu średniego*, nieidentycznego z językiem ludowym, ale też niepozostającego w opozycji do niego. Vuk nie stworzył bowiem norm zamykających język w nienaruszalnych ramach¹⁴⁷. Zgodnie z koncepcją języka literackiego autorstwa Stejicia powinien on być językiem wszystkich warstw i grup społecznych, nie tylko ludu, zatem należałoby włączyć do s³ownictwa wyrazy użyte przez Vuka w przekładzie *Nowego Testamentu*, a niezamieszczone w żadnym z wydań *S³ownika*. Nie odrzucając języka ludowego, Stejiæ chciał go wzbogacić o język wykształconej elity. Należy dodać, że postulowany przezeń *srednji stil* to termin wprowadzony przez czeskiego uczonego Josefa Dobrovskiego, który był arbitrem w sporze pomiędzy Vukiem Karadiciem a Milovanem Vidakoviciem. *Srednji stil* miał być efektem kompromisu: poświęcenie w nim elementów języków cerkiewnego i ludowego przede wszystkim winno mu być o zapewnienie większej możliwości stylistycznej, co stanowiłoby jego zasadniczą przewagę nad czystym językiem ludowym¹⁴⁸. Interesujące jest to, że postulowany przez Dobrovskiego, następnie przez Stejicia i Mušickiego, umiarkowanych przeciwników Vuka, *srednji stil* był obecny w serbskiej tradycji literackiej. Jego zwolennikami i realizatorami byli: Gavril Stefanoviæ Vencloviæ (ok. 1680–1749?), Dositej Obradoviæ (ok. 1740–1811), Zaharije Orfelin (1726–1785), a nawet sam Vuk (przekład *Nowego*

¹⁴⁶ M. Selimoviæ, *Za i protiv Vuka...*, s. 25.

¹⁴⁷ Tamże, s. 114–137.

¹⁴⁸ E. Meissner, dz. cyt., s. 64–67.

Testamentu), jednak nie zyska³ on rangi jêzyka literackiego z prawdziwego zdarzenia¹⁴⁹. Nieuniknione wydaje siê w tej sytuacji pytanie o przyczyny odejœcia od koncepcji *aradniego stylu* i przyjêcia zdecydowanie mniej funkcjonalnego jêzyka ludowego.

4.3.2. Nurt oboczny wobec reprezentowanego przez Vuka jako uzupe³niaj¹ca wobec niego podstawa nowoczesnego jêzyka literackiego

Selimovi¹, nie zgadzaj¹c siê z decyzj¹ Vuka o uczynieniu jêzyka ludowego literackim, skupi³ sw¹ uwagê na poprzednikach Karadicia oraz na odmiennych nurtach w kulturze serbskiej, opozycyjnych wobec niego i daj¹cych mo¿liwoœæ utworzenia jêzyka literackiego opartego na innych ni¿ tylko jêzyk ludowy podstawach. Jednocześnie autor *Derwisza i œmierci* podwa¿y³ zasadnoœæ zakonzonego w serbskiej kulturze pogl¹du, ¿e to Vuk zapocz¹tkowa³ i jako pierwszy zrealizowa³ reformê jêzykow¹ i ortograficzn¹. Selimovi¹ mówi wprost: „Vuk nie spad³ z nieba!”¹⁵⁰, choæ wskazuje na istnienie w tradycji idei, które Karadicia rozwin¹³, nie ujmowa³ przecie¿ jego dzie³u rewolucyjnego znaczenia. Sw¹ uwagê skupi³ na takich autorach, jak: Gavril Stefanovi¹ Venclovi¹, Sima Milutinovi¹ Sarajlija, Petar II Petrovi¹ Njegoš.

Dzia³alnoœæ Gavрила Stefanovicia Venclovicia, pisarza cerkiewnego i najbardziej wykszta³conego serbskiego zakonnika z pierwszej po³owy XVIII wieku, stanowi³a wed³ug Selimovicia wczesn¹ antycypacjê reformy Vuka. Venclovi¹ jako pierwszy w zdecydowany sposób zwraca³ uwagê na rolê ludu jako si³y spo³ecznej i politycznej; wprowadzi³ reformê ortograficzn¹ i stosowa³ „uproszczon¹ ortografiê”, tzn. u¿ywa³ trzech znaków spoœród szeœciu, które póŹniej zastosowa³ Vuk: *c, d, Ÿ*. Pisa³ w jêzyku ruskos³owiañskim, a jednocześnie pos³ugiwa³ siê piêknym serbskim jêzykiem ludowym. Szczególne znaczenie mia³o jego dzie³o *Crni bivo u srcu* [Czarny bawó³ w sercu]. Abstrakcyjny jêzyk Venclovicia, korzystaj¹cy z osi¹gniêæ poetyckich ró¿nych narodów, odwo³uj¹cy siê do tradycji s³owianoserbskiej, a tak¿e do jêzyka ludowego, ró¿ni siê zasadniczo od konkretnego jêzyka Vuka¹⁵¹ i w nim upatruje krytyk g³ówn¹ szansê Serbów na stworzenie jêzyka literackiego. Gdyby dzie³a Venclovicia zosta³y wydrukowane, jego jêzyk móg³by wyrzeæ du¿y wp³yw na rozwój jêzyka narodowego. Selimovi¹ okreœli³ je terminem „martwy skarb”¹⁵², z ¿alem akcentuj¹c fakt, i¿ cha-

¹⁴⁹ M. Selimovi¹, *Za i protiv Vuka...*, s. 85.

¹⁵⁰ Tam¿e, s. 7.

¹⁵¹ E. Meissner, dz. cyt., s. 54–55.

¹⁵² M. Selimovi¹, *Za i protiv Vuka...*, s. 153–155.

rakteryzuj¹ca siê bardzo wysokim poziomem jêzykowym twórczoœæ Venclovicia mog³a stanowiaæ punkt wyjœcia przy tworzeniu serbskiego jêzyka literackiego, jednak szansa ta zosta³a zaprzepaszczone. W po³owie XVIII wieku zmiany wprowadzone przez Venclovicia zosta³y usuniête w cieñ przez jêzyk ruskos³owiañski oraz star¹ ortografiê – za pomoc¹ tych œrodków wskazywano na zwi¹zki Serbii z prawos³awn¹ Rosj¹. Jêzyk ruskos³owiañski, niezrozumia³y dla ludu, musia³ nastêpnie zostaæ zlikwidowany w efekcie powstañ narodowych, a proces tworzenia serbskiego jêzyka literackiego zacz¹ siê od pocz¹tku. Pozostaj¹ca w rêkopisach twórczoœæ Venclovicia odesz³a na d³u¿szy czas w zapomnienie, jego jêzyk pozosta³ w cieniu nadchodz¹cych zmian.

Dyskusjê na temat potrzeby reformy jêzyka podjêli tak¿e Zaharije Orfelin i Dositej Obradoviæ, uznaj¹cy koniecznoœæ wprowadzenia do literatury jêzyka ludowego ze wzglêdu na to, ¿e jêzyk ruskos³owiañski by³ niezrozumia³y dla wiêkszej czêœci ch³opskiego przecie¿ spo³eczeñstwa. Ponadto uznawali oni za niedopuszczalne funkcjonowanie dwóch jêzyków maj¹cych równy status. Obradoviæ pomija³ jer twardy (*debelo jer*) i pisa³ jêzykiem ludowym, czym zapocz¹tkowa³ now¹ epokê. Wa¿n¹ rolê odegrali te¿ tacy twórcy, jak Atanasije Stojkoviæ, Sava Tekelija, Pavle Solariæ, Jovan Došenoviæ, którzy jednak nie zrezygnowali ze starej ortografii. Wzorem literackim nie sta³ siê równie¿ mistrzowski – zdaniem Selimovicia – inspirowany ludowym jêzyk Njegoœa (umo¿liwiaj¹cy snucie medytacji, wyra¿anie symboli i idei uniwersalnych). Autor *Za i protiv Vuka* postawi³ zatem pytanie o przyczyny takiego stanu rzeczy. Wykazuj¹c, i¿ istnia³y w kulturze serbskiej bardzo dobre wzorce, do których w chwili tworzenia jêzyka literackiego nale¿a³o siê odwo³aa, szuka³ motywów, dla których dokonano – z perspektywy czasu i literackiego doœwiadczenia – wyboru niew³œciwego. Piêkny, bogaty i funkcjonalny jêzyk Venclovicia wraz z jego rêkopisami zosta³ ju¿ wówczas zapomniany, dlaczego jednak nie sta³ siê poszukiwanym wzorcem niemal doskona³y jêzyk Njegoœa, najwybitniejszego serbskiego poety, w dodatku wspó³czesnego Vukowi? Zdaniem Selimovicia zdecydowa³ tutaj imperatyw momentu historycznego: polityczne zwyciêstwo poci¹gnê³o za sob¹ daleko id¹ce konsekwencje – demokratyzacja jêzyka i kultury oraz aktywizacja ludu doprowadzi³y do awansu jêzyka ludowego i nadania mu w koñcu rangi jêzyka literackiego¹⁵³. WyraŹnie zafascynowany stylem autora *Górskiego wieñca*, znakomicie ³cz¹cym elementy jêzyka abstrakcyjnego, intelektualnego i emocjonalnego, Selimoviæ (który zamierza³ nawet napisaæ studium poœwiêcone jego jêzykowi) ubolewa³ nad tym, ¿e rzeczywist¹ podstaw¹ literatury i kultury XIX wieku sta³ siê *S³ownik Vuka*¹⁵⁴. Z podobnych

¹⁵³ E. Meissner, dz. cyt., s. 52–57.

¹⁵⁴ M. Selimoviæ, *Za i protiv Vuka...*, s. 161.

powodów poza głównym nurtem rozwoju kultury i literatury serbskiej pozostał język Simy Milutinovića Sarajliji.

Wspomniany już Sava Mrkalj (1783–1825) to, według autora *Twierdzy*, najważniejszy poprzednik Vuka w zakresie reformowania języka. W wydanej w 1810 roku broszurze *Salo debeloga jera libo Azbukopotres* zawarł koncepcję reformy alfabetu i ortografii w myśl zasady: „Pisz tak, jak mówisz” (później Vuk uznał ją za własną) oraz system alfabetu (dwadzieścia dziewięć liter) i ortografii fonetycznej języka serbskiego¹⁵⁵. Najważniejszym celem i zasadą języka była jego zdaniem możliwie największa zrozumiałość. Selimović akcentuje, że księżeczek¹ t¹ Mrkalj wyprzedził Vuka i jego reformy, a także zdobył uznanie w świecie nauki, zwłaszcza w oczach Jerneja Kopitara.

Vuk cenił Mrkalja wysoko, czemu dał wyraz np. w niedrukowanej recenzji napisanej dla „Nowin Serbskich”. Postulował w niej nadanie językowi ludowemu rangi literackiego i rezygnację z jerów, z szacunkiem pisał o Mrkalju, który był dla niego głównym autorytetem. Przewidywał zwycięstwo jego koncepcji, a także deklarował chęć jego naśladowania. Z jego dzieła zaczerpnął główne zasady: zasadę zrozumiałości języka, fonologiczną ortografię oraz język ludowy¹⁵⁶. Propozycja Mrkalja była pierwszą znaczącą próbą demokratyzacji języka i ortografii, która to próba zresztą wzbudziła ogromne niezadowolenie władz cerkiewnych. Było to przyczyną przedadawań Mrkalja – jego uwięzienia w klasztorze, zmuszenia do odwołania tez zawartych w księżcu i ostatecznie śmierci w szpitalu psychiatrycznym w Wiedniu w 1825 roku¹⁵⁷. Choć Vuk poszedł w swych reformach znacznie dalej, to jednak – zdaniem krytyka – bardzo wiele zawdzięczał Mrkaljowi, który przygotował niejako grunt pod jego reformy. Wywód Selimovića udowadnia tezę, że poprzednicy Vuka w istocie ugotowali mu drogę i w dużej mierze ich osiągnięcia umożliwiły Karadzićowi realizację dzieła jego życia.

Sporo uwagi poświęcił Selimović także przeciwnikom Vuka, z którymi wielki reformator stoczył o język i ortografię prawdziwą walkę. Szczególnie interesowały autora *Derwisza i śmierci* poglądy Lukijana Mušickiego, Milovana Vidakovića i Jovana Habićia (Miloša Svetićia), w których widział nie ignorantów i dyletantów, ale wykształconych i zdolnych ludzi, forsujących myśl, by język literacki tworzyli pisarze, a nie lud. Proponowali oni zwrot w stronę języków słowiańskich i stworzenie tzw. *wredniego stylu*, który wydawał się optymalnym rozwiązaniem. Projekt jego wprowadzenia to idea żywotna w serbskiej refleksji nad językiem literackim przez długie lata, funkcjonująca także w XX wieku – przejęli ją Jovan Skerlić, Milan Bogdanović, a zwłaszcza Stanislav Vinaver.

¹⁵⁵ Tamże, s. 53.

¹⁵⁶ Tamże, s. 19–24.

¹⁵⁷ Tamże, s. 9–11.

Najważniejsi przeciwnicy Vuka: Lukijan Mušicki, Milovan Vidaković i Jovan Hadžić to ówczesna elita – cenieni literaci, rozumni obrońcy swoich poglądów. Przekonania, zwłaszcza na temat języka ludowego, mieli zresztą zupełnie podobne¹⁵⁸. W swej walce z nimi Karadžić nie posługuje się argumentami naukowymi: „Niewielu spośród naszych polemistów miało tak silne oświadczenie skuteczności czynników psychologicznych jak Vuk” – pisał Selimović¹⁵⁹. Nie przebiera w słowach, niszczy wszystko i wszystkich, którzy stali mu na drodze i przeszkadzali w realizacji jego idei (np. Hadžić, którego nazwał szarlatanem i fuszerem). Vuk posiada umiejętność oddziaływania na emocje szerokich grup czytelników, a przede wszystkim – wycucie najodpowiedniejszych metod działania. Ironia i satyra, dyskredytacja nie tylko dzieł, ale przede wszystkim autora były przez niego stosowane najczęściej. Jedynie w taki sposób mógł wystąpić przeciwko tym, którzy mieli za sobą wielowiekową tradycję¹⁶⁰. Co znacząco, jego niesprawiedliwe sędzi utrwaliły się i przetrwały historyczną prawdę, choć pozamerytoryczny charakter używanych przezeń argumentów nie budzi wątpliwości.

Spór z Mušickim, znanym, cenionym poetą, jednym z najbardziej wykształconych ludzi swojej epoki, nastąpił po latach współpracy. Mušicki pod wpływem piśmiennictwa ówczesnego jeszcze przed Vukiem odkrył wartość twórczości ludowej, co znalazło swój wyraz w kolekcjonowaniu przezeń pieśni ludowych oraz notowaniu słów występujących w mowie ludu. Chociaż sam pisał w języku cerkiewnosłowiańskim, był skłonny wprowadzić pewne zmiany w alfabecie i ortografii serbskiej. Jednak idea tworzenia literatury w języku ludowym była mu obca. Mušicki uważa bowiem, że wyrzeczenie się tradycji, z której się wyrasta, jest niesłusznym i złym rozwinięciem, ponieważ nie prowadzi do wzbogacenia kultury, lecz do jej zubożenia, ograniczenia w znaczący sposób. Zatem zasadnicza różnica, jaka dzieliła Mušickiego i Vuka, widział się z poglądami na temat języka literackiego oraz roli pisarza w jego kształtowaniu. Według Karadžića tworzony jest on przez gramatyka-filozofa, nie przez pisarzy. Stąd wynika potrzeba uczenia się od prostych ludzi języka wolnego od obcych naleciałości. Inaczej widział tę kwestię Mušicki: twierdzi, że takie postępowanie oznacza powrót do prymitywizmu i zerwanie z tradycją ówczesną, co nie może być korzystne dla żadnej kultury. Vuk miał Mušickiego za duchowego renegata, nieznanego się na pieśniach ludowych. Warto nadmienić, że wbrew tej opinii cieszy się Mušicki poważaniem współczesnych, o czym oświadczył takie określenia jego osoby, jak „serbski Horacy” (Kopitar), „książę serbskich poetów” (Šařarik), „Geniusz Narodu” (Njegoš), „ojciec nowej literatury serbskiej” (Da-

¹⁵⁸ Tamże, s. 46–48.

¹⁵⁹ Tamże, s. 93.

¹⁶⁰ J. Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 2004, s. 573.

nièia)¹⁶¹. Zatem spór o jêzyk nie rozgrywa³ siê na p³aszczyŹnie jêzykoznaucznej, ale – politycznej. Nie móg³ wiêc mieæ charakteru merytorycznego, naukowego.

Konflikt Vuka ze œrodowiskiem cerkiewnym, zw³aszczu z metropolit¹ Stratirowiciem, mia³ charakter wyraŹnie polityczny. Uporczywe chronienie jêzyka s³owianoserbskiego i cerkiewnej ortografii (id¹ce w parze z siln¹ wiêzi¹ z Cerkwi¹ rosyjsk¹) by³o waznym elementem polityki narodowej¹⁶².

Jernej Kopitar, duchowy ojciec Vuka, redaktor s³owiañskiej rubryki w czasopiœmie „Wiener allgemeine Zeitung”, zainteresowa³ siê p³oŹniejszym reformatorzem jêzyka serbskiego po przeczytaniu jego artyku³u na temat pierwszego powstania serbskiego. Kopitar kierowa³ Vukiem, wp³ywa³ na jego dzia³ania¹⁶³. Naturalnie chcia³ w ten sposób osi¹gn¹æ w³asny cel: drog¹ ujednoczenia jêzyka i wprowadzenia alfabetu ³aciñskiego zamierza³ zapewniæ podstawê do realizacji idei austroslawizmu w miejsce slawizmu rosyjskiego. Warunki dla polityki austros³owiañskiej zamierza³ stworzyæ poprzez wprowadzenie jêzyka ludowego, który mia³ zast¹piæ jêzyk cerkiewnos³owiañski i oddzieliæ Serbów od Rosji. Wobec tego takœe „opiekun” Vuka chcia³ przy jego pomocy zrealizowaæ w³asne zamiary. Karadicia nie interesowa³y jednak argumenty i cele Źadnej ze stron: ani przeciwników, ani wspieraj¹cego go Kopitara. Z pomocy tego ostatniego, owszem, korzysta³, ale zamierza³ p³ojæ dalej niœ on i doprowadziæ do narodowej rewolucji kulturalnej oraz zapewniæ wolnoœæ swemu narodowi (a nie Źycie pod w³adaniem austro-wêgierskim)¹⁶⁴.

Selimoviæ dostrzega³ efekty reform Vuka: ich pozytywn¹ stron¹ by³o powstanie demokratycznej myœli o jêzyku, literaturze i kulturze narodowej, znaczne poszerzenie zakresu s³ownictwa¹⁶⁵. Reformy te by³y wyrazem ogólnych d¹Źeñ i pogl¹dów panuj¹cych w czasach, w których siê narodzi³y. Jednak w pogoni za demokratyzacj¹ jêzyka zaniedbano bogactwo jego moœliwoœci duchowych, a sama reforma nie przystosowywa³a siê do zmieniaj¹cych siê warunków, ale sta³a siê sztywnym kanonem i przeszkod¹ w rozwoju jêzyka. Naturalnie nie by³o w tym winy Vuka. Wed³ug Selimowicia jego reformy powinny by³y staa³ siê podstaw¹ do dalszych dzia³añ, swoistym punktem wyjœcia do kolejnych zmian, tymczasem sta³y siê kanonem. Istota reformy Vuka dawa³a wiele moœliwoœci¹⁶⁶. Zreszt¹ autor *Derwisza i œnierci* nieraz podkreœla³, œe historia, tradycja, duch narodowy – wartoœci powszechnie szanowane i szczególnie cenione przez Vuka oraz jego nastêpców – nie powinny w Źadnym razie staa³ siê bastio-

¹⁶¹ E. Meissner, dz. cyt., s. 60–63.

¹⁶² M. Selimoviæ, *Za i protiv Vuka...*, s. 95–97.

¹⁶³ Tamœe, s. 66.

¹⁶⁴ Tamœe, s. 96–97.

¹⁶⁵ Tamœe, s. 165–166.

¹⁶⁶ Tamœe, s. 162–163.

nami, spoza których niczego już nie widać. Według niego należało dostrzec, docenić oraz wykorzystać także znaczenie obcych wpływów, jakim Słowianie byli poddawani w ciągu wieków¹⁶⁷.

Selimović stwierdził wprost, że „vukowcy” szanowali słowo Vuka, ale nie ducha jego reform, co w praktyce oznaczało, że nie poszli tropem stworzenia *średniego stylu* (Vuk wskazał na tę możliwość w przekładzie *Nowego Testamentu*). W ten sposób utwierdza się konserwatyizm językowy, oddzielanie języka od życia, uniemożliwianie mu naturalnego rozwoju. Zamiast kształtować i wzbogacać język, czynią go coraz doskonalszym, zawzięcie broniono stanu, w jakim zostawił go Vuk, czego konsekwencją było odnowienie antyvukowskiego w istocie sposobu myślenia – szanowanie zasad bez względu na okoliczności życiowe¹⁶⁸. Ostatecznie po śmierci Karadzića w obawie przed sprzeniewierzeniem się jego ideom nie wprowadzono do języka literackiego tych elementów, które były żywotne jeszcze przed jego reformami. Do tradycji kultury nie włączono poglądów przeciwników Vuka, które wcale nie były przestarzałe i wsteczne. W efekcie nie powstał pełny słownik współczesnego języka literackiego, co pisarz uznaje za wielki błąd i stratę, jakiej doświadczyli Serbowie.

Bunt przeciw Vukowi wybuchął także po zwycięstwie jego reform. Na przykład dwadzieścia lat po jego śmierci Vladan Nedić bezpardonowo zwalczał ostatniego „vukowca” Milana Milievića – niczym Vuk Hadzića i Vidakovića. Milievićowi, twórcy serbskiej nowelistyki, odmówiono wówczas prawa do nazywania siebie prozaikiem.

W opozycji do reform Vuka pozostawały takie wybitne postacie w historii serbskiej kultury, jak Jovan Skerlić, Milan Bogdanović, Stanislav Vinaver czy Pavle Ivić. Skerlić w tekście *Omladina i njena knjževnost* [Młodzież i jej literatura] zaatakował dogmatyzm Karadzića i odrzucił jego poglądy, opowiadając się tym samym po stronie drugiego nurtu w kulturze serbskiej, jakim był nurt racjonalistyczny, zwrócony w stronę idei zachodnich. Został on zapoczątkowany przez Dositeja Obradovića, twórcę nowoczesnej literatury serbskiej, którego kontynuatorami byli Mušicki oraz Vidaković. W kwestii języka poglądy krytyka zbliżone były do twierdzeń Mušickiego, Vidakovića i Hadzića. Bogdanović, do którego opinii Selimović wielokrotnie się odwołuje, nie pomija milczeniem zasług Vuka, dostrzega wagę jego reform, jednak akcentował ich niedostatki i poważne konsekwencje dla języka serbskiego: pozbawienie możliwości rozwoju słownictwa abstrakcyjnego. To stanowisko było autorowi *Za i protiv Vuka* bardzo bliskie.

¹⁶⁷ Tenże, *Međunacionalni odnosi u kulturi*, [w:] tegoż, *Pisci...*, s. 244.

¹⁶⁸ Tenże, *Za i protiv Vuka...*, s. 117–118.

Jeszcze inaczej do propozycji Vuka odniósł się Stanislav Vinaver, który zamiast Vukowskiej symetrii, monotonii i racjonalizmu zaproponował sięgnięcie do starszej tradycji, jak¹ jest dla Serbów Bizancjum. W miejsce języka wsi zaproponował język miasta¹⁶⁹.

4.3.3. Postulat włączenia poglądów przeciwników Vuka do współczesnej serbskiej nauki o języku

W studium językowym *Za i protiv Vuka* Selimovića zawarł postulat w³1czenia do współczesnej serbskiej nauki o języku pogl¹dów przeciwników Karadicia. Inni badacze przed Selimovićem wskazywali już na fakt, iż reforma języka literackiego i ortografii nie zaczęła się od Vuka, ale znacznie wcześniej. Ważność omawianej książki wynika stąd, że jej autor jako jeden z pierwszych przedstawił genezę serbskiego języka literackiego i przyznał należne w jego historii miejsce niektórym zapomnianym nazwiskom¹⁷⁰. Autor *Derwisza i ćanierci* domaga się także przewyciężenia nadmiernej konkretności i folkloryzmu stale obecnych w języku serbskim.

Chociaż Selimovića postulował konieczność większego uniezależnienia języka i literatury od wpływów ludowych, nie znaczy to przecię, iż sam się od nich w zupełności odcinał. Owszem, nie miał do literatury ludowej stosunku bezkrytycznego, nie zachwycał się nią w romantycznym stylu¹⁷¹, jednak doceniał wartość folkloru, odwołując się do niego na różne sposoby. Twórczości ustni zajmował się bezpośrednio, pisał przedmowy i poświęcał oraz dokonując wyboru tekstów do rozmaitych antologii. Bardzo wysoko cenił ballady muzumańskie poruszające tematykę rodzinną.

Twórczość ludowa zaznaczyła swój obecność w pisarstwie Selimovića także w sposób bezpośredni. Jak zauważył Ljubomir Zukovića, bohaterowie jego utworów cenił pieśni ludowe wysoko, sami często je śpiewali. Nierzadko jest to ostatnia radość człowieka idącego na ćanierę, np. Šehaga Soeo, bohater *Twierdzy*, przed ćanierci miał jedno życzenie: chciał posłuchać boćniackich pieśni i języka. O pieśni i opowieści ludowej, sposobie, w jaki prawda zmienia się w mit, mówił Ahmed Nurudin, bohater *Derwisza i ćanierci*, który po wyjeździe swego przyjaciela Hasana wraz z jego ojcem snuł opowieści na temat nieobecnego. Opowieści, każdorazowo zaczynające się od słów: *Bio jednom jedan carevića...* (Był sobie pewien królewicz) lub *Bio jednom jedan junak...* (Był sobie pewien bohater), świetnie obrazowały to, jak upływają cy czas i nieobecność bo-

¹⁶⁹ Tamże, s. 105–114.

¹⁷⁰ M. Skakić, *Vuk Karadžić u svijetlu...*, s. 161.

¹⁷¹ Lj. Zukovića, *Selimovićaev odnos prema usmenoj knjževnosti*, [w:] *Djelo Meše Selimovića...*, s. 353–360.

hatera zmieniaj¹ sposób jego widzenia przez innych: jest idealizowany, powoli przesuwany w sferę mitu, legendy.

Studium *Za i protiv Vuka* zajmuje w spuściŹnie literackiej Selimovicia bardzo waŹne miejsce. Jest takŹe istotnym g³osem w dyskusji o reformie Karad icia – dyskusji, która toczy się od chwili jego pierwszych wyst¹pieŹ po dzie dzieŹ. Selimovia skupi³ sw¹ uwagę nie tyle na Vuku, ile przede wszystkim na jego poprzednikach oraz – następnie – przeciwnikach. Lakoniczny tytu³ ksi¹ki oddaje jej istotę: pisarz dostrzeg³ i wskaza³ waŹnoœœ oraz pozytywne konsekwencje zmian wprowadzonych przez Karad icia, ale nie waha³ się równieŹ przed swoistym zrzuœciem go z piedesta³u, gdy nazwa³ go wybitnym etnografem, folkloryst¹, kronikarzem serbskich powstaŹ, a jednoczeœnie odmówi³ mu prawa do okreœdania go mianem twórcy serbskiego jęzŹka literackiego. UwaŹa³, Źe Vuk umiejętnie wykorzysta³ najbardziej odpowiedni moment historyczny, a takŹe dokonania swoich poprzedników tudzieŹ współczesnych. Ponadto, wskazuj¹c na s³aboœci jego reformy, jak równieŹ na jego w³asn¹ niekonsekwencję (przek³ad *Nowego Testamentu* jako przyk³ad *æredniego stylu*, czyli wyjœcie poza jęzŹk ludowy), Selimovia ukaza³ wyraŹnie b³ędy, jakie pope³nili kontynuatorzy dzie³a Vuka: by³o to przede wszystkim odejœcie od istoty reformy, zamknięcie jej w ciasnych ramach, co nie mog³o doprowadziæ do korzystnych dla jęzŹka skutków. St¹d zahamowanie rozwoju stylistyki, niedostosowanie jęzŹka do tematyki wykraczaj¹cej poza rzeczywistoœœ serbskiego ch³opa, zaprzepaszczenie wartoœci niesionych przez tradycję (cerkiewno)s³owiaŹsk¹, która dawa³a moŹliwoœœ stworzenia jęzŹka literackiego bogatego w stylistyczne œrodki artystycznego wyrazu¹⁷².

Selimovia nie negowa³ wagi dokonaŹ Vuka, usi³owa³ jednak nadaæ im w³œciw¹ miarę – w duŹym stopniu poprzez rehabilitację jego wielkich poprzedników oraz przeciwników. Kwestie te omawia³ z punktu widzenia pisarza dwudziestowiecznego, któremu jawi³y się ze szczegól¹ ostroœci¹ – jęzŹk Karad icia okaza³ się dlaŹ niewystarczaj¹cy. Podkreœda³, Źe tradycja kulturalna i literacka Vuka jest wci¹Ź Źywotna, stale funkcjonalna nie tylko w zakresie literatury tradycyjnej, ale takŹe w propozycjach jak najbardziej awangardowych¹⁷³, jednak zaproponowa³ krytyczne przyjrzenie się tej tradycji. Na pocz¹tku studium pisarz wyraŹnie okreœdi³ stanowisko, z jakiego w³czy³ się do dyskusji na temat reform Vuka i w ogóle zagadnienia jęzŹka literackiego: chodzi³o mu o rzetelne przyjrzenie się rzeczywistym dokonaniom Karad icia, o odrzucenie mitów i przes¹dów, jakie w ci¹gu dziesięcioleci naros³y wokó³ tej postaci. Jego stosunek do dzie³a Vuka nie mia³ charakteru obrazoburczego, krytyk nie negowa³ jego

¹⁷² E. Meissner, dz. cyt., s. 65.

¹⁷³ B. Czapiak, *Wspó³czeciœni wobec modelu jęzŹka, literatury i kultury narodowej Vuka Karad icia*, „Pamiętnik S³owiaŹski” 1986/87, t. 36/37, s. 88–89.

znaczenia. *Za i protiv Vuka* to próba racjonalnego spojrzenia na dokonania reformatora z Tršicia. Było to szczególnie trudne z uwagi na fakt mityzacji samej postaci Karadicia i jego dokonań. Tekst ten w istocie dotyczy zagadnienia języka literackiego, jego dziejów, hipotetycznych, acz zaprzepaszczonych dróg rozwoju; ze względów oczywistych Vuk zajmuje centralne miejsce zarówno w tytule, jak i w toku wywodu. W *Za i protiv Vuka* pisarz najpełniej wyraził swe poglądy estetyczne. „Dzieło to stanowi ukoronowanie eseistycznej i estetycznej autobiografii Selimovicia”¹⁷⁴. W jego myśleniu o języku i literaturze centralne miejsce zajmuje pojęcie *æredniego stylu*, które przejął od współczesnych Vuka. W swojej koncepcji języka literackiego zwraca uwagę przede wszystkim na jego funkcjonalność, zdolność do wyrażania najbardziej skomplikowanych stanów i uczuć.

Zrozumienie stosunku Selimovicia do dzieła Karadicia ułatwia przyjrzenie się językowi tego pisarza, który nie tylko opowiedział się za *ærednim stylem*, ale i – co jest bardziej wymowne – nim się posługiwał. Język autora *Twierdzy* wyróżnia się niezwykłym bogactwem i obrazowością. Oto fragment dokonanej przezeń charakterystyki języka ludowego: „Jest to wspaniały, tętniący życiem język, bardzo precyzyjny i solidny [...], wyrażający głębokie doświadczenie, język energiczny, ale i gorzki, szyderczy i pełen kpiny, mogący sprawiać ból, oparty na zbiorowym doświadczeniu, a zatem kompleksowy. Jest to język zdecydowany, w którym nie ma miejsca na wątpliwość, pewny siebie, racjonalny, wojowniczy, wyzywający, ironiczny i zwalczający wszystko spoza własnego kręgu, dający możliwość działania na rzecz obrony i budowania poczucia własnej wartości, ale także pozwalający wyrazić pacz, cierpienie, nienawiść i bunt. To język chłopów i rolników, dźwigo poniżanych i uciskanych, warstwy społecznej, która w końcu stała się twórcą historii. I wszystko to cudowny ten język może wyrazić i opisać oprócz wyrażenia pojęć abstrakcyjnych i abstrakcyjnego myślenia”¹⁷⁵. Z opisu, w którym uderza wieloma epitetów, wyłania się obraz niezwykłej urody języka ludu, jednak puente jest doświadczeniem zaskakującym: jego piękno i zasobność nie są równoznaczne z funkcjonalnością. Charakterystyczne dla stylu Selimovicia jest wzbogacanie dyskursu naukowego (typowa skądinąd: dźwięki, wielokrotnie złożone zdania) o elementy uplastyczniające wypowiedź, jak np. wyliczenia czy zaprzeczenia. W efekcie mamy do czynienia z sugestywnym, pełnym zaangażowania, zdradzającym dar obserwacji sposobem pisania, który łączy w sobie elementy stylu naukowego i języka charakterystycznego dla twórczości fabularnej, jest zatem w istocie *ærednim stylem*.

¹⁷⁴ R. Vučković, dz. cyt., s. 36.

¹⁷⁵ M. Selimović, *Za i protiv Vuka...*, s. 142.

Selimoviæ, przygl¹daj¹c siê dziejom serbskiego jêzyka literackiego, dok³adnie przeanalizowa³ jego rozwój, co doprowadzi³o go do wa¿nych konstatacji na temat zas³ug poprzedników oraz racji przeciwników Vuka. Odmawiaj¹c Karadiciowi prawa do nazywania go twórc¹ serbskiego jêzyka literackiego, krytyk wskaza³ na inne – niewykorzystane – mo¿liwoœci, z których swego czasu mo¿na by³o – i nale¿a³o – zrobiæ u¿ytek. Wydaje siê, ¿e znacz¹ce by³o uwidocznienie przez Selimovicia przyczyn zwyciêstwa Vuka, które mia³y wed³ug niego charakter spo³eczno-polityczny, nie zaemerytoryczny. Ukazanie wojny o jêzyk i literaturê z perspektywy spo³ecznej umieszcza zagadnienie jêzyka literackiego w szerokim kontekœcie historii narodu serbskiego i pozwala na zrozumienie skomplikowanych motywacji, jakie towarzyszy³y dziejom tego jêzyka. Akcentuj¹c uwarunkowania spo³eczno-polityczne jako nader sprzyjaj¹ce zwyciêstwu reformy Vuka, Selimoviæ zwróci³ uwagê na znaczenie czynników dodatkowych, niebezpoœrednio zwi¹zanych z jêzykiem w jego rozwoju. Mówi³ wprost o tym, ¿e nie by³ to spór naukowy, ale starcie d¹¿¹cych do dominacji si³ spo³ecznych: religijno-feudalnego konserwatyzmu oraz narodowowyzwoleñczego dynamizmu. Wojnê o jêzyk i literaturê ukaza³ Selimoviæ jako nieuniknion¹ w tym momencie historycznym – by³a czêœci¹ walk o stworzenie narodu i niezale¿nego pañstwa serbskiego.

* * *

Studia, szkice i eseje Selimovicia, w³ród których *Za i protiv Vuka* zajmuje niekwestionowane centralne miejsce, s¹ znacz¹c¹ czêœci¹ jego spuœcizny literackiej przede wszystkim dlatego, ¿e stanowi¹ bezpoœredni¹ prezentacjê pogl¹dów estetycznych pisarza, jego sposobu pojmowania literatury oraz jej celów, funkcji pisarza i krytyka, stosunku do tradycji i – zw³aszcza – do jêzyka. Znacz¹ce jest umieszczanie rozwa¿anych zagadnieñ w szerokim kontekœcie kulturowym i spo³ecznym. Jêzyk literacki – najwa¿niejszy problem rozwa¿any przez Selimovicia – ukazywany jest nie z w¹skiego jêzykoznawczego punktu widzenia, ale przez pryzmat burzliwych przemian spo³ecznych, jakim w pierwszej po³owie XIX wieku podlega³ naród serbski. Tak¿e omawiaj¹c twórczoœæ poszczególnych pisarzy, krytyk nie izoluje ich dzie³ od biografii i kontekstu spo³eczno-historycznego.

Rozdział 5

Zmierzch twórczości

5.1. *Ostrvo* – gorzka alegoria przegranej

Wydana w 1974 roku przez belgradzką Prosvetę powieść *Ostrvo* [Wyspa] stanowiła sporą niespodziankę dla wciśniętych w pamięć *Derwisza i aniera* oraz *Twierdzę* czytelników, a także krytyków. Planujący napisanie trzeciej powieści bośniackiej (o Hasanie) Selimović zrezygnował z tego zamiaru na rzecz podjęcia tematyki współczesnej. Była może intencją pisarza być stworzenie czegoś nowego, pragnienie uniknięcia powtórzeń, co mogłoby się zdarzyć w razie ponownego zwrotu w stronę historycznej Bośni. Wiadomo, że *Ostrvo* powstało w lecie 1971 roku podczas pobytu Selimovicia w Sokobanji. Można powiedzieć, że powieść była efektem choroby – gdy pisarz zaczął stopniowo podupadać na zdrowiu, przestraszył się, że to koniec jego pracy literackiej, w związku z czym w okresie lepszego samopoczucia intensywnie oddał się pisaniu. Następnie zresztą napotkał różne przeszkody związane z edycją powieści, która ostatecznie ukazała się w trzy lata po jej napisaniu.

Ostrvo stanowi nowość na tle twórczości Selimovicia. Od jego wcześniejszych powieści różni się pod względem tematycznym, kompozycyjnym oraz stylistycznym. Jest niejako powieścią na pograniczu – pomiędzy tekstami, których akcja umieszczona jest w przeszłości, a typowo współczesnym utworem *Krug* (którego nie udało się pisarzowi ukończyć). Wydaje się, że wybór czasu (po II wojnie światowej, ale poza kilkoma momentami nie ma to kluczowego znaczenia) i miejsca akcji (zapomniana, osamotniona wyspa), typu bohatera (starsze małżeństwo: Ivan i Katarina – zwykli, przeciwni ludzie), metaforyzacja

---

¹ Wskazywano na analogie pomiędzy przyjęciem przez krytykę powieści *Ostrvo* Selimovicia i księzek *Gospođica [Panna]* oraz *Lica [Twarze]* Andrića – również wydanych po wysoko ocenionych, uznanych za najwybitniejsze w dorobku tego artysty powieściach-kronikach. W obu przypadkach zmiana formy i tematu, publikacja księzek niebędących efektem dogłębnych studiów – mimo że istota pisarstwa zarówno w przypadku Selimovicia, jak i Andrića nie ulegała zmianie – wywołała niezadowolone krytyki i dość ostre oceny (R. Vučković: *Problem romana „Ostrvo”*, [w:] *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988, s. 322–324).

i symbolizacja świata przedstawionego – s³u¹ ucieczce od gor¹cej współczesnej tematyki.

Utwór nie ma typowej fabu³y. Akcja skomponowana jest na zasadzie epickiej, bez gradacji i bez puenty – nie ma charakteru dramatycznego. *Ostrvo* składa się z 19 części, które s¹ wariacjami na temat zwyk³ego życia dwojga przeciwnych ludzi. Każda z nowel podejmuje inne problemy moralne i egzystencjalne (mi³o^æ, nienawio^æ, strach, samotno^æ, wolno^æ, odwaga, staro^æ, śmierć) i stanowi w istocie niezależn¹ ca³o^æ. Tylko niektóre z nich w sposób bezpośredni odnosz¹ się do życia dwojga głównych bohaterów, pozosta³e mają charakter samodzielny. St¹d w krytyce pojawi³o się określenie *venac novela* (wieniec nowel)² czy *roman situacija* (powie^æ sytuacyjna)³, ponieważ brak tutaj akcji we w³acziwym znaczeniu tego s³owa – jest ona ograniczona do refleksu zewnętrznych wydarzeń, które odbijaj¹ się w świadomości starszego cz³owieka, broni¹cego się przed degradacj¹ i dezintegracj¹. Każdy rozdzia³ wprowadza nowy w¹tek – taka struktura sprawia, że w odniesieniu do powieści *Ostrvo* użyto także określenia *novi tip romana* (nowy rodzaj powieści). Zasadnicza dla powieści analiza świadomości prowadzi do introwertyzacji i rozcz³onkowania dramatycznej akcji, a rozproszenie struktury odpowiada z kolei dezintegracji osobowości. Proces ten dokonuje się poprzez dialog, który jest istot¹ każdego rozdzia³u. Stawiane pytanie to teza, która ma prowokow^æ opowies^æ, stanowi¹c¹ w istocie jego antytez^ê. W konsekwencji prowadzi to do braku odpowiedzi rozumianej jako synteza, zawsze bowiem przedstawiane s¹ dwie możliwości, z których żadna nie jest bardziej prawomocna.

Przyk³adem obrazuj¹cym sposób dialogowego przedstawiania problemów w powieści może być rozdzia³ *Blijeda žena* [Błada kobieta], którego tematem jest poszukiwanie prawdy, polegaj¹ce na pozbywaniu się kolejnych iluzji. Poznawszy „prawd^ê” s³u¹cej s¹siadów o rodzinie Rućców Katarina skonfrontow³a ją ze – skrajnie odmienn¹ – „prawd¹” popa, co wprawi³o ją w stan zdumienia i poczucie kompletnej dezorientacji oraz zagubienia wobec nierozstrzygalności takich dylematów. Odkrycie, że co^æ takiego, jak obiektywna prawda, w istocie nie istnieje dokonuje się w dialogu pomiędzy wzajemnie się wykluczaj¹cymi spojrzeniami różnych osób na tę sam¹ spraw^ê.

Ostrvo – podobnie jak wi³ęszo^æ utworów Selimovicia – nosi tytu³ mający charakter symboliczny. Wybór osamotnionej wyspy jako miejsca akcji jest nieprzypadkowy – Predrag Matvejević pisa³: „Wyspy to miejsca szczególne. [...] Wyspy staj¹ się miejscami wyciszenia i skupienia, odbywania kary i pokuty, wygnania albo uwięzienia – st¹d tyle na nich klasztorów, obozów i azyłów, in-

² M. Savić, *Natpevano zlo u prozama Meše Selimovića*, [w:] M. Selimović, *Krug. Nezavršeni roman iz savremenog vremena*, Beograd 1983, s. 402–403.

³ R. Vučković, dz. cyt., s. 325.

stytucji, które niekiedy doprowadzają¹ do skrajności wyspiarskiej¹ sytuacji i los. [...] Wspóln¹ cech¹ wysp jest na ogół³ oczekiwanie na to, co się zdarzy. [...] Wyspiarze mają¹ więcej czasu niż inni ludzie, oczekiwanie jest sta³¹ cech¹ ich czasu. [...] Wyspiarze bywają¹ mniej lekkomyślni niż ludzie z wybrzeża, może właśnie dlatego, że s¹ oddzieleni morzem i skazani na siebie – dla nich prawdziwy l¹d jest dopiero po tamtej stronie kanału. [...] To przesunięcie prawdopodobnie wpływa również na stosunek do świata i niekiedy stwarza dziwaków. [...] Niepogodzenie z losem i duma to cechy częste w naturze wyspiarzy”⁴.

Wskazane przez autora *Brewiarza aródziemnomorskiego* charakterystyczne cechy wysp i ich mieszkańców wprowadzają¹ w problematykę powieści Selimovicia. Jej bohaterowie – starsze małżeństwo – przebywają¹ właśnie niejako na peryferiach życia: podarowawszy mieszkanie w mieście jednemu z synów, przenieśli się do domu na tytułowej wyspie. Staje się ona symbolem oddzielenia, samotności, pokusy, ale i nadziei – niestety – zawiedzionej. Wyspa jest także znakiem ludzkiej niemożności porozumienia. Izolacja od świata sprawia, że Ivan i Katarina zostali niejako skazani na siebie i na swoje wspomnienia, jednak potrzeba ciszy i spokoju zmienia się w piekło wewnętrzne bohaterów.

W metaforze wyspy można odnaleźć analogię z twierdzą¹ z poprzedniej powieści, przy czym oba symbole pochodzą¹ z różnych przestrzeni: twierdza należy do świata kultury, wyspa – do natury. Może to prowadzić do wniosku o wyobcowaniu człowieka w planie zarówno kultury, jak i natury. Zarówno wyspa, jak i twierdza są¹ znakiem wy³¹czenia człowieka, zamknięcia przed innymi.

Przestrzeń natury tworzą¹ w powieści: letni morski krajobraz, dzikie konie żyjące na wyspie i uosabiające¹ marzenie o absolutnej wolności, która to iluzja zostaje w brutalny sposób rozbita, czy też stado delfinów na pozór oddające się uroczej i niewinnej zabawie, a w rzeczywistości biorące¹ udział w walce na śmierć i życie. Osamotniona wyspa i letni skwar dobrze oddają¹ stan ducha Ivana, który w swoim zagubieniu w istocie balansuje pomiędzy jaw¹ a snem, co prowadzi do tworzenia wizji przynajmniej na chwilę nadających¹ sens życiu bohatera – to wizja dzikich koni czy Luonotar.

Elementem natury jest także suka, bohaterka opowiadania *Stari pas* [Stary pies], jednego z najlepszych w utworze. Zbłąkany, schorowany pies, trafiwszy do domu Mariciów, chciał³ tam dokonać swego żywota. Wyczuwając i ciepły stosunek Katariny do zwierzęcia został³ skontrastowany z niechęcią¹, a nawet wrogością¹ Ivana, który w losie psa dostrzegł³ siebie i w odruchu samoobronnym chciał³ się go pozbyć ze swego pola widzenia. W opowiadaniu tym pokazany został³ proces poznawania siebie poprzez Innego – bohater doświadczył³ bowiem poczucia winy wobec własnej niezdolności do współczucia i w efekcie, gdy

---

⁴ P. Matvejeva: *Brewiarz aródziemnomorski*, przeł. D. Ąirliń-Straszyńska, wprowadzenie C. Magris, Sejny 2003, s. 21–24.

przegnany pies ponownie wróci³, zdoby³ się na gest solidarności wobec cierpi¹cego stworzenia. Sprzeczne uczucia targaj¹ce Ivanem: nienawiść i – jednak – współczucie, wzajemnie się przeplataj¹c, oddaj¹ jakby wewnętrzny dialog, jaki Ivan toczy sam ze sob¹. Solilokwium bohatera upodabnia go do innych postaci z utworów Selimovicia. Tak jak Ahmed Nurudin czy Ahmet Šabo – Ivan Marie to cz³owiek rozdarty, wahaj¹cy się, rozmyślaj¹cy. Naturalnie jego refleksja nad sob¹ i swoim życiem ma nieco inny charakter niż w przypadku bohaterów największych powieści Selimovicia. W przeciwieństwie do derwisza-intelektualisty i poety tu mamy do czynienia ze zwyk³ym, przeciętnym cz³owikiem. Dialog, jaki prowadzi sam ze sob¹, jest dialogiem na jego miarę; przede wszystkim dotyczy kwestii raczej konkretnych, za pomoc¹ których Ivan odnosi się do wartości i pojęć abstrakcyjnych – np. relacja ze starym psem ilustruje stosunek bohatera do własnej starości i śmierci: od ostrego buntu i chęci ucieczki po zgodę na to, co nieuniknione; stosunek do dzikich koni – fascynacja ich niezależności¹ i swobod¹ – doprowadza do gorzkiego rozczarowania wynikaj¹cego z poznania ich rzeczywistego losu (życy w rezerwacie, raz w roku urz¹dzano na nie polowanie, bo by³y to konie rzeźne, które eksportowano do W³och).

Stari pas zyskuje tym samym sens symboliczny. Nie bez znaczenia jest fakt, że Innym, w którym Ivan dostrzega siebie i swój los, jest pies, nie – drugi cz³owiek. Ta analogia nobilituje w pewien sposób zwierzę jako istotę czuj¹c¹ i cierpi¹c¹, cz³owiekowi zaś pozwala na odkrycie w sobie wrażliwości skierowanej na świat natury, na wykroczenie poza ścieżki rozumiany świat ludzki.

Wyobcowanie bohaterów (znaczący tytu³ pierwszego rozdziału brzmi *Progonstvo* [Wygnanie]) prowadzi do stopniowej utraty kolejnych zasług – zwłaszcza w przypadku Ivana. Warto przypomnieć, że pierwotnie powieść miała nosić tytu³ bardziej dosłowny: *Dvoje na ostrvu* [Dwoje na wyspie], jednak wraz z rosn¹cym udziałem w utworze elementów metaforycznych oraz symbolicznych także jej tytu³ zyskał taki charakter⁵.

Izolacja Ivana i Katariny wi¹że się z ich starości¹. W przeciwieństwie bowiem do raczej młodych bohaterów poprzednich powieści Selimovicia s¹ oni ludźmi dojrzałymi, w³aciami maj¹cymi za sob¹ więks¹ część życia, emerytami, którzy wskutek zaistniałych okoliczności wycofali się na margines życia rodzinnego i społecznego, osiadaj¹c na wyspie.

Ostrvo to w istocie powieść o starości i wi¹ż¹cej się z ni¹ samotności: „[...] powieść-studium o starości i samotności, o uwarunkowanej czynnikami biologicznymi przemianie ludzkiej świadomości i o wykluczeniu cz³owika z przestrzeni społecznej”⁶. Każda z postaci ma inny stosunek do starości: Katarina chroni się

⁵ M. Selimovicia, *Razgovor s Mešom Selimoviciaem*, [w:] tegoż, *Pisci, mišljenja i razgovori. Eseji, èlanci, polemike, intervjui*, Beograd 1986, s. 379–380.

⁶ D. Đuričkovića, *Opasnosti kruga*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia...*, s. 332.

przed ni¹ ucieczk¹ we wspomnienia, rozgoryczony zaœ Ivan neguje sensownoœæ powrotów do przesz³oœci, twierdz¹c, ÷e stanowi ona dawno zamkniête rozdzia³ w ich ÷yciu. Katarina próbuje na swój sposób ocaliæ nadziejê i poczucie sensu ÷ycia, Ivan ka¿dorazowo takiemu myœleniu siê sprzeciwia. Znac¹cy jest fakt, ÷e konfrontacja pogl¹dów i postaw bohaterów ma charakter bezpoœredni, dokonuje siê w dialogu. Nierzadko postaciæ wprost nazywaj¹ swoje odczucia i uczucia, mówi¹c np.:

„– Boisz siê cmentarza? Jest zbyt blisko nas.

– Bojê siê. A ty?

– Ja tak÷e siê bojê.

– Czego?

– Cmentarza, œmierci, staroœci, ÷ycia”⁷.

Dialogi Ivana i Katariny wyraŹnie s³u÷¹ szukaniu porozumienia. Potrzeba rozmowy, czyli kontaktu z drugim cz³owiekiem, jest bardzo silna, zw³aszcz¹ ÷e bohaterowie tak naprawdê maj¹ wy³cznie siebie nawzajem. Rozmowy te s¹ niezwykle charakterystyczne – kobieta zabiega o nie, d¹÷y do nich, jest œwiadoma tego, ÷e s¹ niejako na siebie skazani. œwiadomoœæ ta jest zapewne nieobca tak÷e Ivanowi, jednak jego postawa wobec ÷ony na pozór temu przeczy. Próbuje¹c odrzeæ Katarinê ze z³udzeñ co do mo¿liwoœci zatrzymania wspomnieñ, mê¿czyzna mówi o swoim g³êbokim rozczarowaniu ÷yciem i poczuciu, ÷e w istocie nie wykorzysta³ swoich mo¿liwoœci – w du¿ym stopniu z powodu ÷ony.

Rozmowy dwojga skazanych na siebie osób s¹ rozmowami ludzi nieszczêdliwych, którzy w ÷yciu ponieœli klêskê. Katarina próbuje uciekaæ od smutnej teraŹniejszoœci we wspomnienia, natomiast Ivan pozbawia j¹ tej iluzji:

„– Gra³am Szopena, patrzy³eœ s³ucha³eœ podobnie jak pozostali. By³eœ zachwycony. Wszyscy byli zachwyceni. Jeszcze teraz widzê te b³yszcz¹ce oczy.

– Ju¿ nie b³yszcz¹.

– B³yszcz¹. Nic siê nie zmieni³o.

– Poumierali. Niemal wszyscy.

– Wszystkich zachowa³am we wspomnieniach.

– Kochasz duchy?

– Nie kocham duchów. Kocham to, co minê³o”⁸.

Warto zwróciæ uwagê na to, ÷e i inni bohaterowie Selimovicia doœwiadczeni samotnoœci, jednak wydaje siê, ÷e w przypadku Ivana i Katariny zyskuje ona g³êbszy jeszcze, jakby ostateczny wymiar. To wra¿enie utwierdza stopniowe rozbijanie wszelkich iluzji na temat ludzkiego ÷ycia. Poczucie daremnoœci

⁷ M. Selimovicia, *Ostrvo*, Beograd 1981, s. 11.

⁸ Tam÷e, s. 7–8.

wszystkiego prowadzi także do przekonania o nieistnieniu azylu w postaci prawdziwej miłości (przekonanie to towarzyszyło przecię i Ahmedowi Nurudinowi, i Ahmetowi Šabo). Małżeństwo Mariciów było efektem przypadku (Ivana zostawiła narzeczona i ze względów ambicjonalnych postanowiła jak najprędzej ożenić się z pierwszą kandydatką, która przyjmie jego oświadczyny), oboje mówił wprost o swoim rozczarowaniu wspólnym i poczuciu niespełnienia w tym związku. Ivan wprowadził w sytuacji zagrożenia życia Katariny nazwaścicie ich więzy miłości, ale sam zdawał sobie sprawę z tego, że to raczej strach przed samotnym życiem dyktuje mu te słowa. Poszukiwał prawdziwej, głębokiej miłości, bohater stworzył wizję Luonotar, która miała ją uosabiać. Tymczasem piękność z marzeń okazała się kobietą lekkich obyczajów, która przypadkiem trafiła na wyspę.

Pocieszeniem dla Ivana nie mogło być także życie dzieci, które nie tylko mieszkały w oddaleniu od rodziców, ale i same były głęboko nieszczęśliwe. *Ostrvo* stanowi literacką analizę psychologii małżeństwa, analizę, która prowadzi do skrajnie pesymistycznych wniosków: żaden z przedstawionych w utworze związków nie obrazuje harmonijnych i satysfakcjonujących obie strony relacji. Mało tego, w przypadku powieściowych małżeństw każdorazowo mamy do czynienia z przemocą psychiczną, jak silniejsza w związku osoba stosuje wobec słabszej – tak się dzieje w przypadku Rućićów, a także w małżeństwach obu synów Mariciów, gdzie kobiety grają pierwszoplanowe role. Małżeństwo, które tworzy kat i ofiara, staje się rodzajem piekła albo przynajmniej czyłca na ziemi. Jest to znacząca modyfikacja antropologicznej wizji Selimovicia, który we wcześniejszych utworach usiłował ocalić pewne iluzje w duchu humanizmu XIX wieku i kontynuując je literatury XX wieku. W *Twierdzy* pokazał przecię rodzinę jako światłość, która jest ostoją i schronieniem dla zagubionego we wrogim świecie człowieka.

Ostrvo to powieść dialogu, w której użyta jest – podobnie jak w poprzednich utworach – forma monologu wewnętrznego. Monolog prowadzi Ivan Maria. Jest to rodzaj solilokwium, monologu mającego charakter rozmowy z samym sobą. Czasem także – za pośrednictwem mowy pozornie zależnej – przedstawiony jest punkt widzenia jego żony, Katariny, z reguły skontrastowany ze spojrzeniem mężczyzny na daną kwestię. Konfrontacja dokonuje się zwykle w sposób bezpośredni, podczas rozmowy. Zabieg ten dotyczy zresztą nie tylko Ivana i Katariny, ale również Dragana Mikicia, krewnego, który pewnego dnia zawitał na wyspę po to, by na chwilę wyrwać starsze małżeństwo z letargicznego trwania. Otóż rozmowy te, w znacznym stopniu monologu Dragana, stanowiły przyślad dialogu młodości ze starością, w którym Dragan góruje.

Cała aktywność Ivana skierowana jest do wewnątrz: znajduje to odbicie w jego dialogach z żoną lub w tragicomicznej próbie ratowania tonącego

człowieka (*Oduševljenje* [Entuzjazm]). Stawiaj¹c pytania o zasadnicze wartości, mając za sobą¹ zwykłe, raczej nieudane życie (ładnych szczególnych dokonań, brak przyjaciół, bieda, nieszczęśliwe dzieci), Ivan nie znajduje odpowiedzi. Aktywności¹ intelektualn¹ i fizyczn¹ próbuje bronić się przed śmiercią¹. Efektem tej aktywności jest tworzenie opowieści – każda z nowel stanowi próbę wybawienia od letargu i śmierci. Stąd znacząco¹ rolę odgrywa sen – w rzeczywistości Ivana nie stać na działanie. W planie struktury powieści znajduje to wyraz w symbolicznych przedmiotach, które są psychologiczn¹ transformacją¹ idei w symboliczne znaki (wizja wiecznej młodości, życia i miłości uosabianej przez Luonotar; obraz dzikich i niespokojnych koni, które zostały³ pochwycone; obraz śmierci delfinów).

Wizja świata i ludzkiego życia w powieści *Ostrvo* ulega³a zdecydowanej radykalizacji w stosunku do wcześniejszych utworów: „*Ostrvo* to jedna z najbardziej ponurych i wyzbytych wszelkiej nadziei księżka¹ prozatorska we współczesnej literaturze serbskiej”⁹. Ucieczka od świata, który rozczarował³ (bohaterowie chcieli go zmieniać, mieli plany i marzenia, jednak nie udało im się tak naprawdę niczego osiągnąć), prowadzi do zupełnej klęski, bo poza światem nie ma życia. *Ostrvo* odziera z wszelkich iluzji na temat życia ludzkiego na współczesnej wyspie, co jest przynębiając¹ce i wstrząsają¹ce – stąd¹ pewnie niezadowolone krytyki. Tym samym – pod względem etycznym – powieść ta podejmuje dialog z wcześniejszymi utworami Selimovicia, w których jednak pewne wartości zostały³ ocalone. W poprzednich utworach mimo pewnej surowości w opisie ludzkiego życia obecny jest jednak i liryzm wiążący się z pewną¹ dozą¹ wiary w człowieka, i człowieczeństwo. W omawianej powieści pokazany został³ ostateczny stopień deziluzji.

Pod względem podjętej tematyki powieść *Ostrvo* bliska jest – w pewnym sposób – utworowi *Tišine*. Obie powieści³czy zwrot w stronę problemów współczesnych, choć jednocześnie wiele też je dzieli: kompozycja, problematyka starości. Warto dodać, że chwilami doraźny charakter powieści (zwłaszcza rozdział³ *Tuđa zemlja tuga je golema* [W obcym kraju wielki smutek], *Da li da umre stari mandarin?* [Czy stary mandaryn musi umrzeć?]) przemawia na niekorzyść utworu¹⁰.

5.2. *Krug* – nieukończona próba stworzenia wielkiej powieści współczesnej

Krug [Kr¹g] to ostatnie wielkie zamierzenie artystyczne Selimovicia, którego marzeniem i ambitnym planem było³ napisanie powieści na wskroś współczes-

⁹ M. Savić, dz. cyt., s. 403.

¹⁰ Tamże, s. 330.

nej. Praca nad utworem, którego ostatecznie nie udało się pisarzowi ukończyć, była żmudna z co najmniej dwóch powodów: z uwagi na wyraźnie pogarszający się stan zdrowia (stały częste przerwy w pracy) oraz ze względu na trudności związane z podjęciem jeszcze gorzej, aktualnej tematyki. Selimović podkreśla w wywiadach moc autocenzury – ba się bardzo, by nie napisać pamfletu, dlatego poprawia, przerabia, wraca do napisanych fragmentów – oświadcza o tym zapiski autora na marginesie rękopisu oraz informacje wydawcy. W zamierzeniach Selimovicia miało to być najobszerniejsza i najbardziej atrakcyjna spośród jego powieści. Fragmenty utworu były drukowane w różnych czasopiśmie, natomiast po śmierci autora rękopis został opracowany i opublikowany w formie niedokończony przez Nikolę Vujićicia. Redaktor dołożył do utworu uwagi na temat pracy nad brulionami – wynika z nich bezwzględnie, że pisarz nosił się z zamiarem napisania obszernej powieści społecznej (opublikowane fragmenty to dwieście dziewięćdziesiąt siedem stron, a z zapisków Selimovicia wynika, że zamierzał kontynuować fabułę, a nawet wprowadzić nowych bohaterów).

Warto przypomnieć, że autor *Twierdzy* był jednym z pierwszych pisarzy serbskich podejmujących temat demonstracji studenckich z 1968 roku¹¹. Ówczesna atmosfera, idee zostały pokazane za pomocą klasycznego konfliktu pokoleń: entuzjastycznie nastawiona młodzież studencka opanowana przez rewolucyjne nastroje została przeciwstawiona ideologicznie i moralnie rozbitemu mechanizmowi organizacji społeczno-politycznych. Konfrontacja ta służy dialogowi. Kryzys w jugosłowiańskiej historii powojennej pokazany jest z punktu widzenia młodego człowieka rozdartego pomiędzy ideami, zgodnie z którymi zostały wychowywany, a krytycznym myśleniem o nich i obud, która towarzyszy dalszemu ich rozwojowi. Akcja powieści rozwija się na poziomie indywidualnej świadomości, skonfrontowanej z nowymi, niepokojącymi pytaniami. Znaczący jest brak scen demonstracji, ponieważ wszystko rozgrywa się na poziomie świadomości bohatera.

Vladimir Rađenović, młody intelektualista, najpierw młodzieżowy aktywista, potem asystent na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Belgradzie, prowadzi ukryty dialog z innymi na temat społeczeństwa i miejsca w nim jednostki. Targany wątpliwościami i rozterkami, jest typowym bohaterem Selimovicia – dogłębnie analizującym siebie i otaczającą go rzeczywistość, często oddającym się medytacjom, wreszcie – ulegającym wewnętrznej przemianie na skutek doświadczeń, jakie stały się jego udziałem. Wobec tego, że powieść nie została ukończona, trudno przewidywać, jaki przebieg i charakter miałyby ostatecznie ewolucja bohatera, aczkolwiek z fragmentów, które zostały opublikowane, jas-

---

¹¹ Wcześniej o demonstracjach pisał Borislav Pekić w powieści *Hodočašće Arsenija Njegovana* (1970); wyd. pol.: B. Pekić, *Pielgrzymka Arsenijego Njegovana. Portret, prześ.* G. Łatuszyński, Warszawa 1985.

no wynika, że zbliżył się do środowiska radykalnie lewicowych filozofów, nie rezygnując jednocześnie z postawy pełnej ironii i dystansu.

Vladimir – podobnie jak inni bohaterowie Selimovicia – to człowiek stojący na rozdrożu, wahający się, niezdecydowany, odczuwający dysonans pomiędzy swoim postępowaniem a coraz wyraźniej ujawniającymi się wtpliwościami, zwłaszcza natury moralnej (jako aktywista morderczy pisał pełne przekonania sprawozdania z różnych akcji, podczas gdy w rzeczywistości obserwował apatię, niechęć do działania, brak entuzjazmu morderczy). Sceptycyzm bohatera stopniowo zyskiwał na znaczeniu, choć można przypuszczać, że w świadomości Vladimira kiełkowa od dawna. Bez wątplenia podobieństwo z innymi bohaterami autora *Twierdzy* można dostrzec i w tym, że stale zastanawia się on nad tym, jak wyglądałoby jego życie, gdyby poszedł inną drogą, gdyby dokonał innych wyborów.

W przypadku bohatera omawianego utworu ogromne znaczenie i wpływ na jego życie miał fakt utraty brata¹² we wczesnym dzieciństwie, co niejako naznaczyło go i ukierunkowało jego los: „Dla Vladimira stał się symbolem i wskazówką na całe życie. Stanowił dlań prawo moralne, stale czujne i obecne”; „Ta dziwna i niezwykła śmierć w mrocznej piwnicy stała się kluczem do jego życia”¹³.

Mladen Rađenović, zdolny student, zagorzały komunista, zorganizował w piwnicy rodzinnego domu nielegalną drukarnię (październik 1944 roku). Kochający go nad życie rodzice zgodzili się na tę nader ryzykowną działalność, a w chwili, gdy drukarnia została zdekonspirowana, wraz z Mladenem ponieśli najwyższą karę (ojciec zginął w piwnicy z osaczonym synem, który za nic w świecie nie chciał się poddać, a matka trafiła do obozu, gdzie wkrótce zmarła). Vladimir był wówczas kilkuletnim chłopcem.

Tragiczna śmierć brata, którego komuniści uznali za bohatera, decydująco wpłynęła na jego życie, bo stracił jednocześnie rodziców, a Mladen automatycznie niemal przesunięty został w sferę mitu i niedoścignionego ideału¹⁴. Vladimir ma do niego stosunek ambiwalentny: z jednej strony podziwia go za odwagę i determinację, zwłaszcza że nie jest pewien, czy sam byłby zdolny do takiej ofiary, z drugiej jednak strony wadzi się z Mladenem, polemizuje z nim na temat prawa do poświęcania innych w imię ważnych przekonań. W wyobrażonym dialogu z bratem Vladimir formułuje poważne zarzuty, w świetle których

---

¹² Motyw utraconego brata w pewien sposób upodabnia Vladimira do Ahmeda Nurudina – w przypadku obu bohaterów śmierć brata określiła ich dalsze życie, choć w nieco inny sposób.

¹³ M. Selimović, *Krug...*, s. 60, 63.

¹⁴ Bohaterstwo Mladena w dalszej części powieści prawdopodobnie okazałoby się dyskusyjne – według notatek pisarza bohater ten miał być także odpowiedzialny za śmierć rannej dziewczyny, którą – na rozkaz zwierzchnika – zabił podczas jednej z akcji.

Mladen by³ nie bohaterem, ale – bezwzględny realizatorem ideologii, poświęcaj¹ym dla niej najbliższych. Dialog z bratem ma charakter tym bardziej dramatyczny, że prowadzony jest w świadomości Vladimira, w rzeczywistości jest niemożliwy. Tym samym jest to dialog otwarty, nierozstrzygalny. Jednocześnie wskazuje na to, że w¹tpliwości dotyczy¹ce sfery publicznej rodz¹ się już w rodzinie – z powodu heroizmu i przekonań Mladena zginęli jego rodzice, a brat zosta³ osierocony. St¹d pytanie – jedno z zasadniczych spośród tych, które trapi³y Vladimira: czy mamy prawo poświęcić bliskich w imię idei, w które wierzymy?

Vladimir stanowi typowy przykład dziecka przewrotu spo³ecznego, które nosi w sobie g³ęboko zakorzenione idee rewolucyjne, ale jednocześnie jest bardzo krytyczne wobec tych, którzy oddalili się od moralnej i ideologicznej czyściwości rewolucji. Idealizm, pragnienie działania, poszukiwanie w³asnej przestrożki, pozwalaj¹cej się zaangażowa^æ – to g³ówne jego cechy.

Ukryty dialog Vladimira z Mladenem s³uży jednocześnie konfrontacji przeszłości (wojna, rewolucja) z tera³niejszości¹. „Rozmowa” z bratem-bohaterem, zawsze nieukończona, zawsze niedopowiedziana, jest wstępem do rozmowy Vladimira ze sob¹, jest punktem wyjścia refleksji nad swoj¹ rol¹ w życiu spo³eczno-politycznym, przede wszystkim za^æ nad w³asn¹ zdolności¹ b¹d³ też niezdolności¹ do wielkiego czynu: „Najczęściej darzy³ brata podziwem i pyta³ sam siebie: czy ja post¹pi³bym podobnie? Czasem wydawa³o mu się, że tak, tak w³anie by zrobi³. [...] Niekiedy jednak, w chwilach w¹tpliwości, s³abości i sceptycyzmu, wprawdzie rzadkich, ale gorzkich [...], spiera³ się z tym swoim wielkim bratem. [...] każdy medal ma drug¹ stron^ê”¹⁵. Wskazuj¹c na drug¹ stron^ê czynu Mladena, oskarżaj¹c go o śmierć rodziców i w³asne sieroctwo, Vladimir ma świadomość, że jako jedyny podważa bohaterstwo brata – dla innych by³o ono oczywiste, a cena życia – wpisana w ryzyko.

Mladen jest dlań wzorem cz³owieka wolnego, tj. takiego, który sam decyduje o swoim życiu, o wyborze wartości nadaj¹cych jego istnieniu sens. Wolność to także gotowość poniesienia najwyższej ofiary. Ideologia komunistyczna z jej wiar¹ w sprawiedliwość, równość wobec prawa i brak przemocy w życiu spo³ecznym by³a dla Mladena wartości¹ ważniejsz¹ i donioślejsz¹ niż pojedyncze ludzkie istnienie. Vladimir, podziwiał¹c brata i jednocześnie oskarżaj¹c go o poświęcenie rodziny w imię w³asn¹ przekonań, porównuje ówczesny entuzjazm, wiarę i determinację z w³asnym poczuciem bezradności, zw¹tpieniem, a nawet ob³ud¹.

Pojawia się tutaj jeszcze jedna kwestia: bohaterski czyn Mladena wywo³uje we Vladimirze pragnienie dokonania czegoś przynajmniej w pewnym stopniu

---

¹⁵ Tamże, s. 24.

wyj¹tkowego, jednak brat i jego towarzysze zaw³aszczyli niejako wielkie dzie³a i m³odszeru pokoleniu zostawili jedynie prawo do podziwiania ich osi¹gnięć. Napięcie pomiędzy siln¹ potrzeb¹ dokonania czegoś wielkiego a niemożnośc¹ dorównania zas³użonemu bratu-bohaterowi jest istotnym elementem refleksji Vladimira, który dostrzega zasadnicz¹ różnicę w postawach swoich rówieśników i ich starszych braci: „[...] świetnie zdawa³ sobie sprawę z faktu, że nie s¹ to już te powojenne akcje spo³eczne, w których entuzjastycznie nastawiona m³odzież go³ymi rękami odbudowywa³a zrujnowany podczas dzie³łań wojennych kraj. Wtedy wszystko by³o piękne. Teraz – rzeczywistość jest inna. [...] czyste pragnienie poświęcenia się zosta³o rozmięknie na drobne”¹⁶. I dalej: „Ludzi różnych pokoleń dziel¹ dwie epoki, dwa idea³y, różnice w pogl¹dach i sposobie postępowania. A on chcia³by te różnice pomin¹ć i kontynuowa³ dzie³ło poprzedników. Czy to w ogóle jest możliwe?”¹⁷. To doprowadza³o Vladimira do wewnętrznego rozdarcia: „Nie jestem buntownikiem, podziwiam bohaterów rewolucji i ich dokonania. Przyjmuj³ ich dziedzictwo, ale nie mog³ się zgodzić na życie bez sensu. Nie chc³ należe³ do pokolenia, które nie ma do wykonania w³asnego zadania i nie ma w³asnych idea³ów, które jest pokoleniem bez tożsamości”¹⁸.

Postać Misity, przyjaciela Mladena, potęguje lęki i pragnienia Vladimira, jego poczucie braku jakichkolwiek dokonań czy zas³ug w swoim życiu. Wszelkie porównania – nieuniknione, niestety – wypadaj³ zdecydowanie na niekorzyść m³odego Rađenovicia, który jednocześnie ma g³ęboki żal do losu o to, że „Nie dano mu nawet szansy, by pokaza³, na co go sta³”¹⁹. Misita ka³dorazowo przypomina Vladimirovi Mladena, chwilami te dwie postaci wręcz zlewaj¹ się w jedn¹. Misita to cz³owiek owiany tajemnic¹. W czasie wojny straci³ rękę, na skutek czego później bardzo cierpia³ – u³mierzaj¹c bóle alkoholem i morfin¹, uzależni³ się od tych środków. Jego cierpienie powoduje, że Vladimir jeszcze silniej utożsamia go z bratem, ma wręcz wrażenie, że i Mladen doświadcza podobnych m¹k. Misita nie przeszed³ na emeryturę, ponieważ – tak mówiono – jest bardzo skutecznym pracownikiem. Vladimir przypuszcza, że jego przyjaciel pracuje w UDB²⁰.

Rađenovia w³aciiwie nie rozmawia z Misit¹. Wprawdzie odczuwa potrzebę zapytania go o wiele spraw – chodzi mu zw³aszcza o dręcz¹ce go w¹tpliwośc¹ dotyc¹ce (nie)omyślności Partii – jednak nie ma śmia³ości, by wyj³ć poza gra-

¹⁶ Tamże, s. 31.

¹⁷ Tamże, s. 57.

¹⁸ Tamże, s. 60.

¹⁹ Tamże, s. 52–53.

²⁰ UDB – Uprava državne bezbednosti (Urząd Bezpieczeństwa Państwa).

nice wymiany grzeczności. We wzajemnym kontakcie obaj bohaterowie doświadcza¹ typowego dla świata Selimowicia poczucia obcości. Rezygnuj¹c ze szczerzej rozmowy, skazuj¹ samych siebie na domys³y i w gruncie rzeczy bardzo powierzchown¹ ocenę swego rozmówcy. Warto przypomnieć, że choć w powieści dominuje punkt widzenia Vladimira, to jednak czasami jest także prezentowane spojrzenie innych bohaterów – w omawianym fragmencie Misity. We Vladimirze dostrzega on przedstawiciela pokolenia, któremu brakuje entuzjazmu i woli działania, które jest powierzchowne, nie ma ideałów, jest zatem diametralnie różne od jego generacji.

Krug przedstawia w istocie dramat świadomości, proces jej przemiany pod wpływem burzliwych wydarzeń społecznych, wobec których jednostka musi się określać nie tylko intelektualnie, ale i praktycznie. Vladimir ewoluuje pod wpływem idei radykalnie lewicowych – z tego środowiska wywodzi się bliski mu Ęizmia. Jest on asystentem na Wydziale Filozoficznym, z Vladimirem poznali się w czasie studiów. S¹ więc rówieśnikami, a dialog, jaki między sobą tocz¹, wskazuje na wewnętrzne zróżnicowanie tego pokolenia. Vladimir – mimo wspomnianych już w¹tpliwości, jakie czasem nim targają – mówi³: „Próbuję pod¹jąć drog¹ wyznaczon¹ przez partię. W ten sposób pope³niam najmniej b³ędów”. Odpowiedź Ęizmicia brzmi³a: „Mówisz poważnie? S¹dzi³em, że coś podobnego można powiedzieć jedynie w *żartach*”²¹. Rozd³źwięk pomiędzy przyjaciółmi wynika z krytycyzmu Ęizmicia, który np. akcje w rodzaju tych, którym przewodzi³ Vladimir, uznawa³ za przejaw manipulacji m³odzie¹. Polemizowa³ z Rađenowiciem, odradza¹c mu przesadne angażowanie się w życie polityczne. W³adzy i ludziom j¹ sprawuj¹cym wystawia³ surow¹ ocenę: „W istocie w³adzy nie ma różnicy między sprawuj¹cymi j¹ ludźmi. Zawsze rz¹dzi albo jeden cz³owiek, albo jedna grupa, albo jedna, b³ęd¹ca fantomem, idea. Sprzeciwiam się w³adzy opartej na przemocy, popieram rz¹dy wi³ększości, oparte na porozumieniu i racjonalnych zasadach”²². Ęizmia – co warto podkreślać – jest cz³owiekiem zdecydowanym i odważnym. Podczas spotkania przy okazji otwarcia muzeum poświęconego Mladenowi śmia³o zwraca swym rozmówcom uwagę na fakt, iż zbrodnie stalinowskie nie ustępuj¹ wcale hitlerowskim, by³ może nawet s¹ poważniejsze, w zwi¹zku z czym należa³oby się rzetelnie przyjrzeć i temu rozdzia³owi w historii dwudziestowiecznej Europy. Ponadto ma odwagę upomnieć się o sprawiedliwość, która by³aby czymś więcej niż tylko zemst¹ na wrogu, a wspominaj¹c o bratobójczym charakterze II wojny światowej na terenie Jugosławii, dotyka trudnego i bolesnego aspektu relacji narodów południowos³owiańskich.

---

²¹ M. Selimovia, *Krug...*, s. 66.

²² Tamże, s. 68–69.

Bohater omawianej powieści przebywa w różnych środowiskach belgradzkich²³ – wśród kawiarnianych wolnomyślicieli, bohemy, emerytowanych generałów, stalinistów, biednych studentów, pracowników uniwersytetu, bierze udział w ceremoniach politycznych – najbardziej znaczący z nich jest otwarcie muzeum poświęconego jego bratu. W związku z tym wydarzeniem w pełni wiary Vladimira jeszcze zyska na znaczeniu, zwłaszcza że nie został zaproszony na uroczystość. Spotkanie z przeszłością było tym bardziej trudne, że rodzinny dom teraz wydał mu się czymś innym – większy, ładniejszy, bardziej przestronny, ale – nie było w nim śladu po jego bliskich, to muzeum zdawało się nie mieć wiele wspólnego z jego rodziną. Przebieg ceremonii także wzbudził w nim niesmak i głębokie niezadowolenie, bo Mladen pełnił tam rolę marginalną, niewiele o nim mówiono. Uroczystość była schematyczna, program przewidywał przemowy oraz recytację wierszy patriotycznych. Niespodziewanie w powszechnie znanym poecie Desanki Maksimovicia²⁴ Vladimir usłyszał opowieść o Mladenie.

Narracja powieści w znacznej mierze prowadzona jest z punktu widzenia głównego bohatera, choć zdarza się także zmiana perspektywy na korzyść np. Niny, jego ukochanej. Nina to typowa idealistka skonfliktowana z rodzicami, zwłaszcza z ojcem, którego oskarża o nieuczciwość i obłudę oraz zręczne wykorzystywanie wysokiego stanowiska partyjnego do osiągnięcia osobistych korzyści. Dialog między pokoleniami pokazany jest jako niemożliwy – Nina odrzuca racje ojca (matka, stojąca po stronie męża, w istocie nie rozumie, na czym polega i czego dotyczy spór pomiędzy jej najbliższymi). Ten antagonizm, o którym zresztą Vladimir wie niewiele, wpisuje się w jedno z głównych pytań omawianej powieści. Jest to pytanie dotyczące rewolucji: czy jest możliwa? co z niej zostaje po latach? czy degeneracja pierwotnie czystych i szlachetnych idei oraz postaw jest nieunikniona? Te w pełni wiary, rozstrzygane zresztą negatywnie, obciążone dużą dozą pesymizmu, pojawiają się już wcześniej w twórczości Selimovicia – wystarczy chociażby przypomnieć rewolucjonistę Ramiza z *Twierdzy*. W *Krugu* kwestia ta została potraktowana bardziej szcze-

---

²³ Akcja powieści rozgrywa się w Belgradzie, choć pisarz zastanawia się także nad Sarajewem – stąd różnice w zakresie dialektu: Selimovicia pisał raz ekawskim, raz ijekawskim, niektóre fragmenty rękopisu napisane są ćacińskim, inne cyrylicą. Przestrzeń miejska w powieści *Krug* ma charakter przeciwstawny wobec przestrzeni przyrodniczej, dominującej w poprzednim utworze. Vladimir jest zakochany w mieście, uważa je za przestrzeń dla siebie naturalną – gdy wyjeżdża poza Belgrad na akcję morderczą, tęskni za miastem, bardzo mu go brakuje: „[...] miasto jawiło mu się niczym piękną, bez której niepodobna była, niczym tumult, który niesie uspokojenie” (tamże, s. 57).

²⁴ Chodzi o poemat *Krwawa bajka* [Krwawa bajka] (który w powieści Selimovicia występuje pt. *Bajka*). Desanka Maksimovicia odnosi się w nim do prawdziwych wydarzeń z roku 1941, które rozegrały się w Kragujevacu – faszystawscy Niemcy rozstrzelali wówczas grupę uczniów. Wiersz cieszy się ogromną popularnością, znajduje się w szkolnych podręcznikach, recytowany był na szkolnych akademiach, znały go na pamięć całe pokolenia jugosłowiańskich uczniów.

gó³owo, w sposób pe³nieszy, bo te² rewolucja stanowi tu zasadnicze do³wiad-
czenie wi³kszości bohaterów (akcja rozgrywa się pomiędzy rokiem 1968
a 1975). Przekonanie, że w³adza psuje ludzi, tak²e tych szlachetnych, zyskuje
tutaj na znaczeniu.

Dialog toczy się zatem pomiędzy osobami w jakiś sposób zaangażowanymi
w politykę. Warto podkreślać, że bohaterowie Selimovicia zawsze mniej b¹d¹
bardziej intensywnie s¹ w ni¹ uwik³ani, nie ma bowiem możliwości, by zu-
pe³nie od polityki uciec. Choć bohater jego ostatniej powieści realizuje się prze-
de wszystkim w przestrzeni publicznej, to jednak mamy tak²e pewien dostęp do
jego prze²ya osobistych – to np. mi³o³ do Niny czy relacje z wujkiem.

Postać Niny wi¹że się z wprowadzeniem do powieści innej sfery życia Vladi-
mira, a mianowicie sfery uczuciowej. (Wujek Janko w pewnym stopniu tak²e
wnosi ton osobisty, zwłaszcza gdy jest mowa o jego chorobie, starości i wyni-
kaj¹cej z nich trosce Vladimira, jednak dialog pomiędzy nimi ma przede wszy-
stkim charakter ideowy.) Warto zaznaczyć, że nie jest to sfera szczególnie istot-
na dla bohatera. Sam mówi o sobie, że o kobietach wie niewiele, że s¹ dla niego
jak obcy kontynent i często nie rozumie nawet swojej dziewczyny, przy czym
jej dziwnego zachowania nie stara się wyjaśniać – z powodu braku czasu i po-
czucia bezsensu takich dział³añ.

W swoim przekonaniu Vladimir tworzy z Nin¹ udany zwi¹zek, jednak w pew-
nym momencie dziewczyna zaczyna się inaczej niż dot¹d zachowywać, coraz
więcej czasu spędza na belgradzkiej wyspie Ada-ciganlija w towarzystwie nie-
znanych mu m²ęczyzn, co istotnie wp³ywa na ich wzajemne relacje. Dialog po-
między Nin¹ a Vladimirem rozgrywa się w obszarze niedomówień i niedopo-
wiedzeń. Bohaterowie odbyli jedn¹ zasadnic¹ rozmow², po której się rozstali.
Okazuje się, że Nina zakocha³a się w innym m²ęczyźnie. Znamienne jest to, że
choć Vladimir bardzo kocha³ Nin² (twierdzi³, że nie umia³by bez niej żyć), nie-
wiele w istocie o niej wie³ – od Miał, jej znajomego z Ady, dowiedzia³ się
o problemach rodzinnych dziewczyny. Brak szczerości pomiędzy Nin¹ a Vladi-
mirem doprowadzi³ do stopniowego oddalania się od siebie dwojga ludzi: „[...]
dopiero teraz u³wiadomi³ sobie, że o Ninie wie bardzo niewiele. Podobnie jak
i ona o nim. Jedynie mi³o³ jest w stanie pokonać bariery między ludźmi. Czy-
by więc to, co ich ³¹czy³o, nie by³o mi³o³ci¹?”²⁵

Vladimir przyjmuje decyzję Niny o rozstaniu ze spokojem, choć nie może
przestać o niej myśleć. Nie rozumie tej sytuacji, nie potrafi się w niej odnaleźć.
Z punktu widzenia Niny sytuacja wygl¹da jednak nieco inaczej. Jej romans z Is-
metem jest tylko pretekstem do zerwania z Vladimirem. W rzeczywistości naj-
większe znaczenie mia³ fakt, że Vladimir by³ lubiany i szanowany przez jej ro-

²⁵ M. Selimovicia, *Krug...*, s. 192.

dziców, a ona pozostawa³a z nimi, zw³aszcz³a z ojcem, w g³ębokim konflikcie. Buntuj¹c się przeciwko rodzicom, znalaz³a więc cz³owieka, którego nie s¹ oni w stanie zaakceptowa³e ze względu na jego radykalne pogl¹dy polityczne. Ismet wywodzi się z zupeł³nie innego środowiska – jest dzieckiem górnik³a, które w życiu zazna³o jedynie biedy i szeregu upokorzeń. Wrażliwa na wszelkie przejawy krzywdy społecznej Nina jest poruszona jego losem, jednak w pewnym przynajmniej stopniu zdaje sobie sprawę z dziel¹cej ich przepaści. Znamienne jest poczucie obcości, jakiego doświadcza Ismet, znalaz³szy się w mieszkaniu rodziców Niny. To jest dla niego inny świat. Drastyczne w swojej wymowie jest to, że zwi¹zek Niny i Ismeta zosta³ skonsumowany w ³ó³ku rodziców dziewczyny.

Jednocześnie toczy się dialog pomiędzy m³odości¹ a starości¹, uosobianymi odpowiednio przez Vladimira oraz jego wujka Janka, który go wychowywa³.

Wujek Janko, artysta malarz, cz³owiek niezależny, zdolny do otwartego wyrażania swojego zdania także w sytuacjach, w których inni wybieraj¹ raczej milczenie, wielokrotnie wadzi się z Vladimirem, krytykuj¹c jego nadmierne zaangażowanie w działaln³ość polityczn¹, a także zupeł³ny brak dystansu wobec Partii (targany w¹tpliwościami Vladimir nie dzieli się z innymi swymi oporami i zastrzeżeniami, zatem sprawia wrażenie osoby czasem nawet zatwardzia³ej w swych pogl¹dach). Wujek jako starszy, schorowany cz³owiek prezentuje postawę dystansu, niedowierzania, co próbuje przekaza³ również swemu krewniakowi. Jego choroba, odbieraj¹ca mu stopniowo si³y, ale i poczucie pewności (dramatyczna historia, kiedy wujek zgubi³ się w mieście podczas rutynowego spaceru), a następnie zaskakuj¹ca, choć – paradoksalnie! – oczekiwana śmierć wiele we Vladimirze zmienia³y²⁶. Także testament, który bohater odnajduje w noc odejścia wujka, mocno go skonfundowa³ – zapis na temat wiary i życzenie pochówku o charakterze religijnym w znacznym stopniu zaskakuj¹ m³odego cz³owieka²⁷. Dialog pomiędzy Vladimirem a Jankiem ma charakter ideowy, sprowadza się do opozycji pomiędzy entuzjastyczn¹ m³odości¹ a sceptyczn¹ starości¹. Zasadniczo różne pogl¹dy polityczne bohaterów dziel¹ ich, aczkolwiek nie s¹ przyczyn¹ konfliktu. Janko zarzuca m³odemu cz³owiekowi, że jego pokoleniu Partia zast¹pi³a Boga, neguje bezkrytyczne pos³uszeństwo i zaangażowanie ideologi¹. Vladimir, ukrywaj¹c w³asne obawy i w¹tpliwości, sprawia wrażenie osoby zupeł³nie

---

²⁶ Znamienne jest g³ębokie poczucie osamotnienia, jakiego doświadczy³ Vladimir, gdy wróci³ do domu po przewiezieniu Janka do szpitala. Zosta³a tu wykorzystana symbolika przestrzeni – pustka mieszkania odzwierciedla pustkę wewnętrzn¹ bohatera niepokoju¹cego się o zagrożone życie bliskiego cz³owieka (oraz dodatkowo cierpi¹cego po rozstaniu z ukochan¹ kobiet¹).

²⁷ Pojawia się tu typowy dla Selimovicia motyw braku porozumienia między ludźmi, a także znikomej wiedzy cz³owieka na temat innych, również najbliższych. Ludzie żyj¹ obok siebie, ale nie ze sobą – zdaje się mówia³ pisarz, pokazuj¹c bohaterów, którzy przypadkiem, często poniewczasie, poznaj¹ prawdę o tych, których kochaj¹.

podporządkowanej Partii, co budzi sprzeciw wujka. Janko jest bowiem zwolennikiem i przedstawicielem myślenia racjonalnego.

Warto też zwrócić uwagę na motto poprzedzającej powieści – to fragment z *Księgi Koheleka* (3, 1–8). Z notatek pisarza wynika, że zamierza skorzystać z *Biblii* w większym stopniu – być może podobnie jak zrobił to w odniesieniu do *Koranu* w *Derwiszu i śmierci*? To niestety tylko przypuszczenia – wobec braku faktów nie można nic więcej na ten temat powiedzieć. Sam pomysłu wydaje się jednak dość zaskakujący wobec tego, że tematem powieści są losy komunisty.

Nieukończona powieść *Krug* zamyka twórczość literacką Selimovicia. W odniesieniu do niej można mówić o swoistej obsesji kośca (częsta obecność kompozycji klamrowej), której tytuł ostatniej powieści niejako dopełnia²⁸. Tu oznacza on rutynę, ponawianie tego, co było udziałem wcześniejszych pokoleń, stałd przekonanie, że sukcesem będzie sytuacja, gdy wreszcie któraś generacja wyjdzie poza zaklęty krąg i rozpocznie nowe życie bez dawnych uprzedzeń i błędów: „Czyżby ucieczka od przeszłości nie była możliwa? Czyżby ludzie byli zmuszeni do poruszania się w kręgu, niezdolni do zmiany swego losu?”; „Cel osiągnie pokolenie, które znajdzie przeszłość, wydobędzie się z zaklętego kręgu i rozpocznie życie bez starych błędów i przesądów, wyzbędzie się jednostkowej i zbiorowej chciwości, potrzeby posiadania bogów, pragnienia bycia nie-dojrzałym i niesamodzielnym”²⁹.

---

²⁸ Podobnie jak większość tytułów utworów Selimovicia – i ten ma charakter symboliczny. Tutaj symbolika jest niejako podwójna – tytuł odwołuje się do świata powieściowego, ale można go też odnieść do twórczości pisarza potraktowanej jako całość. Pewne motywy (zwłaszcza motyw utraconego brata), problemy, typ bohatera wyraźnie nawiązują do poprzednich powieści Selimovicia – można więc powiedzieć, że ta ostatnia niejako zamyka kośca.

²⁹ M. Selimovicia, *Krug...*, s. 83, 151.

Zakończenie

Pochodzący z Bośni i emocjonalnie z nią związany Meša Selimović eksplorował nie tyle swoją ojczyznę, ile duszę człowieka na tle bośniackiej przeszłości, która jednakowoż nosi wyraźne znamiona uniwersalności. Kostium historyczny, którym autor posługiwał się w swoich najlepszych powieściach, nadaje ukazanej rzeczywistości piętno egzotyki, niemniej jednak służy to w istocie opowieści o człowieku na wskroś współczesnym, człowieku dwudziestowiecznym.

Jego bohaterowie to ludzie rozpaczliwie poszukujący punktu zaczepienia, wartości, które mogłyby nadać sens ich chaotycznej egzystencji. Jeśli pominiemy pierwsze, pozostające pod wpływem socrealizmu teksty, to zauważymy, że pisarz konsekwentnie kreuje postacie rozdarte, pełne wrażliwości natury moralnej, walczące nie tyle z innymi, ile – z samymi sobą o własne człowieczeństwo. Słowa wypowiedziane przez bośniackiego wieśniaczka we wczesnym opowiadaniu *Tuđa zemlja*, mówiące o tym, że „niełatwo być człowiekiem”, znakomicie korespondują z tak bliskim Selimovićowi myśleniem Alberta Camusa. Słowa te, odzwierciedlające głęboką świadomość ludzkiej kondycji oraz ciężkiej na człowieku odpowiedzialności – zarówno za siebie, jak i za innych, prowadzącej nierzadko do bolesnego poczucia absurdalności własnego istnienia, jakiego doświadczali bohaterowie kolejnych utworów bośniackiego autora, stanowi nadzwyczajny myślenie spajające całość jego bogatego i niejednorodnego dorobku literackiego. Zasadniczą przyczyną dojmującego poczucia absurdu jest doświadczenie wojenne albo też wstrząs wynikający z kontaktu z represyjnym systemem władzy w warunkach pokojowych. W pewnym momencie swego życia każdy z bohaterów przeżywa kryzys systemu wartości, który dotąd wydawał mu się szlachetny, co zasadniczo prowadzi do głębokiego zwątpienia, a niektórych – do tragicznego końca. Najpełniej przedstawionym i najbardziej poruszającym w galerii Selimovićowskich kreacji literackich jest bez wątpienia postać Ahmeda Nurudina, który z głęboko religijnego piewcy sprawiedliwości stał się nie tylko bezwzględny mordercą, ale – przede wszystkim – człowiekiem samotnym i skrajnie nieszczęśliwym człowiekiem. Z kolei Ahmet Šabo, bohater *Twierdzy*, jest chyba – mimo mnogości bolesnych doświadczeń, jakim został poddany – najjaśniejszą postacią

ci¹ wóród bohaterów Selimovicia. Jednocześnie stanowi on rodzaj przeciwwagi dla udręczonego, zagubionego w meandrach w³asnej duszy, umieraj¹cego w zupe³nym osamotnieniu i poczuciu ca³kowitego bezsensu swej egzystencji derwisza.

Selimovia, pokazuj¹cy ludzi w¹tpi¹cych, poszukuj¹cych i nieszczędiwych, wierzy³, że istnieje przynajmniej jedna warto³, która może cz³owieka uratowa³, nada³ jego kruchemu życiu g³ębszy sens. To szeroko rozumiana mi³o³. Ahmet Šabo nawet w najmroczniejszych momentach, w najbardziej dramatycznych chwilach próby zdo³a³ j¹ ocalia³ i cho³ jego wnioski dotycz¹ce ludzkiej kondycji s¹ skrajnie pesymistyczne, to jednak – nie poddaje się rozpacz. Wy-
zbywaj¹c się pewnych z³udzeń, nie traci poczucia sensowno³ci swego życia.

Moralizm Selimovicia, który przyj¹³ za w³asne przekonanie Michai³a Bachtina o konieczności oddania g³osu Innemu w celu poznania jego pogl¹dów i racji, zosta³ uj³ty w ramy nowoczesnej, zdialogizowanej powie³ci. Fakt, iż bohaterowie otrzymuj¹ status samodzielnych i niezależnych postaci, które pos³uguj¹ się w³asnym j³zykiem i za jego po³rednictwem przedstawiaj¹ w³asny ³wiat ideologiczny, jest nowym zjawiskiem na gruncie literatury bo³niackiej. Oddawanie g³osu bohaterom by³o w prozie Selimovicia procesem i przebiega³o stopniowo; w pierwszych opowiadaniach znajdowa³o wyraz w uprzywilejowaniu mowy pozornie zależnej, w powie³ci *Magla i mjeseèina* – w pos³u³eniu się narracj¹ typu *points of view* i wreszcie w pozosta³ych powie³ciach – w zastosowaniu narracji pierwszoosobowej, maj¹cej charakter monologu wewn³trznego b¹d³ my³danego (np. w *Tišine*), b¹d³ te³ pisanego (w *Derwiszu i anierci*).

Zdialogizowany monolog wewn³trzny Selimoviciowskich bohaterów, zw³asz-
cza Ahmeda Nurudina, obrazuje stan ducha cz³owieka znajduj¹cego się w sytuacji próby, rozdartego, w¹tpi¹cego, szukaj¹cego moralnej podpory w ³wiecie ogarniętym przez kryzys warto³ci. Cho³ poszczególni bohaterowie dotkliwie odczuwaj¹ swoje osamotnienie, to jednak swe przemy³lenia bezustannie konfrontuj¹ ze stanowiskiem innych, st¹d w prozie Selimovicia w otoczeniu g³ów-
nych bohaterów pojawia się szereg postaci, uciele³naij¹cych odrębne od reprezentowanego przez nich stanowiska ideologiczne. ³aden z bohaterów nie funkcjonuje w fizycznej izolacji od ³wiata zewn³trznego, mo³na wręc stwierdza³, że ka³dy jest zanurzony w otaczaj¹cej go rzeczywisto³ci, co – paradoksalnie – nie przek³ada się na mo³liwo³ porozumienia się z innymi. Tragizm sytuacji cz³owieka niejako skazanego na niezrozumienie uciele³nia Ahmed Nurudin, a zastosowany w *Derwiszu i anierci* chwyt odnalezionego r³kopisu podkre³la psychiczn¹ i emocjonaln¹ izolacj³ bohatera.

Dialog, rozumiany jako jedyny sposób dochodzenia do prawdy, jest tak³e relacj¹ ³¹cz¹c¹ poszczególne teksty autora *Twierdzy*. Poza rozlicznymi zwi¹zkami pomiędzy utworami fabularnymi nale³y podkre³la znaczenie studium *Za i pro-*

tiv Vuka jako swoistego komentarza do własnej twórczości powieściowej ze szczególnym uwzględnieniem *Derwisza i anierci* (oba utwory powstawały równolegle, na co zwraca uwagę sam pisarz). Język powieściowego arcydzieła Selimovicia jest artystyczną odpowiedzią na nadrzędny postulat z *Za i protiv Vuka*, dotyczący (nie)obecności *średniego stylu* w serbskim języku literackim.

Meša Selimović, zarówno w swojej ojczyźnie, jak i poza jej granicami, zwykle postrzegany jest jako autor dwóch utworów: *Derwisza i anierci* oraz *Twierdzy*. Pozostała część dorobku fabularnego (opowiadania i cztery powieści), a także eseistyka (w tym znakomite studium *Za i protiv Vuka*) pozostają w cieniu jego – to nie ulega wątpliwości – najwybitniejszych dokonań. Niemniej jednak bez pierwszych opowiadań i wczesnych powieści te najlepsze utwory nie miałyby szans na powstanie. Bogactwo intelektualne i artystyczne prozy zarówno fabularnej, jak i eseistycznej, wątków podejmowanych problemów, wzajemne – dialogiczne – powiązania poszczególnych tekstów sprawiają, iż twórczość Selimovicia, widziana jako chronologicznie rozwijająca się całość i czytana w perspektywie Bachtinowskiej koncepcji dialogu, jawi się jako twórczość nader spójna i konsekwentna pod względem artystycznym.

Literatura

Literatura podmiotu

- SELIMOVIA M., *Derviš i smrt*, priredio N. Fabio, Zagreb 2001.
- SELIMOVIA M., *Derwisz i amiera*, t³um. H. Kalita, Warszawa 1977.
- SELIMOVIA M., *Djevojka crvene kose*, Sarajevo 1970.
- SELIMOVIA M., *Krug. Nezavršeni roman iz savremenog života*, Beograd 1983.
- SELIMOVIA M., *Magla i mjesečina*, Sarajevo 1970.
- SELIMOVIA M., *Ostrvo*, Beograd 1981.
- SELIMOVIA M., *Pjesma u oluji*, „Naša knji evnost” 1946, br. 9/10.
- SELIMOVIA M., *Pisci, mišljenja i razgovori. Eseji, èlanci, polemike, intervjui*, Beograd 1986.
- SELIMOVIA M., *Rat za jezik i književnost. (O Vuku Stefanoviu Karadžiu)*, „ivot” 1964, br. 11–12.
- SELIMOVIA M., *Sjeanjanja*, Beograd 1977.
- SELIMOVIA M., *Uvrijeđeni èovjek*, Sarajevo 1947.
- SELIMOVIA M., *Tišine*, Beograd 1977.
- SELIMOVIA M., *Tvrđava. Roman*, Beograd 2002.
- SELIMOVIA M., *Twierdza*, prze³. M. Krukowska, Warszawa 1976.
- SELIMOVIA M., *Za i protiv Vuka*, Sarajevo 1967.
- SELIMOVIA M., *Za i protiv Vuka*, Beograd 1979.

Literatura przedmiotu

- ANINSKI L., *Meša Selimovia i njegova knjiga o èoveku*, preveo sa ruskog B. Markovia, [w:] *Djelo Meše Selimovia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- BACHTIN M., *Problemy poetyki Dostojewskiego*, prze³. N. Modzelewska, Warszawa 1970.
- BACHTIN M., *Sowo w powieci*, [w:] tegoż, *Problemy literatury i estetyki*, prze³. W. Grajewski, Warszawa 1982.
- BEGIA M., „Derviš i smrt”, [w:] *Djelo Meše Selimovia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- BEGIA M., *Istraživanje ljudskih sudbina*, [w:] *Djelo Meše Selimovia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- BEREZA H., *Na widoku. Upadek i ocalenie*, „Tygodnik Kulturalny” 1976, nr 17.
- BLOCH A., *W poszukiwaniu tożsamooci*, „Pamiétnik S³owiański” 2000, t. 50.

- BOBROWNICKA M., *Sacrum zdradzone i sacrum ocalone, czyli człowiek w świecie przedstawionym powieści Meży Selimovicia*, [w:] *Sacrum w literaturach słowiańskich*, pod red. J. Godfryda, P. Nowaczyńskiego, Lublin 1997.
- BOBROWNICKA M., *W świecie zdominowanym przez strach. Systemy wartości i taktyki obronne*, „Krasnogruda” 1997, nr 6.
- CAMUS A., *Człowiek zbuntowany*, przeł. J. Guze, Kraków 1993.
- CAMUS A., *Mit Syzyfa*, [w:] tegoż, *Eseje*, wybór i przekład J. Guze, wstęp J. Kossak, Warszawa 1974.
- CHOŁODOWSKI W., *Jak z³e dzieci*, „Nowe Ksi³uki” 1976, nr 13.
- CHOŁODOWSKI W., *Za³um-Twierdza*, „Literatura na Œwiecie” 1977, nr 3.
- CZAPIK B., *Współczesni wobec modelu języka, literatury i kultury narodowej Vuka Karadžicia*, „Pamiętnik Słowiański” 1986/87, t. 36/37.
- CZERMIŃSKA M., *Autobiograficzne formy*, [w:] *S³ownik literatury polskiej XX wieku*, pod red. A. Brodzkiej i in., Wrocław 1992.
- CZERMIŃSKA M., *„Punkt widzenia” jako kategoria antropologiczna i narracyjna w prozie niefikcjonalnej*, [w:] *Opowiadanie w perspektywie badañ porównawczych*, pod red. Z. Mitosek, Kraków 2004.
- CZERMIŃSKA M., *Rola odbiorcy w dzienniku intymnym*, [w:] *Problemy odbioru i odbiorcy. Studia*, pod red. T. Bujnickiego i J. S³awińskiego, Wrocław 1977.
- ÆIRLIÆ-STRAZYŃSKA D., *Selimovia Meša (Mehmed)*, [w:] *Leksykon pisarzy wiata XX wieku*, pod red. J. S. Burasa, Warszawa 1997.
- DANEK D., *Dzie³o literackie jako ksi³ka. O tytu³ach i spisach rzeczy w powieci*, Warszawa 1980.
- DYBROWSKA-PARTYKA M., *Œwiadectwa i mistyfikacje. Przed i po Jugos³awii*, Kraków 2003.
- DYBROWSKA-PARTYKA M., *Literatura pogranicza, pogranicza literatury*, Kraków 2004.
- DERETIÆ J., *Istorija srpske knji¼evnosti*, Beograd 2004.
- ÆURIÆKOVIA D., *Opasnosti kruga*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u knji¼evnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- ÆUROVIA D., *Mehmed Selimovia*, [w:] M. Selimovia, *Uvrijeðeni èovjek*, Sarajevo 1947.
- EGERIÆ M., *„Derviš i smrt” Meše Selimovicia*, Beograd 1982.
- EGERIÆ M., *Duh i èin. Eseji o romanima Meše Selimovicia*, Novi Sad – Banja Luka 2000.
- EGERIÆ M., *Pogovor; Predgovor*, [w:] M. Selimovia, *Derviš i smrt*, priredio i propratne tekstove napisao M. Egeria, Beograd 2000.
- EILE S., *Perspektywa narracyjna a zagadnienie autorstwa*, [w:] *Problemy teorii literatury. Seria 2. Prace z lat 1965–1974*, pod red. H. Markiewicza, Wrocław 1987.
- EILE S., *Œwiatopogl¹d powieci*, Wrocław 1973.
- FABRIO N., *Spisateljski profil Meše Selimovicia*, [w:] M. Selimovia, *Derviš i smrt*, priredio N. Fabio, Zagreb 2001.
- FIUT I. S., *Człowiek wed³ug Alberta Camusa. Studium z antropologii egzystencjalnej*, Kraków 1993.
- FLORCZAK Z., *Wielka powieæ Selimovicia*, „Nowe Ksi³uki” 1970, nr 19.
- FROMM E., *Ucieczka od wolnoæci*, przeł. O. Ziemilska, A. Ziemilski, przedmow¹ opatrzyl F. Ryszka, Warszawa 2001.
- GAZDA G., *S³ownik europejskich kierunków i grup literackich XX wieku*, Warszawa 2000.

- GIL D., *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.
- GLUŠEVIĆ Z., *Književnost i rituali*, izbor i predgovor M. Nedija, Beograd 1998.
- GLEWOŃSKI M., *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych*, Warszawa 1973.
- GLEWOŃSKI M., *Literatura zaangażowana*, [w:] *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sawańskiego, Wrocław 1998.
- GRZEGORCZYK A., *Kochanek prawdy. Rzecz o twórczości Alberta Camusa*, Katowice 1999.
- GUZE J., *Albert Camus: Los i lekcja*, Warszawa 2004.
- IVANOVIĆ J. I., *Autoreferencijalni karakter romana „Tvrđava” Meše Selimovića*, „Književna istorija” 1993, br. 89.
- IVANOVIĆ R., *Mnogoglasan odjek vremena*, [w:] *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- JAKOVLJEVA N. B., *Problem slobode i bunta u romanima Meše Selimovića*, sa ruskog prevela S. Rukavina Blečića, [w:] *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- JAKÓBIEC M., *Literatury narodów Jugosławii*, [w:] *Dzieje literatur europejskich*, t. 3, cz. 2, pod red. W. Floryana, Warszawa 1991.
- JANION M., *γyc tracimy życie. Niepokojące problemy egzystencji*, Warszawa 2001.
- JASPERS K., *Filozofia egzystencji. Wybór pism*, wyboru dokonał S. Tyrowicz, wstępem poprzedził H. Saner, posłowiem opatrzył D. Lachowska, przeł. D. Lachowska, A. Woźkowicz, Warszawa 1990.
- KIŠ D., *Gorzki osad doświadczenia*, rozm. D. Barjaktarević, [w:] tegoż, *γycie, literatura*, wybór i przekład D. Ćirić-Straszyńska, posłowie M. Mioćinović, Izabelin 1999.
- KOLJEVIĆ S., *Apstraktna istorija u „Dervišu i smrti”*, [w:] *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- KORDYS J., *Pamięć i opowiadanie*, [w:] *Praktyki opowiadania*, pod red. B. Owczarka, Z. Mitosek, W. Grajewskiego, Kraków 2001.
- KORNHAUSER J., *Karađžić jako mit*, „Pamiętnik Słowiański” 1986/87, t. 36/37.
- KORNHAUSER J., *Literatura bośniacko-hercegowińska*, „Literatura na Ćwiecie” 2003, nr 5/6.
- KOVACS L., *Suptilnost romana*, sa francuskog M. Nežirović, [w:] *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- KOZIELECKI J., *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa 1986.
- KRISTEVA J., *Słowo, dialog i powieść*, [w:] *Bachtin. Dialog – język – literatura*, pod red. E. Czaplejewicza i E. Kasperskiego, Warszawa 1983.
- LAGUMDIJA R., *Poetska univerzalnost i misaona svestremenost – temeljan biljeg Selimovićevog romana „Derviš i smrt”*, [w:] *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- LALIĆ I. V., *Roman o Ćoveku i smrti*, [w:] *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- LEJEUNE P., *Czy można zdefiniować autobiografię?*, tłum. R. Lubas-Bartoszyńska, [w:] tegoż, *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, pod red. R. Lubas-Bartoszyńskiej, przeł. W. Grajewski i in., Kraków 2001.
- LEJEUNE P., *Miraże dzieciństwa*, [w:] tegoż, *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, pod red. R. Lubas-Bartoszyńskiej, przeł. W. Grajewski i in., Kraków 2001.
- LUBAS-BARTOSZYŃSKA R., *Między autobiografią a literaturą*¹, Warszawa 1993.

- Maʒy sʹownik pisarzy zachodniosʹowiańskich i poʹudniowosʹowiańskich*, pod red. J. Magnuszewskiego, Warszawa 1973.
- MARKIEWICZ H., *Polifonia, dialogicznoœæ i dialektyka. Bachtinowska teoria powieœci*, [w:] tego¿, *Literaturoznawstwo i jego sʹiedzstwa*, Warszawa 1989.
- MARKOVIÆ M., *Obrana od samoœæ*, [w:] M. Selimoviæ, *Sjeaanja*, Beograd 1977.
- MATVEJEVIÆ P., *Brewiarz œródziemnomorski*, prze³. D. Åirliæ-Straszyñska, wprowadzenie C. Magris, Sejny 2003.
- MEISSNER E., „*Za i protiv Vuka*” *MeŒy Selimovicia – obrachunek z reform¹ jêzyka i ortografii serbskiej*, „Pamiêtник Sʹowiañski” 1986/87, t. 36/37.
- MILANOVIÆ B., *U zamci sjeaanja*, [w:] *Djelo Meœe Selimoviæa u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- MILOŠEVIÆ N., *Zidanica na pesku. Književnost i metafizika. Crnjanski, Desnica, Nastasijeviæ, Laliæ, Andriæ, Selimoviæ*, Beograd 1978.
- MIRKOVIÆ M., *Meœa Selimoviæ: „Tvrðava”*, [w:] *Djelo Meœe Selimoviæa u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- MITOSEK Z., *Rodzina w opowiadaniu, opowiadanie w rodzinie*, [w:] *Praktyki opowiadania*, pod red. B. Owczarka, Z. Mitosek, W. Grajewskiego, Kraków 2001.
- MITOSEK Z., *Poznanie (w) powieœci – od Balzaka do Masʹowskiej*, Kraków 2003.
- MITOSEK Z., *Literatura jako dialog. Bachtin (1897–1975)*, [w:] tej¿e, *Teorie badañ literackich*, Warszawa 2004.
- MO-EJKO E., *Realizm socjalistyczny. Teoria. Rozwój. Upadek*, Kraków 2001.
- MRKONJIÆ Z., *Roman dileme*, [w:] *Djelo Meœe Selimoviæa u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- NOWAK S., *Monolog jako awiatopogl¹d. Proza Slobodana Selenicia*, Kraków 2001.
- Opowiadanie w perspektywie badañ porównawczych*, pod red. Z. Mitosek, Kraków 2004.
- PALAVESTRA P., *Kritiêko znaeenje alegorijske forme*, [w:] *Djelo Meœe Selimoviæa u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- PAVLOVIÆ M., *Antologija srpskog pesništva*, Beograd 1964.
- PECO A., *U funkciji djela. Turcizmi u romanu „Derviœ i smrt” Meœe Selimoviæa*, [w:] *Djelo Meœe Selimoviæa u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- PERVIÆ M., *Derviœ i pjesnik*, [w:] *Djelo Meœe Selimoviæa u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- PETKOVIÆ N., *Kratak pregled srpske književnosti XX veka*, „Knji evna istorija” 1993, br. 91.
- PETROVIÆ M., *Andriæ i Selimoviæ*, [w:] *Djelo Meœe Selimoviæa u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- PETROVIÆ M., *Roman Meœe Selimoviæa*, Niš 1981.
- PLUTARCH Z CHERONEI, *Dialog o miʹoœci*, prze³. Z. Abramowiczówna, wstêp i oprac. K. Korus, Kraków 1977.
- PEACHECKI M., *Z zagadnieñ poetyki realistycznej: dystans narracyjny – bohater – zdarzenie*, [w:] *Studia o narracji*, pod red. J. Bʹoñskiego, S. Jaworskiego, J. Sʹawiñskiego, Wroc³aw 1982.
- POPOVIÆ R., *Životopis Meœe Selimoviæa. (Prilog za biografiju)*, [w:] *Djelo Meœe Selimoviæa u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.
- PROHIÆ K., *Ëiniti i biti. Roman Meœe Selimoviæa*, Sarajevo 1972.
- PROTIÆ P., „*Derviœ i smrt*” *Meœe Selimoviæa*, [w:] *Djelo Meœe Selimoviæa u književnoj kritici*, priredila R. Lagumd ija, Sarajevo 1988.

- PUŁKA E., *Recepcja powieści Mešy Selimovicia w Polsce*, [w:] *Polska–Jugosławia. Związki i paralele literackie*, Wrocław 1987.
- RAIĀKOVIA S., *Najlepše pesme*, izbor i predgovor S. Rakitia, Beograd 2002.
- RAPACKA J., *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosławiańskiej*, Warszawa 1995.
- ROSNER K., *Narracja, tożsamość i czas*, Kraków 2003.
- ROTAR J., *Misaoni i narativni slojevi u strukturi Selimoviaeve „Tvrđave”*, sa slovenačkog M. Idrizovica, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- SAVIA M., *Natpevano zlo u prozama Meše Selimovicia*, [w:] M. Selimovic, *Krug. Nezavršeni roman iz savremenog vremena*, Beograd 1983.
- SKAKIA M., *Književni kritičar Meša Selimovicia (Studija)*, Beograd 1988.
- SKAKIA M., *Meša Selimovic u književnoj kritici. Kritika kritike. (Studija)*, Beograd 1999.
- SKAKIA M., *Vuk Karadžić u svijetlu kritičkih pogleda Meše Selimovicia*, „Srbistika” 1998, br. 1.
- SŁAWIŃSKI J., *Krytyka nowego typu*, [w:] tegoż, *Teksty i teksty*, Kraków 2000.
- SŁOMIANOWSKI A., *Derwisz i problemy odwieczne*, „Miesięcznik Literacki” 1970, nr 8.
- STANKOWICZ A., *Opowiadanie baśniackie jako kategoria historycznoliteracka*, „Pamiętnik Sławiański” 1979, t. 29.
- SZCZĘSNA E., *Narracja jako chwyt tekstowy*, [w:] *Opowiadanie w perspektywie badań porównawczych*, red. Z. Mitosek, Kraków 2004.
- TERMER J., *Źniera derwisza*, „Kultura” 1970, nr 30.
- TISCHNER J., *Nieszczęsny dar wolności*, Kraków 1998.
- TODOROV T., *Antropologia filozoficzna*, [w:] *Bachtin. Dialog – język – literatura*, pod red. E. Czuplejowicza i E. Kasperskiego, Warszawa 1983.
- TOMASIK W., *Inżynieria dusz. Literatura realizmu socjalistycznego w planie „propagandy monumentalnej”*, Wrocław 1999.
- TRIFKOVIA R., *Ėitajuai*, Sarajevo 1976.
- TRIFKOVIA R., *Tri novele i tri romana Mehmeda Meše Selimovicia*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- TUTNJEVIA S., *Mostarski književni krug*, Beograd 2001.
- VEREŠ S., *Zatvoren krug. (Velika krivih)*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- VUĀKOVIA R., *Meša Selimovic*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- VUĀKOVIA R., *Problem romana „Ostrvo”*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- VUKOVIA J., *Selimovic o Vuku i našem književnom jeziku*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.
- WALKIEWICZ W., *Jugosławia. Byt wspólny i rozpad*, Warszawa 2000.
- ZUKOVIA Lj., *Selimovicov odnos prema usmenoj književnosti*, [w:] *Djelo Meše Selimovicia u književnoj kritici*, priredila R. Lagumdija, Sarajevo 1988.

Indeks nazwisk

- Abd-al-Kadir al-Džilani 69
Abramowiczówna Zofia 99
Abu'l-Faradž 68, 89
Andriæ Ivo 8–10, 27, 31–33, 36, 131
Aninski L. 70, 101
- B**achtin Michai³ 10–12, 73, 74, 83, 148, 149
Baluch Jacek 12
Bandiæ Miloš I. 57, 67
Barjaktareviæ Dragan 13
Bašagiæ Safet-beg 8
Bašeskija Mustafa 97
Begiæ Midhat 36, 94
Bereza Henryk 13, 72
Bielinski Wissarion 28
Bloch Anna 8
B³oñski Jan 58
Bobrownicka Maria 10, 71, 105, 107, 108
Bogdanoviæ Milan 16, 26, 122, 125
Bogiæviæ Miodrag 67
Bogovac Mirjana 116
Borovski Karel Havlièek 27
Bratiæ Radoslav 10, 65
Brodzka Alina 16
Bujnicki Tadeusz 15
Buras Jacek Stanis³aw 113
Butler Thomas 82
- Camus Albert 44, 47, 69, 98, 107, 147
Cesarec August 31, 33
Cho³odowski Waldemar 13, 95, 100
Crnjanski Miloš 72
Czapik Barbara 127
Czuplejewicz Eugeniusz 11
Czechow Antoni 27
Czermińska Ma³gorzata 15, 16
- Čerkez Vladimir 27
- Èolakoviæ Rodoljub 27
- Ćipiko Ivo 27
Æirliæ-Straszyńska Danuta 13, 15, 113, 133
Æopiæ Branko 9, 27
Æoroviæ Svetozar 9, 36
Æosia Dobrica 72
Æurkoviæ Milomir 57
- D**anek Danuta 68
Danièiæ Đura 123
Davièò Oskar 72
D¹browska-Partyka Maria 12, 70, 116
Deretiæ Jovan 17, 123
Dizdar Mak 9
Dobrovski Josef 119
Dostojewski Fiodor 11, 12, 21, 74, 83, 114
Došenoviæ Jovan 121
Duèiæ Jovan 9, 29, 33, 34
Đurièkoviæ Dejan 134
Đuroviæ Dušan 40
- E**geriæ Miroslav 51, 54, 82, 92
Eile Stanis³aw 43, 78
Eliot Thomas Stearns 27
Erakoviæ Danilo 25
- Fabrio Nedeljko 23, 36
Finci Eli 29
Fiut Ignacy Stanis³aw 98
Florczak Zbigniew 113
Floryan W³adys³aw 15
Fromm Erich 82, 107
- G**ajeviæ Dragomir 116
Gazda Grzegorz 27, 29
Gil Dorota 116
Glušèeviæ Zoran 58
G³owiński Micha³ 30, 79

- Godfryd Jan 105
 Grajewski Wincenty 11, 77
 Gruhonjia Asim 7, 18, 31, 71
 Grzegorzczuk Anna 69, 106
 Guze Joanna 47, 106, 107
- H**ad ia Jovan (pseud. Miloš Svetia) 122, 123, 125
 Hand ia Mehmed 8
 Heidegger Martin 69
 Humo Hamza 8, 16, 27
- I**drizovia Muriz 96
 Ivanovia Radomir 17, 25, 27, 34
 Ivia Pavle 125
- J**akovljeva Natalia Borisovna 85
 Jakobic Marian 15
 Janion Maria 82
 Jaspers Karl 106
 Jaworski Stanisław 58
 Jerkov Aleksandar 73
- K**alita Halina 13, 67, 68
 Karad ia Stefanovia Vuk 114–129
 Kasperski Edward 11
 Kikia Hasan 9, 26, 28, 33, 34
 Kiš Danilo 13
 Koèia Petar 9, 27, 36
 Koljevia Svetozar 81, 114
 Kopitar Jernej 118, 122–124
 Kordys Jan 77
 Kornhauser Julian 8, 12, 116
 Korus Kazimierz 99
 Kossak Jerzy 107
 Kovacs Laurand 69
 Kozielecki Józef 96
 Kristeva Julia 11
 Krklec Gustav 27
 Krle a Miroslav 26
 Krnjevia Vuk 67
 Kršia Jovan 9, 36
 Krukowska Maria 13, 97
 Kulenovia D afer 37
 Kulenovia Skender 8, 9
- L**achowska Dorota 106
 Lagumd ija Razija 8, 14, 25, 51, 69, 71, 131
 Lalia Ivan V. 9
 Lalia Mihailo 72
 Lejeune Philippe 14, 16, 18
- Lubas-Bartoszyńska Renata 14, 16
- Ł**atuszyński Grzegorz 138
- M**agnuszewski Józef 27
 Magris Claudio 133
 Maksimovia Desanka 27, 143
 Maksimovia Vojislav 116
 Mann Thomas 27
 Markiewicz Henryk 11, 43
 Markovia Branislav 70, 101
 Markovia Marko 16
 Markovia Milivoje 9, 14, 36, 40, 85, 94
 Marulia Marko 31, 33
 Matvejevia Predrag 132, 133
 Meissner Elžbieta 13, 15, 115, 117, 120, 121, 124, 127
 Mihajlovski Garin 27
 Milanovia Branko 51, 57
 Miliævia Milan 125
 Miliævia ivko 35
 Miloradovia Mirko 67
 Miloševia Nikola 68, 75, 84, 109
 Milovan Luka 118
 Mioèinovia Mirjana 13
 Miria Voja 67
 Mirkovia Èedomir 116
 Mirkovia Milosav 71, 96
 Mitosek Zofia 11, 73, 77, 78
 Modzelewska Natalia 73
 Mozejko Edward 29
 Mrkalj Sava 118, 122
 Mrkonjia Zvonimir 78, 91
 Mrmak Sava 67
 Mušicki Lukijan 119, 122, 123, 125
- N**azor Vladimir 28
 Nedia Milovan 58
 Nedia Vladan 125
 Nezirovia Muhamed 69
 Nowaczyński Piotr 105
 Nowak Sylwia 73
 Njegoš Petar II Petrovia 21, 33, 34, 120, 121, 123
- O**bradovia Dositej 119, 121, 125
 Orfelin Zaharije 119, 121
 Owczarek Bogdan 77
- P**alavestra Predrag 57, 67, 91, 96
 Pascal Blaise 59

- Paveliæ Ante 40, 42
 Pavloviæ Miodrag 67, 116
 Peco Asim 8, 70, 93
 Pedišia Ante 67
 Pekia Borislav 138
 Pervia Muharem 67, 69, 113
 Petrovia Miodrag 10, 55, 74, 81, 91, 104
 Petrovia Veljko 16
 Plutarch z Cheronei 99
 P³achecki Marian 58
 Popovia Jovan 16
 Popovia Radovan 14
 Prohia Kasim 52, 63, 68, 69, 88, 98, 101
 Protia Predrag 75, 114
 Pu³ka Eljbieta 67
 Putnik Jovan 67
- R**adiëvia Branko 27, 33
 Radmilovia Zoran 67
 Raiëkovia Stevan 95
 Rakitia Slobodan 95
 Rapacka Joanna 33
 Ristia Marko 27
 Rosner Katarzyna 52
 Rotar Janez 96
 Rukavina Bleëia Sonja 85
 Rumi Celaleddin (Dželaledin) 69
 Ryszka Franciszek 82
- S**amokovlija Isak 9, 16
 Saner Hans 106
 Sarajlija Milutinovia Sima 115, 120, 122
 Savia Milisav 95, 132, 137
 Selenia Slobodan 72
 Selimovia Darka 20, 23, 81
 Selimovia Jesenka 81
 Selimovia Maša 81
 Selimovia Šefkija 21, 70
 Simia Novak 36
 Skakia Mirko 7, 25, 28, 30, 35–37, 40, 51, 57, 67, 87, 114, 116, 117, 126
 Skerlia Jovan 122, 125
 S³awiński Janusz 15, 26, 28, 30, 58
 Smailagia Nerkez 57
 Solaria Pavle 121
 Sremac Stevan 32
 Stalin Józef 28
 Stankovia Borisav 27, 31
 Stankowicz Aleksandra 36
 Stejia Jovan 119
- Stojkovia Atanasije 121
 Stratimirovia Stefan 118, 124
 Szczësna Eljbieta 73
- Š**abanovia Hazim 8
 Šafarik Pavel Josef 123
 Šantia Aleksa 9
 Šubia Zvonimir 27–29, 33
- T**autovia Radojica 116
 Tekelija Sava 121
 Termer Janusz 72
 Timëenko Nikolaj 116
 Tischner Józef 107
 Tito Josip Broz 28, 37
 Todorov Tzvetan 11
 Tomasik Wojciech 29
 Tošovia Risto 28
 Trifkovia Risto 9, 36, 37, 51, 57, 58, 65, 67, 68, 112
 Trumia-Kisia Marina 26
 Tutnjevia Saša 8
 Tyrowicz Stanisław 106
- W**alkiewicz Wiesław 33, 37
 Wolfe Thomas 21
 Wo³kowicz Anna 106
- V**elimirovia Zdravko 67
 Venclovia Stefanovia Gavril 115, 119–121
 Vereš Saša 87
 Veselinovia Janko 33
 Vidakovia Milovan 119, 122, 123, 125
 Vinaver Stanislav 122, 125, 126
 Vitezovia Milovan 14, 67
 Vuëkovia Radovan 14, 23, 24, 36, 43, 55, 84, 128, 131, 132
 Vujiëia Nikola 138
 Vukovia Jovan 115, 116
- Z**ieliński Bogusław 12
 Ziemilska Olga 82
 Ziemilski Andrzej 82
 Zogovia Radovan 28
 Zola Émile 19, 21
 Zukovia Ljubomir 126

“IT IS NOT EASY TO BE A MAN”.
ABOUT THE LITERARY WORKS OF MEŠA SELIMOVIĆ

Summary

Meša Selimoviæ (1910–1982) is one of the greatest Serbian prose writers born in Bosnia. In his work, he combined regional and universal elements: bringing to mind the picture of the old Bosnia, he spoke of the universal human experience of love, death, friendship and conflict with the authorities. At the same time this prose is strongly affected by the autobiographical elements, stemming from the personal experiences of the writer, which was directly spoken about in his memoir book *Sjæanja* (1976). The experience which left the strongest mark on the Selimoviæ's psyche was the death of his beloved brother, Ševkija, the leader of the partisan group who was accused of theft of the minor equipment from the local warehouse and executed before the end of the world war II. The family was devastated and it was never found out where the body was buried. The deep feeling of guilt after his brother's death inspired the author to undertake the following literary trials where the motif of the lost brother was becoming more and more vital reaching its finest shape in the masterpiece *Death and the Dervish* published in 1966.

The Bosnian prose writer is perceived both in his country as well as other countries almost exclusively as the author of two novels: *Death and the Dervish* and *The Fortress* (1970). Although these are definitely his most interesting and successful books, it should be pointed out and emphasized that there is an integral correlation of these novels with Selimoviæ's previous writings (short stories and two novels: *Tišine* (1961), *Magla i mjeseèina* (1962)). The importance of ethical problems and a visible trait of moralization which were present already in the early short stories (collections: *Prva èeta* (1950), *Tuða zemlja* (1962), *Djevojka crvene kose* (1970)) make Meša Selimoviæ's writing essentially distinctive against the background of Bosnian literature so far.

The genetic-biographical method used for the description of Selimoviæ's writing allows to present an evolutionary character of this prose. It is clearly visible both in style which was altered several times – each of his novels was written in a different mode, distinctively changeable language, on the plane of the genre (he started with short stories to finally reach his artistic maturity in a novel) and the subject matter – gradually there appeared an interest in the internal life of the individual and ethical problems which dominated his best literary works.

The main problem of Meša Selimoviæ's prose is the search for the answer to the question about the nature of humanity. The presentation of human condition as absurd and full of constant fear, the conviction that a human being is continually faced by the new circumstances in life where he often finds himself in an unexpected way was omnipresent in the writer's literary work bringing him close to the existentialists' ideas, mainly Albert Camus. The conviction “It is not easy to be a man” expressed by one Bosnian woman from the early short story *Tuða zemlja* is shared by all the characters. It gains its special meaning in the context of the life story of Ahmed Nurudin, the main character of *Death and the Dervish*. Nurudin fails to save his humanity, first blinded by religion (ideology) and then desire of revenge for the wrongs he suffered. The story of Ahmed Šabo from *The Fortress* seems to be some sort of a counterbalance to the gloomy lot of the

dervish – he manages to save himself thanks to the supreme value of the universal notion of love. Accepting the stability of human nature despite the changing conditions of life and the development of civilization, Selimoviæ also drew the reader's attention to the conventionally historical character of his writing. The historical costume that he employed in his best works served as a mask which was supposed to fight the accusations of concentrating on too short-term subject matter. The aim of this technique is supported by the fact that his two latest novels: *Ostrvo* (1974) and the unfinished and posthumously issued *Krug* (1983) were described as being too preoccupied with contemporary problems.

There should be pointed out a notable correlation between the anthropology of the author of *The Death and the Dervish* and the Bachtin's theory of human fate. It stemmed from the conviction of a bilaterally active character of all verbal behaviour, from the assumption that human conscience is born only when confronted by the conscience of the Other. For this reason Michai³ Bachtin emphasized the dialogue reflecting relation between two subjects of a conversation. Meša Selimoviæ made this assumption a superior rule organizing the internal world of his novels and being essentially connected with the choice of the narrative tools (mainly an internal monologue, "points of view" narration type).

Apart from the fictional writing, Meša Selimoviæ was also a literary critic. As far as his essayistic work is concerned, he is the author of an outstanding study *Za i protiv Vuka* (1967). There he analyzed the debate on the Serbian literary language and the model of national culture proposed and implemented by Vuk Karad iæ in the first half of the XXth century and then bravely criticized some of Karad iæ's opinions and decisions.

The distinctively personal tone, reflectiveness, subjectivity, psychologism and innovatory literary solutions made the novels of the author of *The Fortress* play an important role in the development of this genre on the Bosnian ground.

Translated by Ewa Bia³ek